

незалежний культурологічний часопис "І"
15 рік видання

i n m e m o r i a

32
2004

nezaležnyj kul'turolohičnyj časopys "І"

**This project was supported
by the Media Development
Fund of the U.S. Embassy,
Kyiv**

The views of the authors do not necessarily reflect the official position of the U.S. Government

**Проект здійснено
за підтримки «Фонду
розвитку українських ЗМІ»
Посольства США, Київ**

Погляди авторів
не обов'язково збігаються
з офіційною позицією уряду США

РЕДАКЦІЯ ЧИСЛА

Тарас Возняк
(головний редактор)
Ян Чайковський
(куратор числа)
Олесь Старовойт
(куратор числа)
Ірина Магдиш
Олесь Пограничний
Антон Борковський
Оксана Дащаківська
Євген Троян

У часописі використано
редакційну версію українського
правопису

Адреса редакції:
e-mail: ji@litech.lviv.ua
e-mail: ji@is.lviv.ua
www.ji-magazine.lviv.ua
www.ji.lviv.ua

© Редакція журналу «ї», 2004

Слово теж діло

У середині 90-х років один відомий західний телемагнат, запрошений на вечерю «великої сімки», заявив лідерам світу: «Скажіть, яке у вас телебачення, і я скажу, хто ви». На загал, те ж можна сказати на адресу будь-якого суспільства: скажіть, які у вас ЗМІ, а я вам скажу, хто ви. Давайте спробуємо зрозуміти, хто ми.

У світі наразі існує лише одне тлумачення поняття «незалежні засоби масової інформації». Це засіб інформації, що не залежить від держави, не підконтрольний їй і її цензурі. Однак, незалежність ЗМІ у чистому виді існує лише у теорії. Як, скажімо, лише у теорії існує чисте стовідсоткове залізо. У житті воно завжди має домішки. Незалежні ЗМІ залежать насправді від багатьох різних речей. По-перше, від споживачів – не будуть читати/переглядати – не буде рейтингу, не буде надходжень від реклами, не буде успіху, не буде інтересу. Залежать від бізнескерівників (власників), які не-успішне видання/програму просто закривають, бо який сенс утримувати те, що не приносить прибутку. Залежить від держави, навіть якщо нею не контролюється, бо непроститижну і нереспектабельну газету/телекомпанію не будуть запрошувати на урядові брифінги чи інші важливі події.

Звісно, як і всяка складна конструкція, система незалежності є багаторівнева. У світі відомо чимало випадків авторитарних власників ЗМІ. Медіа-магнат Руперт Мердок (Rupert Murdoch) безпелаяційно і особисто

контролював до дрібниць журналістські матеріали своєї газети The Times – найбільш дорогої у газетній індустрії торгової марки. У такому випадку вирішальним стає почуття внутрішньої незалежності журналіста: він або може працювати у таких умовах, або ні, і йде від Мердока, наприклад, до якого-небудь Тьорнера чи Бертельсманна, де режим м'якший. У нормальних країнах «мердоків» багато, є серед кого вибрати. Якщо ж власник один – держава (її чиновники, її адміністрація, її режим – потрібне підкреслити) і ви залежите тільки від неї, контроль тотальний, то йти нікуди, окрім як у пряму чи приховану опозицію. Тоді журналістика стає не фахом, а життєвим чином. Як у Сашка Кривенка, чи Сергія Набоки.

Свобода слова не стається, і рівно ж і не дається. Її не можна оголосити, нав'язати директивно (навіть із Брюсселя) і ошчасливити нею усіх спраглих правди. Стаття у Конституції є лише формальним приписом, що існує, до речі, у законодавствах багатьох, далеких від демократичних, держав. В Італії свобода слова дозується медіа-монополістом, а за сумісництвом прем'єр-міністром Берлусконі (і це не викликає сумніву у правомірності членства країни у ЕС, на противагу цілком іншим вимогам, що нібито є головними на шляху України до цього елітарного клубу).

Свободу слова слід плекати, подібно до 200 років стриженого англійського газону. Ми наразі відстригли тільки скуповджений, ілюзорний чуб ейфорії перших років несподіваної

волі. Можливо, колись свобода слова перестане бути престижним елементом інтелектуальних розмов, перестане бути клубним інтересом журналістської тусовки, а стане внутрішньою потребою тих, хто власне має її споживати, або обслуговувати. Наразі, в Україні тієї фундаментальної необхідності вільної преси не існує, так щоб як повітря – забори і життя згасне. Забори німцю його ранкову «Allgemeine Zeitung», поляку «Gazetu Wyborczu», французу «Le Monde», американцю «New York Times» – і у ЕС почнеться громадянська війна, а американці перестануть купувати хот-доги, що спричинить Велику Депресію-2.

Можна скільки завгодно лементувати з приводу закриття «найбільш тиражної опозиційної газети «Сільські вісті», але простий обрахунок кількості обурених читачів, що вийшли на вулиці після закриття улюбленої газети – а їх було 0,00 – наводить на думку, що якщо тираж і був дуже великим, однак його відсутність не стала несумісною із життям читачів, і одразу було знайдено достойну заміну у сенсі рибу загорнути. Як гадаєте, скільки народу вийде бити вікна Нацраді з питань телебачення і радіомовлення (для бажаючих: Київ, вул. Десятинна, 14), якщо в один прекрасний вечір не побачать «єдиного незалежного 5 каналу»? Рівно ніхто. Як вціпіли вікна після ліквідації Радіо Континент, програм Радіо Свобода, Голосу Америки, Громадського радіо і т. д. Безбезпека власне у тих нулях, що і гарантують безкарну зачистку медіаполя і продовження «і так далі».

За нашу свободу слова чомусь більше піклуються «Репортери без кордонів», а ми залишаємося у таких зручних (не тільки, до речі, для нас) кордонах інфантильного суспільства, практикуючи дискусії про свободу

слова на всіх ток-шоу як винятково модний у цьому сезоні аксесуар.

ЗМІ в Україні перестали плутатися у тому, суб'єкт вони чи об'єкт. Без сумніву, більшість – об'єкт політики режиму чи господарювання олігархічного клану. Як компостер у трамваї – справа власників лише закласти потрібну їм комбінацію цифр, а ми вже самі, добровільно, запхнемо туди свої мізки і закомпостуємо, причому відбиток дається взнаки і на наступному поколінні. Дешево і сердито. Усі ідуть у потрібному, заданому напрямі, переважно на схід. Незакомпостованих безжалюбно викидають з вагона, просто під колеса випадкового КАМАЗу або вишуканішої іномарки. Все стало набагато простішим, навіть умовчування, процес політичного і громадського життя став явно прозорішим. Правда, зникли й ілюзії, а разом з ними і віра у здоровий глузд. Суб'єкт, це той, хто впливає. Впливати на прийняття рішень ЖЕКу – справа нудна. А якщо політика тяжіє до переходу у стан ЖЕКу з його інтригами інженера, бригадира і сантехніка, то втрата інтересу до неї логічна: ну як впливати на сантехніка, якщо він Андруховича не читав? Бути об'єктом простіше і дохідливіше – у сенсі доходу, і у сенсі доступності до народних мас. Відповідальності мінімум, замовлення виконав – гроші взяв, податкова не чіпає.

А як же зі свободою?

Людина починається і народжується вільною, незалежною, спершу зі свободою плачу, а вже потім слова. Чому ж дорослими ми шукаємо цю свободу у власниках газет і телеканалів? Чому не в нас самих, журналістах чи не-журналістах?

Ніхто не може примусити журналіста збрехати, якщо він сам цього не захоче. Його, у крайньому випадку,

можуть звільнити з роботи. Але, як людина, що впродовж років має справу з текстами і авторами, запевняю – роботи море. У будь-якій редакції вам скажуть, що задихаються від браку професійних авторів і якісних текстів. Якщо ти можеш зліпити два слова до купи, не наробивши при цьому сотні помилок, і ще й до того, там буде думка – робота знайдеться. Чого боятися?

Та ніхто особливо і не боїться. Проблема в іншому. Свобода слова, як і всяка інша свобода, до тепер у нас вважається справою війта або його адміністрації. От якщо дасть він, гарант усіх гарантів, свободу і конституцію, то будемо ми у дозволених нам дозах і уряд паплюжити, і зниклих журналістів шукати. А не дасть – будемо всі попу слухати і на форуми підтримки 138 варіанту конституційної реформи ходити. Або всі як один на публічні страсти, якщо завтра такі запровадять. Якщо відвідування таких заходів оголосять загальнонаціональним обов'язком, я, звісно, піду, але тільки у кайданках і з чорним мішком на голові.

У період гострих дебатів довкола чергових проблем чергової газети хтось сказав, що це наїзд особи на особу, і якщо особа Податкова переможе особу Власника, то свобода слова у газеті скінчиться, бо, мовляв, не може тіло жити, якщо голову відрубують. Таке от тоталітарне мислення.

Свободу не можна запровадити, або відмінити. Жоден журналіст не повинен піклуватися про свободу слова. Вона всередині, і тому ніхто не може її відібрати. Відібрати можуть зарплату. Тоді можна піти у двірники, або кочегари, адже така профорієнтація повинна бути завжди напоготові у тих, хто став на прю з режимом. Як в обрахунку у стовпчик: журналіст пишемо, про Гонгадзе пам'ятаємо.

Зовсім погано, якщо головний редактор або власник вважає, що від нього залежить свобода слова на його каналі чи у його газеті. Добрий тиран від поганого тирана нічим особливим не відрізняється. Від головного редактора повинна залежати талановитість і цікавість каналу чи газети, від генерального директора – ефективність фінансових потоків, прокрученість і використаність грошей. Якщо від особистості генерального директора залежить політика каналу чи газети – значить, свободи слова як не було, так і немає.

Новина про заміну керівництва обласного телебачення має бути на сторінці бізнесу (або криміналу, що нам більш зрозуміло), а не на першій шпальті. Тому що це ділова новина, а не політична. Якщо вона на першій шпальті, або у відозвах до громади на кшталт «Руки геть від «Крижопільської газети», це означає, що ми мимоволі фіксуємо у і без того розхристаних головах громадян Незалежної, що хтось зверху нам може закрити рота.

Новина про звільнення журналіста N має бути елементом світської хроніки, а не ударним матеріалом політичного життя. На його місце має стояти черга талановитих і незалежних писаць, а звільнений має визначитися у своїх стосунках з дружиною головного редактора (через що його, власне, і звільнили) і йти журналістити далі, у сусідній, не менш впливовій газеті, бо фахівець він добрий.

Ідилія. Як і чисте залізо, якого не існує у природі. У житті на вітчизняну журналістику чекають набагато складніші випробування, аніж цензура, чи державний контроль. З цим рано чи пізно ми таки впораємося. І тоді прийде епоха ринку і конкуренції, що буде безжальнішою і жорсткішою,

аніж сотні наїздів податкової, місцевого бандита чи чиновника.

Наразі свободою слова користуються тільки ті, кому дозволив користуватися нею режим. Інші не хочуть її взяти. Вихований у клітці ніколи не знає, як воно на волі і не потребуватиме її. Клітка давно прогнила, але вийти відважуються не всі, бо поза нею ніхто не підкине тричі на день м'яса з душею і підгнилою соломки. Там треба все добувати самому. Свобода слова росте з бажання вийти з клітки.

На сторінках журналу «І» свободу слова обмежують лише обсяг тексту і вимоги до його якості (звісно, суб'єктивні).

І насамкінець, на противагу відомому виборчому слогану одного мовчазного політика докинемо: слово теж діло.

Ірина Магдиш

Slovo tež dilo

U seredyni 90-x rokov odyň vidomyj zaxidnyj telemahnat, zaprošenyj na večerú «velykoji simky», zajavyv lideram svitu: «Skažit', jake u vas telebačenńa, i ja skažu, xto vy». Na zahal, te ž možna skazaty na adresu bud'-jakoho suspil'stva: skažit', jaki u vas ZMI, a ja vam skažu, xto vy. Davajte sprobumemo zrozumity, xto my.

U sviti narazi isnuje lyše odne tlumačenńa pońat't'a «nezaležni zasoby masovoji informaciji». Ce zasib informaciji, ščo ne zaležyt' vid deržavy, nepidkontrol'nyj jij i jiji cenzuri. Odnak, nezaležnist' ZMI u čystomu vydi isnuje lyše u teoriji. Jak, skažimo, lyše u teoriji isnuje čyste stovid-sotkove zalizo. U žytti vono zavždy maje domišky. Nezaležni ZMI zaležat' naspravdi vid bahaťox riznyx rečej. Po-perše, vid spožyvačiv - ne budut' čytaty/perehľadaty - ne bude rejtyňhu, ne bude nadxodžeń vid reklamy, ne bude uspixu, ne bude interesu. Zaležat' vid biznes-kerivnykiv (vlasnykiv), jaki ne-uspišne vydanńa/prohramu prosto zakryvajut', bo jakyj sens utrymuvaty te, ščo ne prynosyt' prybutku. Zaležyt' vid deržavy, navit' jakščo neju ne

kontrol'ujeťša, bo neprestyžnu i nerespektabeľnu hazetu/telekompaniju ne budut' zaprošuvaty na uradovi bryfinhy čy ynši važlyvi podiji.

Zvisno, jak i vřaka skladna konstrukcija, systema nezaležnosti je bahatorivneva. U sviti vidomo čymalo vypadkiv avtorytarnyx vlasnykiv ZMI. Medijamahnat Rupert Merdok (Rupert Murdoch) bezapeľacijno i osobysto kontrol'uvav do dribnyč žurnalistški materialy svojeji hazety The Times - najbilš dorohoji u hazetnij industriji torhovoji marky. U takomu vypadku vyriřal'nym staje počutt'a vnutriřnoji nezaležnosti žurnalista: vin abo može pracuvaty u takyx umovax, abo ni, i jde vid Merdoka, napryklad, do jakoho-nebud' Turnera čy Bertelsmanna, de režym m'jakšyj. U normal'nyx krajinax «merdokiv» bahato, je sered koho vybraty. Jakščo ž vlasnyk odyň - deržava (jiji čynovnyky, jiji administracija, jiji režym - potrebne pidkreslyty) i vy zaležyte tiľky vid neji, kontrol' total'nyj, to jty nikudy, okrim jak u pramu čy pryxovanu opozyciju. Todi žurnalistyka staje ne faxom, a žytt'evym čynom. Jak u Saška Kryvenka, čy Serhija Naboky.

Svoboda slova ne stajeťša, i rivno ž i ne dajeťša. Jiji ne možna oholosyty, nav'jazaty dyrektyvno (navit' iz Břusel'a) i oščaslyvyty neju usix sprahlyx pravdy. Stat't'a u Konstytuciji je lyše formal'nym pryypsom, ščo isnuje, do reči, u zakonodavstvax bahaťox, dalekyx vid demokratyčnyx, deržav. V Italiji svoboda slova dozujeťša media-monopolistom, a za sumisnyctvom prem'jerministrom Berlusconi (i ce ne vyklykaje sumnivu u pravomirnosti členstva krajiny u ES, na protyvahu cilkom ynšym vymoham, ščo nibyto je holovnymy na šľaxu Ukrajinu do čoho elitarnoho klubu).

Svobodu slova slid plekaty, podobno do 200 rokov stryženoho anhližskoho

hazonu. My narazi vidstryhly til'ky skujovdženyj, il'uzornyj čub eforiji peršyx rokiv nespodivanoji voli. Možlyvo, kolyš svoboda slova perestane buty prestyžnym elementom intelektual'nyx rozmov, perestane buty klubnym interesom žurnalistškoji tusovky, a stane vnutrišnoju potreboju tyx, xto vlasne maje jiji spožyvaty, abo obsluhovuvaty. Narazi, v Ukrajinu tijeji fundamentaľnoji neobxidnosti vil'noji presy ne isnuje, tak ščob jak povit'ra - zabery i žyt'ťa zhasne. Zabery nimčeu joho rankovu «Allgemeine Zeitung», pol'aku «Gazetu Wyborczu», francuzu «Le Monde», amerykanču «New York Times» - i u ES počnet'ša hromad'anska vijna, a amerykanci perestanut' kupuvaty xot-dohy, ščo spryčynyť Velyku Depresiju-2.

Možna skiľky zavhodno lementuvaty z pryvodu zakryťťa «najbilš tyražnoji opozycijnoji hazety «Silški visti», ale prostyj obraxunok kil'kosty oburenyx čytačiv, ščo vyjšy na vulyci pis'ľa zakryťťa ul'ublenoji hazety - a jix bulo 0,00 - navodyť na dumku, ščo jakščo tyraž i buv duže velykym, odnak joho vidsutnist' ne stala nesumisnoju iz žyt'ťam čytačiv, i odrazu bulo znajdeno dostojnu zaminu u sensi rybu zahornuty. Jak hadajete, skiľky narodu vyjde byty vikna Nacradi z pytaň telebačenná i radiomovlenná (d'ľa bažajučyx: Kyjiv, vul. Dešatynna, 14), jakščo v odyň prekrasnyj večir ne pobačat' «jedynoho nezaležneho 5 kanalu»? Rivno ž nixto. Jak vcilily vikna pis'ľa likvidaciji Radio Kontynent, prohram Radio Svoboda, Holosu Ameryky, Hromadškoho radio i t. d. Nebezpeka vlasne u tyx nul'ax, ščo i harantujut' bezkarnu začystku medija-pol'ľa i prodovženná «i tak dali».

Za našu svobodu slova čomuš bilše piklujut'ša «Reportery bez kordoniv», a my zalyšajemoša u takyx zručnyx (ne til'ky, do reči, d'ľa nas) kordonax infantyľnoho suspiľstva, praktykujučy diskusiji

pro svobodu slova na vsix tok-šou jak vyňatkovo modnyj u čomu sezoni aksesuar.

ZMI v Ukrajinu perestaly plutatyša u tomu, sub'jekt vony čy ob'jekt. Bez sumnivu, bilšist' - ob'jekt polityky režymu čy hospodařuvanná oliharxičnogo klanu. Jak komposter u tramvaji - sprava vlasnykiv lyše zaklasty potribnu jim kombinaciju cyfr, a my vže sami, dobrovil'no, zapxnemo tudy svoji mizky i zakompostujemo, pryčomu vidbytok dajet'ša vznyaky i na nastupnomu pokolinni. Deševo i serdyto. Usi jidut' u potribnomu, zadanomu napřami, perevažno na sxid. Nezakompostovanyx bezžaľno vykydajut' z vahona, prosto pid kolea vypadkovoho KAMAZu abo vyšukanišoji inomarky. Vse stalo nabahato prostišym, navit' umovčuvanná, proces polityčnogo i hromadškoho žyt'ťa stav javno prozorišym. Pravda, znykly j il'uziji, a razom z nymy i vira u zdorovyj hluzd. Sub'jekt, ce toj, xto vplyvaje. Vplyvaty na pryjňat'ťa rišeň ŽEKu - sprava nudna. A jakščo polityka t'ažije do perexodu u stan ŽEKu z joho intryhamy inženera, bryhadyra i santexnika, to vtrata interesu do neji lohična: nu jak vplyvaty na santexnika, jakščo vin Andrxovyča ne čytav? Buty ob'jektom prostiše i doxidlyviše - u sensi doxodu, i u sensi dostupnosti do narodnyx mas. Vidpovidal'nosti minimum, zamovlenná vykonav - hroši vřav, podatkovka ne čipaje.

A jak že zi svoboduju?

Ludyna počynajet'ša i narodžujet'ša vil'noju, nezaležnoju, speršu zi svoboduju plaču, a vže potim slova. Čomu ž doroslymy my šukajemo ču svobodu u vlasnykax hazet i telekanaliv? Čomu ne v nas samyx, žurnalistax čy ne-žurnalistax?

Nixto ne može prymusyť žurnalista zbrexaty, jakščo vin sam čoho ne zaxoče. Joho, u krajňomu vypadku, možut' zvil'nyty z roboty. Ale, jak l'udyna, ščo vprodovž rokiv maje spravu z tekstamy i avtoramy, zapevňaju - roboty more. U bud'

jakij redakciji vam skažut', ščo zadyxajut'ša vid braku profesijnyx avtoriv i jakisnyx tekstiv. Jakščo ty možeš zlipyty dva slova dokupy, ne narobyvšy pry čomu sotni pomylok, i šče j do toho, tam bude dumka - robota znajdet'ša. Čoho bojat'ša?

Ta nixto osoblyvo i ne bojit'ša. Problema v ynšomu. Svoboda slova, jak i vsaka ynša svoboda, do teper u nas vvažajet'ša spravou vijta abo joho administraciji. Ot jakščo dast' vin, harant usix harantiv, svobodu i konstytuciju, to budemo my u dozvolenyx nam dozax i uřad papľužyty, i znyklyx žurnalistiv šukaty. A ne dast' - budemo vsi popsu sluxaty i na forumy pidtrymky 138 variantu konstytucijnoji reformy xodyty. Abo vsi jak odyň na publični straty, jakščo zavtra taki zaprovaďat'. Jakščo vidviduvanná takyx zaxodiv ohološat' zahaľnonacional'nym obov'jazkom, ja, zvisno, pidu, ale til'ky u kajdankax i z čornym miškom na holovi.

U period hostryx debativ dovkola čerhovyx problem čerhovoji hazety xtoš skazav, ščo ce najizd osoby na osobu, i jakščo osoba Podatkova peremože osobu Vlasnyka, - to svoboda slova u hazeti skinčyt'ša, bo, movľav, ne može tilo žyty, jakščo holovu vidrubajut'. Take ot totalitarne myslenná.

Svobodu ne možna zaprovadyty, abo vidminyty. Žoden žurnalist ne povnyen pikluvat'ša pro svobodu slova. Vona vsередyni, i tomu nixto ne može jiji vidibraty. Vidibraty možut' zarplatu. Todi možna pity u dvirnyky, abo kočehary, adže taka proforijentacija povynna buty zavždy napohotovi u tyx, xto stav na p'ru z režymom. Jak v obraxunku u stovpčyk: žurnalist pyšemo, pro Honhadze pam'jatajemo.

Zovsim pohano, jakščo holovnyj redaktor abo vlasnyk vvažaje, ščo vidňoho zaležyt' svoboda slova na joho kanali čy u joho hazeti. Dobryj tyran vid

pohanoho tyrana ničym osoblyvym ne vidrizńajet'sja. Vid holovnoho redaktora povynna zaležaty talanovytiť i cikavist' kanalu čy hazety, vid heneraľnoho dyrektora - efektyvniť finansovyx potokiv, prokručenist' i vykorystanist' hrošej. Jakščo vid osobystoty heneraľnoho dyrektora zaležyt' polityka kanalu čy hazety - značyt', svobody slova jak ne bulo, tak i nemaje.

Novyna pro zaminu kerivnyctva oblasnoho telebačenńa maje buty na storinci biznesu (abo kryminalu, ščo nam biľš zrozumilo), a ne na peršij špaľti. Tomu ščo ce dilova novyna, a ne polityčna. Jakščo vona na peršij špaľti, abo u vidozvax do hromady na kštalt «Ruky heť vid «Kryžopil'skoji hazety», ce označaje, ščo my mymovoli fiksujemo u i bez toho rozxrystanyx holovax hromaďan Nezaležnoji, ščo xtoť zverxu nam može zakryty rota.

Novyna pro zviľnenńa žurnalista N maje buty elementom svit'skoji xroniky, a ne udarnym materialom polityčnoho žytt'a. Na joho misce maje stojaty čerha talanovytyx i nezaležnyx pysak, a zviľnenyj maje vyznačytyša u svojix stosunkax z družynoju holovnoho redaktora (čerez ščo joho, vlasne, i zviľnyly) i jty žurnalistyty dali, u susidnij, ne menš vplyvovij hazeti, bo faxiveć vin dobryj.

Idylija. Jak i čyste zalizo, jakoho ne isnuje u pryrodі. U žytti na vitčyzńanu žurnalistyku čekajuť nabahato skladniši vyprobuvannńa, aniž cenzura, čy deržavnyj kontrol'. Z cym rano čy pizno my taky vporajemoša. I todi pryjde epoxa rynku i konkurenciji, ščo bude bezžal'nišoju i žorstkišoju, aniž sotni najizdiv podatkovoji, miscevoho bandyta čy čynovnyka.

Narazi svobodoju slova korystujuťša tiľky ti, komu dozvolyv korystuvatyša neju režym. Ynši ne xočut' jiji vžaty. Vyxovanyj u klitci nikoly ne znatyme, jak vono na voli i ne potrebu-

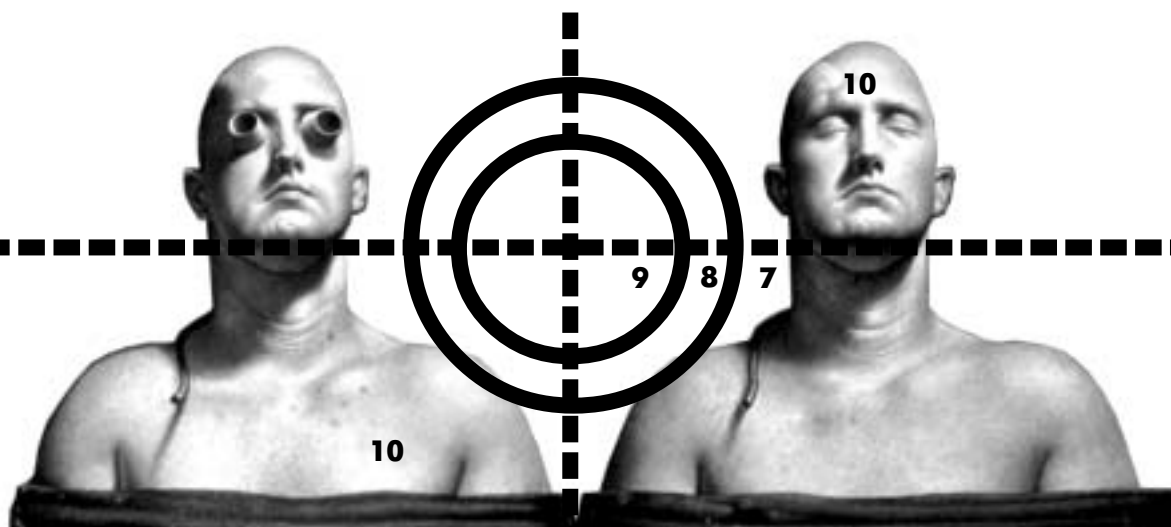
vatyme jiji. Klitka davno prohnyla, ale vyjty vidvažujuťša ne vsi, bo poza neju nixto ne pidkyne tryči na deń m'jasća z duškom i pidhnyloji solomky. Tam treba vse dobuvaty samomu. Svoboda slova roste z bažannńa vyjty z klitky.

Na storinkax žurnalu «Ji» svobodu slova obmežujuť lyše obśah tekstu i vymohy do joho jakosty (zvisno, sub'jektivni).

I nasamkineć, na protyvahu vidomomu vyborčomu slohanu odnoho movčaznoho polityka dokynemo: slovo tež dilo.

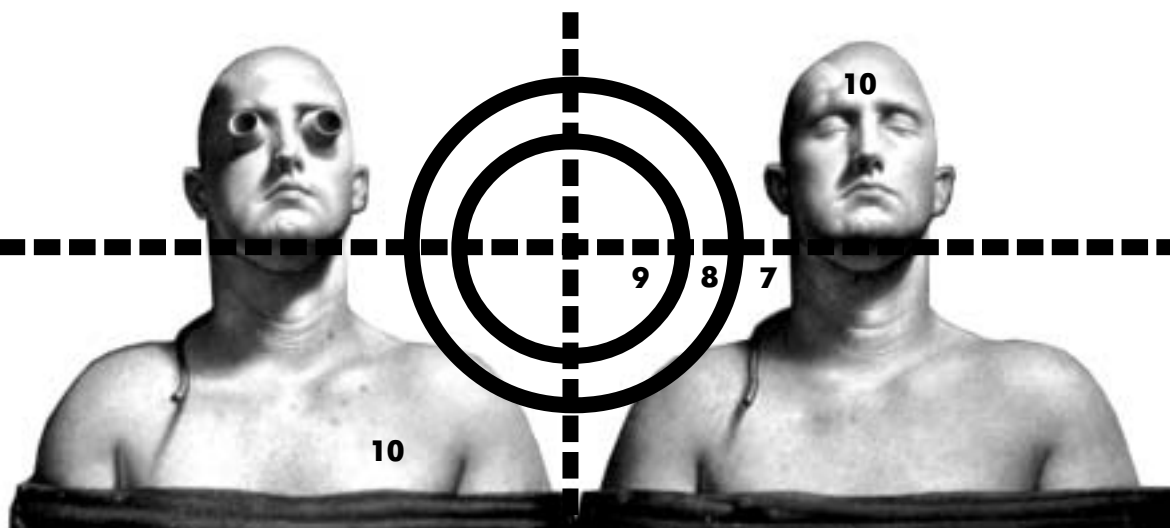
Iryna Mahdyš

П'єр Бурд'є	10	Влада журналістики
Вілбур Шрам, Фред Сіберт, Теодор Петерсон	18	Вільний ринок ідей
Борис Потятиник	26	Свободі преси загрожують дві головні небезпеки: репресії і ... їх відсутність
Монро Прайс, Пітер Круг	36	Структура ЗМІ і сприятливе середовище
Йоганнесбурзькі принципи:	44	національна безпека, свобода висловлювання і доступ до інформації
Алла Лазарєва	50	Журналістика в Україні залишається небезпечною професією
Кодекс журналістської етики	56	Товариства професійних журналістів
Тетяна Котюжинська	60	Вибори: проблемні зони для ЗМІ
Елвін Тоффлер	64	Іміджмейкери
Михайло Міщенко	74	«Втома мітології»
П'єр Бурд'є	80	Про телебачення і журналістику
Ремі Ленуар	88	Соціальна влада публічних виступів
Віталій Куренной	100	Медія: засоби у пошуках цілей
Орест Сохар	110	Обличчя цензури
Коротка історія	114	цензури
Олесь Старовойт	118	Вільні в умовах несвободи

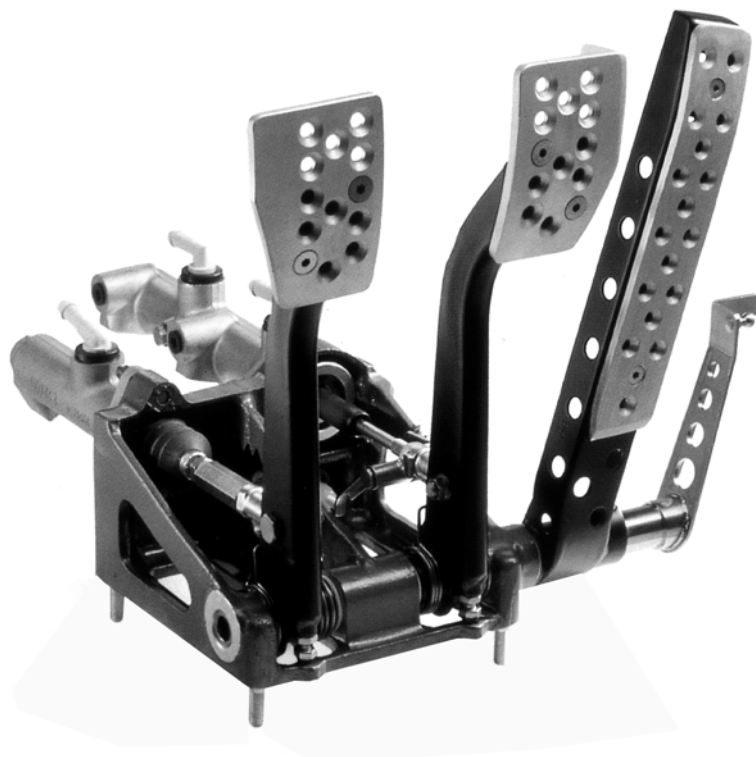

- Монро Прайс 122** Телебачення, телекомунікації і перехідний період: право, суспільство і національна ідентичність
- Микола Княжицький 130** Свобода слова у системі національної безпеки
- Олег Онисько 136** Чому ми брешемо?
- Ян Чайковський 140** Права людини. Свобода преси
- Марк Курей 146** Свобода слова і вираження
- Михайло Сидоржевський 154** Свобода вибору і ментальність раба
- Дімітрис Елефтеріотіс 160** Поетика відео: технологія, естетика і політика
- Роман Скрипін 170** 5-й канал
- Дмитро Редько 172** Свобода писати і перегортати
- Іван Гоменюк 176** Дванадцять ЗМІних обручів
- Сергій Грабовський 182** Про особливості національного редагування
- Карел Чапек 188** Дванадцять прийомів літературної полеміки, або посібник для газетних дискусій
- Джордж Орвелл 192** Свобода парку
- Джордж Орвелл 196** Письменники і свобода
- Тарас Прохасько 202** Можна написати листа
- Тарас Прохасько 204** Мовою шизофренії

П'ЄР*БУРД'Є
В Л а д а
Журналістики

Об'єктом нашого дослідження стане не «влада журналістів» – і тим більше не журналістика як «четверта влада» – але влада, яку *механізми* поля журналістики, яке все більше підкоряється вимогам ринку (читачів і рекламодавців) мають, у першу чергу, над журналістами (й інтелектуалами-журналістами), а потім, не без їхньої участі, над різними полями культурного виробництва: юридичним, літературним, аристократичним, науковим. Таким чином, ми розглянемо, як структурний вплив, який і є цим полем, під тиском ринку, більш чи менш помітно змінює силові відносини всередині різних полів, зачіпаючи те, що в них відбувається, викликаючи схожі ефекти в цих феноменологічно дуже різних універсумах. Роблячи це, ми намагаємось не припуститися однієї з двох протилежних одна одній помилок: ілюзії «досі небаченого» й ілюзії «незмінного».

Влада, яку поле журналістики і, за посередництвом останнього, логіка ринкових відносин мають над найбільшими незалежними культурними полями, не є чимось радикально новим: спираючись на тексти письменників минулого століття, можна було б намалювати цілком реалістичну картину загальних ефектів, які створюються ним в цих захищених універсумах¹. Слід однак не забувати про особливості сучасної ситуації, яка, окрім подібностей – результат ефекту гомології – володіє також безпрецедентними характеристиками: зміни, спричинені телебаченням в журналістському полі і через нього у всіх інших культурних полях. Ці зміни за своєю глибиною і розмахом не входять в жодне порівняння зі змінами, які пов'язуються із виникненням друкарської індустрії і масових друкованих видань, поява яких викликала у письменників того часу реакцію обурення, що призвело, за словами Реймона Віл'ямса, до сучасного визначення змісту «культури».

Поле журналістики чинить на інші поля культурного виробництва вплив, форма й ефективність якого визначаються структурою цього поля, тобто розподілом різних ЗМІ і журналістів згідно міри їх незалежності щодо зовнішніх видів тиску: тиск ринку читачів, з одного боку, і ринку рекламодавців – з іншого. Міра незалежності того чи іншого ЗМІ визначається часткою доходів від реклами і державних субсидій, а також ступенем концентрації рекламодавців. Що ж стосуєть-

ся міри незалежності того чи іншого журналіста, вона залежить, по-перше, від рівня концентрації ЗМІ (чим менше потенційних роботодавців, тим більший страх втратити роботу); по-друге, від становища газети, в якій він працює, стосовно до решти газетного простору, тобто від її відносної близькості чи то до «інтелектуального», чи то до «комерційного» полюсу; по-третє, від його становища в газеті (власний кореспондент, контрактник і т.д.), останнє визначає його статусні гарантії (зокрема, пов'язані із популярністю) та зарплату (яка виступає фактором захищеності від м'яких форм суспільного примусу і меншої залежності від заробітків «халтурками», бо вони віддають його у владу замовників); на-решті, від його здатності до створення незалежної інформації (деякі журналісти є найбільш залежними, наприклад, ті, хто працює у сфері економіки чи популяризації наукових досліджень). Абсолютно очевидно, що влада, зокрема, урядові інстанції, діють не лише за допомогою свого економічного примусу, але й за допомогою різного роду тиску, пов'язаного із монополією на легітимну інформацію – зокрема, на інформацію з *офіційних джерел*. Для урядової влади й адміністрації, наприклад, поліції, а також для влади юридичної чи наукової ця монополія є зброєю у боротьбі, що протиставляє їх журналістам, і в продовж якої вони намагаються маніпулювати інформацією й агентами, завданням котрих є її передача. У свою чергу, преса намагається маніпулювати тими, хто володіє інформацією з метою як отримання самої інформації, так і набуття ексклюзивного права на її використання. Не можна також забувати про винятково символічну владу, якою володіють державні діячі в силу своєї здатності визначати своїми діями, рішеннями і втручанням у журналістське поле (інтерв'ю, прес-конференції і т.д.) *порядок денний* та ієрархію подій, які нав'язуються журналістам.

Про деякі особливості поля журналістики

Щоби зрозуміти, яким чином поле журналістики сприяє посиленню «комерційного» аспекту та послабленню «некомерційного» у всіх інших полях, підтримці виробників, найбільш піддатливих спокусам з боку економічної і політичної влади за рахунок ущемлення інтересів тих, хто найбільш відданий прин-

ципам і цінностям свого «ремесла», – варто звернути увагу на те, що поле журналістики організоване згідно структурі, гомологічній іншим полям, так і на те, що тиск «комерціалізації» виявляється в ньому з особливою силою.

Поле журналістики утворилось у XIX столітті на основі протистояння між газетами, що пропонують перш за все «новини» сенсаційного характеру і газетами, що публікують аналітичні матеріали і «коментарі»; останні прагнули підкреслити свою відмінність від перших, голосно проголошуючи свою «об'єктивність»². Воно є місцем, де виявляє себе протистояння між двома логіками та способами легітимації: визнання з боку рівних тих, хто найбільш повно поділяє внутрішні принципи і «цінності», та визнання з боку мас, яке матеріалізується у кількості читачів, слухачів і глядачів, а значить, у кількості продаж (best-sellers) і прибутку у грошовому еквіваленті; санкція з боку плебісциту є у даному випадку вердиктом ринку.

Рівно як літературне та художнє поля, журналістське поле – це місце, яке діє згідно специфічної, чисто культурної логіки, що нав'язується журналістам через механізми взаємного тиску і контролю, і дотримання якої (що нерідко набуває деонтологічного характеру) лежить в основі професійної честі і репутації. Крім випадків «підхоплення» [матеріалу іншими журналістами], цінність і значення яких залежить від розміщення в полі тих, хто їх робить, і тих, хто отримує з цього користь, існує дуже невелика кількість відносно безперечних позитивних санкцій. Стосовно негативних санкцій (наприклад, стосовно до тих, хто забуває цитувати свої джерела), то їх практично не буває, тому існує тенденція цитувати журналістські джерела, особливо, якщо мова йде про незначні видання, тільки для того, щоби зняти з себе відповідальність.

Як і економічне і політичне поля, і значно більшою мірою, ніж поля наукове, художнє, літературне і навіть юридичне, журналістське поле постійно випробовується вердиктом ринку, чи-то через прямі санкції з боку клієнтів, чи-то опосередковано через механізм рейтингу (навіть якщо допомога держави може забезпечити певну незалежність стосовно безпосереднього ринкового тиску). Журналісти тим більше схильні по-

годитись із вживанням «критерію рейтингу» щодо виробництва (прагнути подавати «лаконічний» і «простий» матеріал) чи до оцінки продукції і виробників (матеріал, що розходиться «на ура», «прохідний» матеріал), чим вище їхнє положення (директор телеканалу, головний редактор газети і т.д.) і чим безпосередніша залежність органу преси від ринку, в якому вони працюють (комерційний телеканал чи культурний). Молоді журналісти без стабільного становища, навпаки, більш схильні протиставляти принципи і цінності своєї «професії» більш реалістичним та цинічним вимогам своїх старших колег³.

Згідно специфічної логіки поля, орієнтованого на виробництво такого специфічного, не здатного до тривалого зберігання товару, як новини, конкурентна боротьба за споживача набуває форми конкурентної боротьби за пріоритет, тобто за найсвіжіші новини, тобто за сенсацію – і це, природно, тим сильніше, чим ближче орган преси до комерційного полюсу. Тиск ринку чиниться виключно через реалізацію ефекту поля: у дійсності більша частина цього сенсаційного матеріалу, який можна назвати козирем в боротьбі за аудиторію, приречена на те, щоб не потрапити до уваги глядачів і читачів, і буде помічена лише конкурентами (журналісти – єдині, хто читає всі газети...). Будучи вписаною в структуру і механізми поля, конкурентна боротьба за пріоритет приваблює і надає перевагу агентам із професійними диспозиціями, які схилиють їх проводити свою журналістську практику під прапором швидкості (чи поспішності) і постійного оновлення⁴. Ці диспозиції постійно підсилюються часовим аспектом журналістської практики, що змушує жити і мислити одним днем і віддавати перевагу інформації в залежності від її актуальності, сприяє свого роду постійній амнезії, що виступає зворотною стороною вихваляння усього нового. А також схильності судити про продукцію і виробників, виходячи з протистояння між «новим» і «застарілим»⁵.

Ось ще один приклад доволі парадоксального ефекту поля, мало придатного до встановлення як індивідуальної, так і колективної незалежності: конкурентна боротьба змушує тримати під постійним наглядом (який, зокрема, може набути форми взаємного шпіо-

нажу) діяльність своїх конкурентів з тим, щоби скористатися їх прорахунками, уникнути таких же помилок, понизити їх успіх, спробувавши скористатись пропонуваними інструментами цього успіху: підхопити теми спеціальних випусків, розповісти про книги, про які «не можна не згадати» тому, що їх помітили інші, запросити до студії того-то, «опрацювати» ту чи іншу подію, про яку розповідали інші і навіть переманити до себе того чи іншого журналіста, причому не стільки із задоволення мати його в себе, скільки із бажання завадити в цьому конкурентам. Таким чином, у цій галузі, як і в інших, конкуренція, замість того, щоби породити щось оригінальне та відмінне від інших, стимулює однаковість пропозицій. У цьому можна легко переконатися, порівнявши зміст великих тижневиків, чи масових телеканалів та радіостанцій. Наслідок від дії цього дуже потужного механізму – непомітне нав'язування полю в цілому інструментів поширення, найбільш прямо пов'язаних із ринком, наприклад, телебачення. Воно сприяє орієнтації продукції в цілому на збереження існуючих цінностей, як про це свідчить, наприклад, той факт, що періодичні рейтинги, за допомогою яких інтелектуали-журналісти намагаються нав'язати іншим своє бачення поля (за логікою «надання взаємних послуг» заручитися визнанням собі подібних) розміщують в одному ряду авторів культурної продукції нетривалого зберігання, доля яких – протриматися за їх допомогою декілька тижнів у списку бестселерів, і визнаних авторів, які одночасно є «незаперечними величинами», що засвідчують хороший смак тих, хто їх обирає, та авторами-класиками довготривалих бестселерів. Іншими словами, хоча ефективність механізмів, притаманних полю журналістики, виявляється в результаті діяльності окремих індивідумів, інтенсивність і спрямованість цих механізмів, а також ефектів, які спричиняють в інших полях, визначається характерною для них структурою.

Ефект втручання

Влада журналістського поля посилюється у всіх полях інституції й агентів, розташованих поблизу від полюсу, найбільш підвладного впливу ринку та узалежененого від кількості [глядачів, читачів, продаж...]. Цей

ефект виявляється тим сильніше, чим більшою мірою підпорядкована цій логіці структура підвладного йому поля і чим більше журналістське поле, в своїй структурі найбільш підвладне його дії порівняно з іншими полями культурного виробництва, у той чи інший момент виявляє свою підпорядкованість зовнішньому тиску. Зараз ми стаємо свідками того, як внутрішні санкції втрачають свою символічну силу, а «серйозні» журналісти і газети поступово втрачають свій характер і змушені іти на поступки логіці ринку і маркетингу, запровадженій комерційним телебаченням, і поступатися новому принципу легітимності, який полягає у визнанні в залежності від кількості читачів і «популярності в пресі». Такі принцип і логіка можуть стати для деяких продуктів (культурних і навіть політичних) і «виробників», на перший погляд, демократичним субституттом специфічних санкцій, що діють всередині спеціалізованих полів. Деякі спроби «аналізу» телебачення зобов'язані своїм успіхом у журналістів, особливо у тих з них, хто виявляє найбільшу чутливість до ефекту рейтингу, тому факту, що вони піддають *демократичну легітимність* логіці комерції, задовольняючись перекладанням в *політичних* термінах (плебісцит) проблеми виробництва і поширенням *культурної* продукції⁶.

Таким чином, посилення влади журналістського поля, у свою чергу все більш підпорядкованого прямому й опосередкованому пануванню комерційної логіки, може стати загрозою для незалежності різних полів культурного виробництва, посилюючи всередині кожного з них позиції підприємств і агентів, найбільш схильних поступитися спокусі отримання вигоди «ззовні», оскільки найменш багаті специфічним капіталом (науковим, літературним та ін.) та найменш впевнені в отриманні специфічного прибутку, що його надає поле або в безпосередньому майбутньому, або по завершенні певного терміну.

Домінування поля журналістики над іншими полями культурного виробництва (зокрема, в тому, що стосується філософії і соціальних наук) виявляється в основному у виді втручання виробників культурної продукції, розташованих десь між журналістським полем і спеціалізованими полями (літературним, філософським тощо). Вплив, спричинений цими інтелекту-

алами-журналістами⁷, які користуються своєю подвійною приналежністю для ухиляння від специфічних вимог цих універсумів та для того, щоби користуватись в кожній з них владою, більше чи менше набутою в іншому полі, може призвести до котрогось із двох основних видів наслідків. З одного боку, це може запровадити нові форми культурного виробництва, розташовані десь між університетським езотеризмом і журналістським екзотеризмом, з іншого — нав'язати, зокрема через свої критичні судження, такі принципи оцінки культурних творів, які, ратифікуючи ринкові санкції із своїм уявним інтелектуальним авторитетом і посилюючи мимовільну схильність деяких категорій споживачів до allodoxia, посилюють ефект рейтингу і списків бестселерів на сприйняття культурних творів, а також, непрямо й через деякий час, на їх виробництво, направляючи вибір (наприклад, видавців) на твори, які є більш доступні і які ліпше продаються.

Вони можуть розраховувати на підтримку тих, хто, прирівнюючи «об'єктивність» до свого роду вміння жити в світі злагоди й еkleктичної нейтральності із всіма зацікавленими сторонами, сприймають культурні твори середнього рівня як шедеври авангарду чи відкидають результати авангардного пошуку (і не лише в тому, що стосується мистецтва) в ім'я цінностей здорового глузду⁸. Ці останні можуть розраховувати на схвалення та співництво споживачів, які, як і вони, схильні до цього в силу своєї віддаленості від «епіцентру культурних цінностей» і зацікавленого прагнення приховати від самих себе обмеженість власної спроможності до їх засвоєння — слідує логіці self desertion, яку добре ілюструє фраза, часто вживана читачами науково-популярних журналів: «це науковий журнал дуже високого рівня, доступний всім».

Таким чином, можуть опинитися у небезпеці ті досягнення, що стали можливими лише завдяки незалежності поля та його спроможності чинити опір світському попиту, символом якого тепер є рейтинг і проти якого виступали письменники минулого століття, що повстали проти ідеї того, що мистецтво (можна те саме сказати і про науку) може підпорядковуватись вердикту всезагального голосування. Проти цієї загрози існують дві можливі стратегії, більш чи менш часто

вживаних в залежності від поля та міри його незалежності: суворо обмежити простір поля і спробувати відновити кордони, поставлені під загрозу втручанням журналістського способу мислення і дії; або спробувати вийти з вежі слонової кістки (за прикладом Золя), щоби нав'язати ззовні цінності, народженні в цьому затворництві, та використати всі доступні як всередині спеціалізованих полів, так і за їх межами, зокрема і в самому журналістському полі, засоби з метою нав'язати зовнішньому світу досягнення, що стали можливими завдяки незалежності.

Існують економічні і культурні умови доступу до освіченого наукового судження, тому не можна чекати від всезагального голосування (чи опитування громадської думки) вирішення наукових проблем (хоча інколи опосередковано та неусвідомлено це відбувається саме таким чином), не руйнуючи цим самим самі умови наукового виробництва, тобто вхідний бар'єр, покликаний захищати наукове (чи мистецьке) товариство від руйнівного втручання зовнішніх, а значить не відповідних і недоречних, принципів виробництва та оцінки. Виходячи з цього, не варто робити висновок, що цей бар'єр є нездоланим в іншому напрямку і що абсолютно неможливо діяти з метою демократичного перерозподілу досягнень, що стали можливими завдяки незалежності. Але це можливе лише за умов зауваги, що дія, спрямована на поширення самих рідкісних досягнень передової науки та культури, передбачає *руйнування монополії на інструменти масового поширення* цієї інформації (наукового чи культурного характеру), якою фактично володіє поле журналістики. Необхідним є критичний погляд на уявлення про масові очікування, конституювані комерційною демагогією тих, хто володіє можливістю встати між виробниками культурної продукції (серед яких в даному випадку потрібно врахувати політичних діячів) і масовим споживачем.

Дистанція відокремлення професійних виробників (та їх продукції) від простих споживачів (читачів, слухачів, глядачів, а також виборців), основою якої є незалежність спеціалізованих полів виробництва, є більш чи менш значимою, більш чи менш тяжкоздоланною і більш чи менш припустимою з точки зору демократичних принципів в кожному конкретному полі.

Однак, всупереч очікуванню, вона спостерігається і у сфері політики, вступаючи у суперечку із задекларованими нею принципами. Хоча агенти, залучені у журналістське і політичне поля, перебувають у постійній боротьбі і конкуренції один з одним, а журналістське поле виявляється до певної міри включеним у політичне поле, здійснюючи на нього потужний вплив, спільною для цих двох полів є їхня пряма і сильна залежність від влади ринку і плебісциту. Внаслідок цього вплив журналістського поля посилює схильність агентів, залучених до поля політичного, до підпорядкування очікуванням і вимогам мас, іноді гарячим і непродуманим, часто висловлюваних в пресі у виді мобілізуючих вимог.

Крім тих випадків, коли преса використовує критичні можливості, надані їй власною незалежністю, вона діє в тому ж напрямку, що і опитування громадської думки, з якими їй доводиться рахуватись.

Хоча опитування громадської думки може використовуватися і як інструмент раціональної демагогії, що прагне до замкненості всередині самого себе в політичному полі, з його ж допомогою встановлюється прямий, *неопосередкований* зв'язок із виборцями, ставлячи в положення поза грою всіх індивідуальних і колективних (наприклад, партії і профспілки) агентів, наділених соціальним мандатом для вироблення і пропозиції продуманих поглядів та ідей. Він позбавляє всіх наділених подібним мандатом лідерів права претендувати (з яким у минулому погоджувалися головні редактори серйозних видань) на монополію легітимного вираження «громадської думки» та одночасної можливості працювати над критичною розробкою (іноді колективного характеру, як, наприклад, на законодавчих зборах) реальних чи припустимих думок тих, хто надав їм цей мандат.

Внаслідок чого постійно зростаючий вплив журналістського поля, в свою чергу, все більш підпорядкованого тиску комерційної логіки, на політичне поле, завжди схильного поступитися перед спокусою демагогії (особливо, коли опитування громадської думки дозволяє йому набути раціонального характеру), сприяє послабленню незалежності політичного поля і виникненню можливості, наданій представниками (політичними

ми і не тільки), апелювати до компетенції *експертів* і авторитету *охоронців громадської думки*.

Як не згадати на завершення про положення юристів, які ціною «побожного лицемірства» отримують можливість підтримувати видимість того, що в основі їх вердиктів лежить не поступка зовнішньому тиску, зокрема, економічному, але вищі норми, охоронцями яких вони є? Юридичне поле в дійсності не є тим, чим себе вважає, тобто простором, вільним від компромісів з політичною чи економічною необхідністю. Але те, що йому вдається домогтися, щоб його визнали таким, спричиняє цілком реальний соціальний ефект, в першу чергу, щодо тих, чия професія – тлумачити право. Що ж станеться із юристами, цим доволі ширим втіленням громадського лицемірства, якщо всім стане відомо, що замість того, щоб служити вищим і універсальним цінностям й істинам, вони, як і всі інші соціальні агенти, підвладні тиску, зокрема, спричиненому, всупереч всім процедурам та ієрархіям, економічною необхідністю та спокусою успіху в журналістів?

Невеликий нормативний постскрипtum

Розкрити прихований тиск, жертвами якого стають журналісти, які в свою чергу поширюють його на інших виробників культурної продукції, не означає – чи варто нагадати про це? – викриття відповідальних осіб і бойкотування винних⁹. Це спроба надати їм можливість через усвідомлення проблеми звільнити себе з під влади цих механізмів, а також запропонувати можливість програму організації взаємодії між художниками, письменниками, вчителями і журналістами, наділеними майже монополіями інструментами масового поширення інформації. Лише подібна співпраця дасть змогу проводити ефективну роботу щодо поширення найбільш універсальних досягнень різного роду досліджень, а також почасті щодо практичної універсальності умов доступу до універсального.

Переклав Олександр Сорба

1. У цьому можна переконатися, прочитавши, наприклад, книгу Жана-Марі Гулемо та Данієля Остера «Gens de lettres. Ecrivains et Bohemes», де зустрічаються численні приклади спо-

стережень та означень, властивих спонтанній соціології літературних кіл. Письменники непомітно для себе застосовують принципи соціології, прагнучи об'єктивувати своїх супротивників і все те, що їм не до душі в літературному світі (див.: Goulemot J.-M., Oster D. *Gens de lettres. Ecrivains et Bohemes*. Paris : Minerve, 1992). Інтуїтивний здогад про наявність гомології може дозволити прочитати між рядків аналізу функціонування літературного поля минулого століття опис прихованих механізмів сучасного літературного поля (як це зробив Філіпп Мюррей: Murray Ph. *Des regles de l'art aux coulisses de sa misere* // *Art Press*, 186, juin 1993, P. 55-67).

2. Про появу ідеї «об'єктивності» в американській журналістиці в результаті посилення занепокоєних власною репутабельністю видань, які прагнули підкреслити відмінність між істинною інформацією і простими повідомленнями в масовій пресі див.: Schudson M. *Discovering the news*. New York: Basic Books, 1978. Про роль, яку у випадку Франції відіграло протистояння між журналістами, зверненими до літературного поля та особливо уважних до свого стилю, та журналістами, близькими до поля політичного, в цьому процесі диференціації та віднайдення нового «ремесла» (зокрема, репорта) див.: Ferenczi T. *L'invention du journalisme en France: naissance de la presse moderne p la fin du XIX siecle*. Paris: Plon, 1993. Про форму, якої ця опозиція набуває в полі французьких газет і щотижневиків та її зв'язки з різними категоріями читачів та читання див.: Bourdieu P. *La Distinction. Critique sociale du jugement*. P.: Minuit, 1979. P. 517-526.

3. Як і в літературному полі, ієрархія на основі зовнішніх критеріїв (комерційного успіху) є більш чи менш повною протилежністю ієрархії, оснований на внутрішніх критеріях «серйозної» журналістики. Складність такого розподілу на основі невидимої структури ще більше ускладнюється тим фактом, що всередині кожного органу преси (друкованого, радіо- чи телевізійного), діючого як субполе, зустрічається та сама опозиція між «культурним» та «комерційним» полюсами, що організує структуру поля в цілому. Таким чином складається серія структур, які включають одне одну (це відповідає типу: a:b::b1:b2).

4. Саме за допомогою часових рамок, які часто визначаються абсолютно довільним чином, здійснюється практично непомітна структурна цензура, що чинить тиск на промову запрошених до студії.

5. Якщо твердження: «це застаріло» сьогодні часто заміняє, в тому числі і далеко за межами журналістського поля, будь-яку критичну аргументацію, то тільки тому, що претенденти, які поспішають зайняти те або інше положення, очевидно зацікавлені у застосуванні подібного принципу оцінки, оскільки він дає безумовну перевагу новачкам, тобто моло-

дим, і, будучи зведеним до практично позбавленого змісту протистояння між тим, що було раніше і тим, що є тепер, звільняє їх від необхідності доводити власну спроможність.

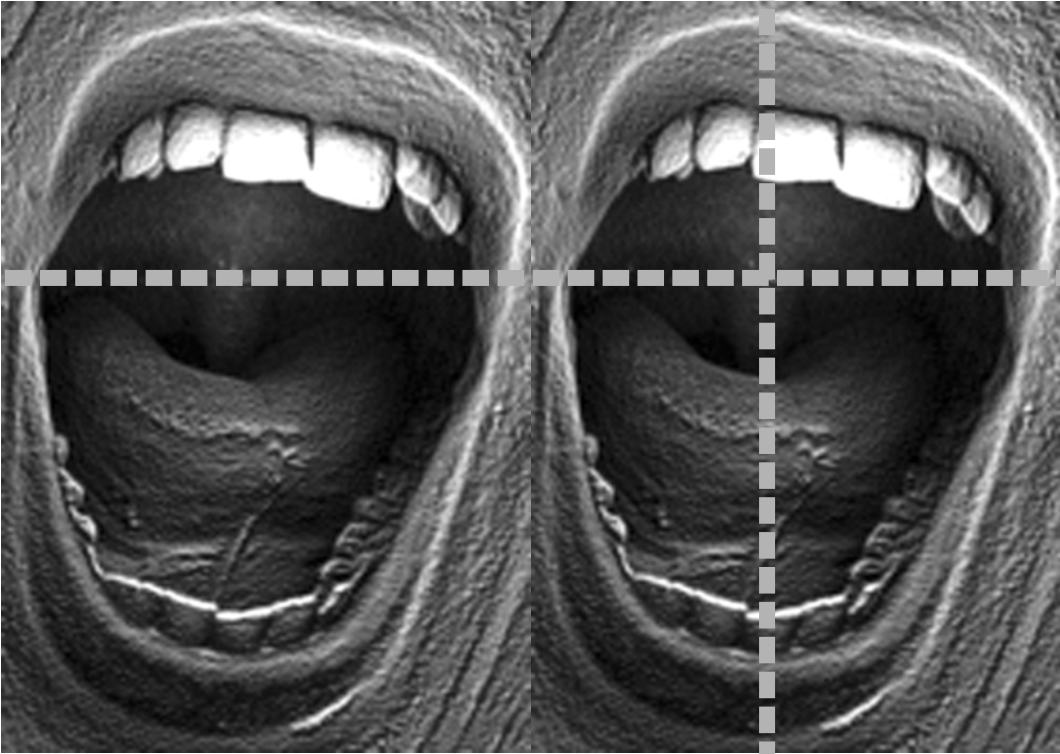
6. Для цього достатньо викласти журналістські проблеми (наприклад, вибір між *TF1* та *Arte*) мовою, яка цілком могла би бути мовою журналістики: «Культура та телебачення. Співіснування чи апартейд?» (Wolton D. *Eloge du grand public*. Paris: Flammarion, 1990. P. 163).

7. Всередині цієї категорії із нечітко окресленими межами необхідно розглядати окремо тих виробників, хто згідно традиції, народженої із появою «індустрії» культури, використовують журналістику як засіб існування, а не як владу (наприклад, контролю чи визнання), яку можна було б використовувати у відносинах із іншими полями (ефект Жданова).

8. Чимало критичних висловлювань з приводу сучасного мистецтва майже не відрізняються, крім хіба що в своїх претензіях, від вердикту, який можна було б отримати, піддавши авангардне мистецтво суду плебісциту чи, що те ж саме, опитуванню громадської думки.

9. Щоби уникнути ризику викликати ефект таврування та карикатуризації, значного при безпосередньому відтворенні уривків з текстів та інтерв'ю, ми неодноразово були змушені відмовитися від публікації документів, які могли б надати повної сили нашим словам. Разом із тим, ці документи, спричиняючи ефект відсторонення, який робить незвичними слова, вилучені із звичного контексту, могли б викликати в пам'яті читача схожі приклади, непомітні за рутинною традиційного погляду на речі.

ВІЛБУР*ШРАМ

ФРЕД*СІБЕРТ

ТЕОДОР*ПЕТЕРСОН

В І Л Ь Н И Й

Р И Н О К . І Д Е Й

Вілбур Шрам:

«Передусім маємо різні погляди на людину. З одного боку — несвідома, податлива істота, яка потребує «прометейського» заклику, лідера. З іншого — високосвідома людина, спроможна самостійно орієнтуватися на вільному ринку ідей. Різні погляди на істину. У нас істина — те, що ми знаходимо в процесі безнастанного пошуку, конфронтації суперечливих ідей. У них — наперед готове «теоретичне сито», крізь яке просіюються ті чи інші події. Різні і системи контролю. У них — всеохопний і безпосередній контроль засобів масової інформації, обов'язкове членство у партії, директиви, критичні огляди преси, примус... У нас — саморегульований процес на вільному ринку ідей і мінімум державного контролю.

Важлива різниця між советською традицією і нашою власною — це різниця між Марксом і Мілем. Обидва замислювались над тим, яким чином ошчасливити якомога більшу кількість людей. Маркс вважав, що люди поліпшуються через реорганізацію суспільства.

Мілле ж наголошував, що поліпшити суспільство можна через вдосконалення чи самовдосконалення кожної людини. Це відобразилось і в домінуючій термінології. У них — «робітничий клас», «безкласове суспільство» тощо. У нас — «права людини», «індивідуальні свободи» і т.п.

У СССР ЗМІ — інструмент, на якому грають за сценарієм керівництва. У нас — голос громадських інтересів, потреб, ідеалів (у тому розумінні, як це бачать та інтерпретують власники і керівники преси з метою продажу газети як корисного продукту).

Для советських спостерігачів наші газети — безвідповідальні і хаотичні. Для нас советські видання — підручні і «кишенькові». Для «советів» наші конфлікти, відкрита і неконтрольована критика є свідченням нашої слабкості. Для нас — це доказ більшої сили. Майбутнє покаже, чиї оцінки більш правильні.

Преса неодмінно переймає форму і колорит тих соціально-політичних структур, всередині яких вона діє.

Розвиток політичної демократії і релігійної свободи, торгівлі і подорожування, а також загальний інтелектуальний клімат Просвітництва підірвали авторитарні основи і викликали появу нової концепції преси

— лібертальної (Libertarian). Зародившись у XVII столітті, вона набула певного впливу у XVIII і розквітла у XIX ст.

Щодо стосунків держави і людини, то лібертальна теорія висунула погляди, прямо протилежні до тих, якими керувались авторитарні режими. Людина в цій концепції вже не розглядається як залежна істота, яку слід провадити і спрямовувати, а швидше як раціонально мислячий індивідум, здатний самостійно розрізняти правду і обман та робити вибір між гіршим і ліпшим варіантами, беручи

до уваги суперечливі свідчення. Правда не вважається більше власністю владоможців. Навпаки, пошуки правди — невід'ємне право кожної людини, а преса — партнер у цих пошуках. Імперативом є свобода від урядового контролю і впливу. Для появи істини необхідно створити умови для виголошення всіх думок, тобто заохочується «вільний ринок» ідей та інформації. Менші і слабші суспільні групи повинні мати належний доступ до преси.

Теорія вільної преси зазнала суттєвих змін у XX столітті, що їх позначають як новий лібертальний підхід або теорія соціальної відповідальності преси.

Новий лібертаріанізм (new Libertarianism) набув широкого розголосу у зв'язку із звітами конгресової комісії Хатчінса (Hutchins Commission), проте сама теорія набрала первинних обрисів дещо раніше у роздумах редакторів і видавців. Ці люди збагнули, що специфіка XX століття вимагала від мас-медіа нового розуміння соціальної відповідальності.

Як і в старі авторитарні часи, медіа демократичних країн зосередилися у руках могутньої суспільної верхівки. Це правда, що ці нові медіа-барони, здебільшого, не є політичними діячами. Більше того, вони навіть можуть завзято обстоювати пресу перед урядом. Проте, нікуди не дінешся від факту, що контроль і доступ до преси дуже обмежені, і що це вкладає нову владу до рук власників і керівників медіа. У таких умовах медіа зовсім не просто бути вільним ринком ідей, як це уявляли Міль або Джеферсон.

Фред Сіберт:

Подібно до інших теорій, лібертальна доктрина базується на певних філософських принципах. Лібералізм є рамковою ідеологією для різноманітних, включно з пресою, соціальних і політичних інституцій, що функціонують на його орбіті.

Можна прослідкувати віддалені витоки цієї теорії ще у філософів стародавнього світу, проте визначеної форми вона набрала у Західній Європі у XVI-XVII ст. Починаючи з праць Мільтона, можна простежити чимраз більший наголос на пріоритеті індивідуальної свободи, а також віру у те, що в умовах вільного інформаційного обміну істина неодмінно візьме гору. Гаслами цієї теорії були поняття «саморегульованого процесу» і «вільного ринку ідей». Сама теорія, ставши невіддільною часткою демократії і гуманістичних цінностей, є понад 200 років одним з орієнтирів західної цивілізації.

Власне філософія лібералізму розвинулась у XVII – XVIII століттях під потужним впливом Реформації. Передували їй і географічні відкриття, які зумовили нове світосприйняття, розвиток науки (Ньютон, Копернік,

Кеплер), яка утверджувала віру у раціональне. Людина у філософії лібералізму – унікальна особистість, розумна, мисляча істота, вона здатна збагнути і облаштувати світ довкола себе так, щоб досягнути щастя і добробуту. У цьому головна відмінність з філософією авторитарною. Людина є найвищою цінністю. Держава – усього лиш корисний і необхідний інструмент, який теж необхідно контролювати. За своєю природою людина прагне дошукатися істини. Найліпший спосіб допомогти їй у цьому – створити вільний ринок ідей.

Лібертальна теорія у своїх поглядах на природу знання і пошуки істини має багато спільного з теологічними доктринами раннього християнства. Розум, розуміння добра і зла дані Богом. З такими властивостями, які людина отримала від Творця, вона може власними зусиллями домогтися належного розуміння світу та орієнтації в ньому.

Слід відзначити визначну роль Англії у народженні та утвердженні цієї філософії, особливо Джона Локка – апологета і теоретика британського розвитку. Саме в Англії внаслідок революції 1688 року посилилась влада парламенту, утвердилась багатопартійна система. Д. Локк розвинув теорію держави з центром влади у народній волі, толерував свободу совісті і віросповідань, першим найбільш чітко сформулював ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Його вчення надихало творців як французької, так і американської революції. Вплив його лексики і фразеології добре відчутний у тому стилі, яким написана американська Декларація Незалежності.

Безпосередньо діяльності преси торкався у своїй філософській публіцистиці англійський поет і публіцист XVII ст. Джон Мільтон – один з найвидатніших виразників ідеї вільної преси. У своїй «Ареопагітиці» (1644 р.) він критикував пуританську цензуру і практику ліцензування: «Той, діям якого не довіряють, хоч у його намірах немає нічого кримінального, цілком має підстави вважати себе у державі, де народився, не ким іншим, як божевільним або чужоземцем». При цьому відштовхувався від уявлення про людину як про раціональну істоту, що керується у своїй поведінці намаганням знайти істину. Головним серед його аргументів був той, що рядовий громадянин сам може відрізнити правду від

брехні, добро від зла. Вправляючись у цьому він, до того ж, розвиватиме свої інтелектуальні і духовні здібності. Крім того, Мільтон вважав, що правда має унікальні властивості, які допомагають їй вижити і подолати брехню. Отже правді зовсім не потрібна допомога цензури, яка приносить більше шкоди. Істина розглядається як своєрідна субстанція, «сильна, майже як Всемогутній, для своїх перемог вона не потребує ні політичної спритності, ні воєнних хитрощів, ні цензури: усе це виверти та оборонні засоби, що застосовує проти неї брехня».

На його думку, обмеження свободи слова, цензура, образливі і принизливі не лише для авторів. Вони ще більш образливі для читачів. За його логікою, Бог дав людині розум і свободу вибору. Власне, розум і є свободою вибору, інакше людина була би просто автоматом. А тому «читай усілякі книги, які тільки потраплять до твоїх рук, бо ти сам можеш усе правильно обміркувати і дослідити... Для чистого – все чисте».

Важливий вклад у розвиток теорії вільної преси внесли Томас Пейн і Джон Ерскін. У «Правах людини» Д. Ерскіна йдеться зокрема про те, що свобода преси є порожнім звуком, поза системою, яка дозволяє висловитись кожній людині.

Д.С. Міль розвинув теорію свободи преси на засадах утилітаризму XIX століття. З його погляду, свобода була правом дорослого індивіда думати і чинити так, як йому завгодно, доти, доки ця свобода не зашкодить іншим людям. Тобто все повинно робитися так, щоб принести якнайбільше щастя якомога більшій кількості людей. Проте слід мати на увазі, що й неправильна думка може нести зерно істини, яке допоможе збагнути всю правду. У своїй знаменитій праці «Про свободу» він пише: «Коли усе людство за винятком однієї людини дотримуватиметься однієї думки, і тільки одна ця людина – іншої, відмінної від решти, то людство не матиме виправдання, якщо замовчуватиме думку цієї одиниці; так само як і окрема людина не може мати виправдання, коли б зуміла примусити замовкнути усе людство». Джон Міль доводив, що навіть коли мотиви цензури добродесні і вмотивовані необхідністю захищати розум, добро і правду, що навіть у цьому разі цензура прирікає суспільний інтелект на стагнацію, три-

має суспільство в умовах розумового рабства, пригнічує його життєздатність.

Видатну роль у становленні американської вільної преси відіграв філософ і політичний діяч, людина ідеї і людини дії Томас Джефферсон. Хоча він свого часу немало натерпівся від журналістських нападок, зокрема наклепів, усе ж вважав, що федеральний уряд має якнайменше втручатися у справи преси. Джефферсон стояв на тому, що журналісти повинні відповідати за моральні збитки, заподіяні приватній особі, однак уряд має спокійно реагувати навіть на несправедливу критику з боку преси. Звісно, серед різноманіття поглядів, які висловлює преса, деякі можуть бути упередженими і неправдивими. Проте держава не повинна забороняти їх, оскільки згодом це призведе взагалі до заборони критичних відгуків про владу.

Перехід від авторитарної до вільної преси в Англії та Америці не був швидким і одноразовим актом. Англійський «Біль про права» від 1689 року не містив жодного слова про пресу. Головна битва за журналістську свободу відбувалася у XVIII та XIX століттях. Лише у 1843 році англійський парламентарний акт нарешті скасував формулювання «про антиурядову діяльність і агітацію», яке часто було підставою для притягнення непокірних журналістів до кримінальної відповідальності. Замість цього формулювання записали інший критерій оцінки опублікованих матеріалів: зважати на те, «правдиві чи неправдиві відомості подав автор стосовно уряду». Англійській пресі пощастило також домогтися права висвітлювати парламентські дебати.

Теоретики вільної преси визначають її дві найважливіші функції так: інформувати і розважати. Третя функція пов'язана з необхідністю забезпечувати фінансову самостійність. Це – реклама. По-суті ж вважається, що мас-медія повинні допомагати у пошуках правди, подавати різні точки зору і сприяти, таким чином, процесові вирішення політичних і соціальних проблем. Дуже суттєвою у цьому є свобода від урядового контролю. Уряд і його інституції розглядаються як рівноправний учасник дискусії, якого теж належить піддавати критиці.

Звичайно, поміж істинною інформацією може траплятися і хибна. Авдиторія ж аналізує цей інформа-

ційний потік і виробляє своє ставлення до тих чи інших інформаційних джерел. Довір'я аудиторії (і загроза його втратити) і є тим фактором, що спонукає газету подавати достовірну і якісну інформацію. Тобто відбувається саморегульований процес. І чим менше втручається у нього держава, тим ліпше. Завдання держави – лише підтримувати стабільну ситуацію, за якої вільні сили індивідуалізму можуть ефективно взаємодіяти.

Теоретично всі мають вільний доступ до преси. Газету може започаткувати будь-хто, маючи для цього необхідний початковий капітал. Успіх чи невдача залежатимуть від величини прибутку, а прибуток, у свою чергу, від здатності видання задовольняти свою аудиторію. Теоретики вільної преси виступають проти фінансової підтримки засобів масової комунікації з боку уряду, оскільки це, з їхнього погляду, може спричинити домінування уряду в інформаційній політиці.

Важливою складовою сучасної концепції вільної преси є теорія і практика так званого «об'єктивного репортерства» – способу неупередженої, нейтральної подачі інформації, який успішно культивувався у першій чверті ХХ століття.

Теорія вільної преси визнає і деякі обмеження в діяльності ЗМК. Насамперед йдеться про обов'язок держави захищати репутацію індивіда від наклепів та образ у пресі, необгрунтованого втручання у його приватне життя. Але, з іншого боку, індивід, як громадський діяч, має бути відкритим для критики. І тут важко буває провести чітку межу між обгрунтованим і необгрутованим втручанням у його приватне життя.

Держава має також право заборонити заклики до насильницького повалення законно обраного уряду.

Існує правовий бар'єр і для розповсюдження непристойних матеріалів, викликаний необхідністю захистити мораль. Проте мораль важко піддається однозначному визначенню. А тому й складно в деяких випадках з'ясувати, що таке непристойність.

То ж, на загал, філософи епохи Просвітництва розглядали цензуру як перешкоду на шляху свободи і прогресу. Вони, зокрема стверджували, що свобода друку і слова необхідні для:

1) пошуку істини;

2) вільної самореалізації, вдосконалення і самовираження індивіда;

3) демократизації суспільства і розвитку самоврядування.

На відміну від авторитарної філософії, концепція вільної преси по-іншому розглядає стосунки пересічної людини і держави. Людина більше не вважається залежною істотою, якою слід керувати. Правда теж перестає бути атрибутом влади. Право на пошуки правди мають усі, і преса виступає партнером у цьому процесі. Істина може відкритися будь-кому.

Теодор Петерсон:

Критика теорії вільної преси не стихала ніколи. Але особливої сили вона набрала у ХХ сторіччі. Сталося це через усвідомлення очевидних недоліків системи вільної преси та інтенсивний розвиток тих процесів, які поставили під загрозу право індивіда на вільне висловлення своїх поглядів.

Вразливість концепції вільної преси полягає вже у самій її раціоналістичній філософії. Тобто вона сформульована в епоху раціоналізму, який у ХХ столітті – столітті глобальних катаклізмів – підданий нищівній критиці. Віру в те, що люди у своїй поведінці керуються передусім розумом, поставили під сумнів. У концепцію раціоналізму погано вписуються Перша і Друга світові війни, гітлерівські і сталінські концтабори, гіперболізоване споживання, екологічна катастрофа, моральна деградація.

Разом з тим відбувалася монополізація засобів масової комунікації, їх концентрація у руках небагатьох осіб. Банкрутству численних дрібних газет сприяли і надзвичайно високі ціни на нові, більш досконалі технічні засоби збору та обробки інформації, високоякісне поліграфічне обладнання тощо. Усе це дуже ускладнювало доступ новачків на ринок масової комунікації. Тому не дивно, що вже в першій половині ХХ століття розгорнулася інтенсивна критика традиційної системи мас-медіа у США та Європі. Започаткована вона була у 1911 році серією статей Біла Ірвіна в американському часописі «Collier's» і згодом була підхоплена багатьма іншими публіцистами і дослідниками ЗМК.

Критика розгорталася за такими напрямками:

1. Преса застосовує свою велику інформаційну владу у власних цілях. Особи, які володіють засобами

масової комунікації, пропагують свої власні погляди і приглушують, притлумлюють інші, небажані для них точки зору;

2. Преса обслуговує великий бізнес і дозволяє рекламодавцям втручатися у редакційну політику;

3. Преса протидіє соціальним змінам;

4. ЗМК переважно приділяють більше уваги верховому і сенсаційному, пропонують читачеві беззмістовну розважальність;

5. Засоби масової комунікації загрожують суспільній моралі;

6. Преса часто втручається у приватне життя людей без достатніх на те причин;

7. Преса контролюється елітарним соціально-економічним прошарком, бізнесом. Доступ новачків і початківців до видавничих справ надзвичайно ускладнений. Отже відкритий і вільний ринок ідей – під загрозою.

У дуже гострій формі критикувалась сучасна американська журналістика у доповідях Комісії Конгресу США з питань свободи преси. Процитуємо один з висновків цієї комісії: «Сучасне суспільство стимулює зростання структур масової комунікації. Але якщо концентрація і монополізація ЗМК стають такими значними, що загрожують демократії, і демократія не в змозі впоратися з цими процесами, то або інституції мас-медіа контролюватимуть себе самі, або їх контролюватиме уряд. Якщо це робитиме уряд, то втрачається головний захист проти тоталітаризму. Більше того, буде зроблено перший крок в напрямку до нього».

Як бачимо, перевага все ж віддається самоконтролю. Яким же чином він може здійснюватися?

Свої відповіді на це запитання дає теорія соціальної відповідальності (ТСВ). Попри інтенсивну критику домінуючих медіа вона зовсім не відкидає і не заперечує основних засад вільної преси. Навпаки, вважається, що ТСВ розвинулась на базі концепції вільної преси. Теорія соціальної відповідальності, подібно до своєї попередниці, найважливішими функціями преси вважає такі:

1. Обслуговування політичної системи інформацією, забезпечення можливості полемізувати і дискутувати.

2. Просвітництво, яке робить населення більш придатним для самоврядування.

3. Захист прав індивіда шляхом контролю за адміністрацією, нагляду за діяльністю уряду.

4. Обслуговування економічної системи, здебільшого через взаємодію виробників і споживачів товару через рекламу.

5. Дозвілля і розваги.

6. Забезпечення власної фінансової самостійності.

Проте ТСВ висловлює невдоволення домінуючою інтерпретацією цих функцій, оскільки просвітництво, забезпечення політичної системи необхідною інформацією і захист прав індивіда здійснюються недостатньо. ТСВ погоджується з функцією обслуговування економічної системи і рекламою, але за умови, що ця функція не буде домінувати над іншими, скажімо, над просвітництвом, стимулюванням демократичних процесів тощо. ТСВ також погоджується з роллю преси у забезпеченні розваг. Але за умови, що це «добрі розваги».

Теорія соціальної відповідальності позначає перехід журналістики від орієнтації на необмежену свободу до усвідомлення певної відповідальності перед суспільством. Хоча передумови цього переходу, звичайно, виникли значно раніше. Уже з середини XIX століття журналістика почала приваблювати велику кількість високо освічених людей з вельми суворими життєвими принципами. Ці люди значно підняли етичну планку газетного ремесла. Публіцисти дедалі частіше говорили про обов'язки, що повинні супроводжувати привілейоване становище преси. Таким же духом моральної відповідальності пройнята і декларація акціонерів американської газети «Park Region Echo» з Мінесоти: «Ми повинні усвідомлювати, що колектив справжньої газети – це щось більше, ніж проста арифметична сума працівників. Коли така газета звертається до своїх читачів, то вона має бути набагато мудрішою і чеснішою, розважливішою і співчутливішою, ніж ті люди з-поміж журналістів, що перебувають в лещатах звичайних людських слабкостей, і чие завдання – писати ці слова».

Для того, щоб відповідати таким високим критеріям, преса повинна шукати «всю правду», оскільки свобода преси, за словами колишнього президента Асоці-

ейтед Прес Нормана Ісака, «це не ліцензія на приховування інформації від людей». А тому недостатньо лише правдиво висвітлювати факти, «треба говорити правду про факти».

Таким чином, розуміння свободи у ТСВ суттєво відрізняється від розуміння свободи у теорії вільної преси. Остання народилася з негативного розуміння свободи, свободи «від» – головним чином від зовнішніх обмежень. Теорія соціальної відповідальності, навпаки, ґрунтується на позитивній свободі, свободі «для», що промовисто відображено у численних журналістських кодексах. Етичний кодекс Асоціації керівників інформаційних служб радіо і телебачення (Code of Ethics Radio-Television News Directors Association), наприклад, акцентує на усвідомленні відповідальності радіо і телебачення, що повинні «служити громадськості» на засадах «чесної гри», акуратної, збалансованої подачі новин, на засадах поваги до людської гідності, прав і свобод особистості.

Теорія соціальної відповідальності суттєво різниться від лібертальної теорії у своїх поглядах на природу людини. Традиційна концепція вільної преси трактувала людину здебільшого як моральну і раціональну істоту, схильну шукати істину та керуватися нею. Натомість, теорія соціальної відповідальності, яка розвинулась у ХХ ст., відображає ті сумніви, які сучасні соціальні науки мають щодо раціональності людських вчинків. Нова лібертальна теорія, звісно, не заперечує раціональності людини, але вона покладає на неї знач-

но менше надій, ніж традиційна теорія вільної преси. Проте все-таки виглядає, що теорія соціальної відповідальності заперечує твердження, що людина внутрішньо мотивована до пошуків істини і до того, щоб приймати цю істину як керівництво до дії. З погляду нової теорії, людина – не так ірраціональна, як радше апатична, пасивна істота. Вона спроможна ефективно використовувати свій розум, проте часто не робить цього. У результаті, вона стає легкою здобиччю демагогів, рекламистів та інших маніпуляторів свідомістю заради досягнення їхніх егоїстичних цілей. Через свої розумові лінощі людина може впадати у стан бездумного конформізму. Внаслідок цього здатність критично оцінювати ситуацію слабне і атрофується. Якщо людина прагне залишатися вільною, вона мусить жити своїм розумом, замість того, щоби пасивно сприймати, те, що їй пропонують. Цебто стимулювання людини до раціонально-критичного сприйняття світу є дуже важливим.

У традиційній теорії вільної преси постійно наголошувалось на свободі медія від урядового контролю і на праві критикувати владу. Уряд має бути толерантним до критики, навіть якщо вона не завжди коректна. Його обов'язок щодо преси полягає лише у тому, щоби підтримувати стабільну ситуацію, за якої можлива вільна гра ринкових сил. У новій лібертальній теорії уряд не повинен обмежуватись політикою невтручання, а активно заохочувати свободу преси.

Переклав Борис Потятиник

БОРИС*ПОТЯТИНИК

свободі. преси

загрожують. дві

головні. небезпеки:

репресії

і...їх. відсутність

Щоб не інтригувати читача, скажу одразу: відсутність репресій щодо вільної преси, як мені видається, часто означає, що знайдено більш ефективні способи контролю.

Не те, що я взагалі не вірю у свободу преси. Вірю. Проте існування її пов'язане з безнастанним захистом, зокрема і від зазіхань двох вищеназваних небезпек. Іноді навіть важко сказати, яка з них гірша.

Модель Орвела

Немає ліпшого способу пробудити чи підтримати журналістський дух свободи, як піддати цю свободу очевидній загрозі. Бажано у простій і навіть вульгарній формі: цензурні утиски, позачергові фінансові перевірки, рейди податкової міліції, що створює відповідну драматичну напругу. Можна навіть сказати, що це добре для підтримки вільного журналістського духу в належному тонусі. Однак, таке твердження звучить як блюзнірство, бо насправді йдеться про цілком реальні ризики і страждання, про інфаркти та інсульты, про арешти і банкрутства. Медіа жодної країни, навіть найбільш демократичної, не гарантовані від такої боротьби за свободу. Хоча, звісно, рівні цієї боротьби дуже відрізняються у залежності від часу і місця на нашій грішній планеті. Відомий американський медіакритик Ніл Постмен (Neal Postman, на жаль, скінчив свій життєвий шлях у жовтні минулого 2003 року) називає цей варіант «орвелівським», маючи на увазі антиутопію Дж. Орвела «1984». У романі змальовано суспільство сталінського типу з брехливою пропагандою, в'язничними мурами, і людьми, які переконані, що влада існує для того, щоб примушувати населення страждати. Партійний функціонер промовляє до ув'язненого героя: «Слухняності не досить (...). Якщо людина не страждає, як ми можемо бути певними, що вона виконує нашу волю, а не свою власну? Влада полягає у тому, щоб завдавати болю й принижувати. У тому, щоб розривати свідомість людей на шматки і складати в такому вигляді, як нам потрібно» [1]. Нижче ми спробуємо з'ясувати відношення сучасної української журналістики до орвелівської моделі.

Проте перед тим розглянемо другу, більш ефективну модель медіа-контролю.

Модель Хакслі

Наразі, нам важливо з'ясувати, який зміст вкладаємо в поняття «тоталітарне суспільство». В ідеалі, за кінцевим задумом його конструкторів, таке суспільство мало би характеризуватися найвищим рівнем зовнішньої свободи. Кожний конкретний громадянин широко керується лише внутрішніми спонуканнями, буде підтримувати існуючий лад. Інша справа, що для цього треба створити «нову людину» або суттєво модифікувати суспільний

лад. Можливо, навіть пройти фазу насильницького придушення і фізичного знищення того «людського матеріалу», який не піддається «перековці». Саме цим шляхом йшло створення тоталітарних режимів комуністичного типу. Однак у ХХ ст. більшість тих соціальних експериментів закінчилися цілковитим крахом, звільнивши місце для альтернативного ненасильницького шляху побудови нового тотального суспільства. Цебто стабільного суспільства, в якому абсолютна більшість населення

справді буде підтримувати існуючий лад з внутрішніх спонук. Більшість окремих громадян, зокрема і журналістів, чинять так, «як треба» з огляду на «вищі» інтереси, без будь-якого зовнішнього примусу, винятково з внутрішніх переконань і спонук. Свого часу нобелівський лауреат з колишнього СРСР Міхаїл Шолохов, відповідаючи на «підступне» запитання західних журналістів про свободу літератора в СРСР, сказав: «Ми пишемо за вказівками наших сердець, а серця наші належать партії». Виглядає, що наблизитися до цього ідеалу можна кількома шляхами. Дорога, яку обрали німецькі націонал-соціалісти чи більшовики у Росії, виявилася цілком хибною і насправді не наблизилася, а віддалила від згаданого ідеалу, чого не скажеш про США та деякі інші країни Заходу, які, з нашого погляду, найдалі просунулися в справі створення нового тотального суспільства, проводячи ефективну економічну політику загального добробуту. Громадяни цих країн, перебуваючи під колосальним тиском комерційної і політичної реклами, індустрії розваг і гіпнотичного впливу новітніх технологій, як правило, демонструють тотальну згуртованість навколо базових цінностей. Провісником цього типу тотального суспільства, на думку Ніла Постмена, був письменник-фантаст Олдос Хакслі у його антиутопії «Новий бравий світ»:

«Усупереч розповсюдженій думці, Хакслі та Орвел (Huxley, Orwell) пророкували далеко не одне і те ж. Орвел попереджав, що ми можемо бути підкорені зовнішньою силою. У візії Хакслі прихід Великого Брата зовсім не обов'язковий для того, щоб позбавити людей їх автономії, зрілості та історії. На його думку, люди придуть до того, що любитимуть своє поневолення, захоплюватимуться технологіями, які руйнуватимуть їхню здатність мислити. Орвел боявся тих, що заборонять книги. Хакслі боявся приходу того часу, коли не буде потреби піддавати книги забороні, оскільки більше не буде охочих читати їх. Хакслі боявся тих, які дадуть нам так багато, що ми деградуємо у своїй пасивності та егоїзмі, а істину буде загублено у морі байдужості. Він боявся, що люди будуть поневолені не зовнішнім ворогом, а тривіальною культурою зі своїм еквівалентом почуттів, оргу поргу та ненаситним жаданням розваг. У «1984» людей контролюють за допомогою принесеного болю. У «Новому бравому світі» — за допо-

могою принесеного задоволення. Якщо коротко, то Орвел вважав, що нас нищить те, що ми ненавидимо, натомість у Хакслі нас нищить те, що ми любимо. Ця книга виходить з того, що більше слушності мав Хакслі, а не Орвелл» [2].

Ще одна цікава відмінність тотального суспільства Хакслі від орвелівського варіанту у тому, що воно не має соціальних дизайнерів на кшталт тих, що сиділи свого часу у Райхстазі чи Кремлі. Тотальне суспільство альтернативного типу, включно з такими його важливими елементами як індустрія розваг чи реклама, розвивається наче само собою, керуючись суто комерційними стимулами і ринковими міркуваннями. Можна говорити про синергетику його розвитку.

Щастя в цьому суспільстві є синонімом поняття «якість життя», реальний зміст якого, у свою чергу, пов'язаний з підсвідомим і свідомим сприйняттям реклами («Змінимо життя на краще! Philips»). Центральна ілюзія полягає у тому, що «якість життя» може стрімко поліпшуватися. І що кожен може цього досягти, якщо прийме запропонований темп. Причому реклама забезпечить ілюзію того, що якість життя справді поліпшується після кожної чергової покупки. Ось ви купили новий музичний центр, і не встигли ще до нього звикнути, як на рекламному горизонті з'явився домашній кінотеатр. А далі, нове покоління мобільних телефонів, яке революційно поліпшить ваше існування, далі — нові методи лікування, нові подорожі, нові комп'ютерні ігри, нові ток-шоу, нові...

Темп життя складається принаймні з трьох елементів:

(1) темп роботи + (2) темп розваг + (3) темп технологічних новацій

Не важко помітити, що медія мають прямий вплив на всі три складники. Вони надзвичайно динамізують ринок праці, включно з роботою он-лайн з домашнього комп'ютера. Вони створюють небачену раніше пропозицію розваг, включно з інтерактивними шоу у «реальному» форматі, і подаючи новини як ще одну розвагу — infotainment. І, нарешті, пропонуючи нескінченний калейдоскоп фантастично привабливих технологічних новинок, кожна з яких обіцяє «реально» і «революційно» змінити якість вашого життя. У резуль-

таті ви почуваете себе, наче в кріслі швидкої каруселі. І коли у поле вашого зору потрапить, скажімо, дисидент з його волянням зупинитися, замислитися і змінити своє життя, цього разу справді реально і революційно, то для вас це буде не більше ніж один кадр, фрагмент в нескінченному калейдоскопі.

Отже, «темп», поряд з «якістю життя» – це друге центральне поняття. Саме воно задає «карусельний ритм», який не залишає часу для роздумів і розчарувань, і який сприяє інтеграції тотального суспільства, поглинання навіть альтернативних, дисидентських чи бунтарських рухів, як це було з молодіжними бунтами у 60-их роках ХХ ст. Дисидента, бунтаря, як і джинси хіппі, швидко перетворюють на товар, який можна вигідно продати. Перетворення на товар значно ефективніше нівелює справжній бунтарський дух, ніж заборона, переслідування чи цензура. Воно наче переводить справу у площину розваги. А бунтаря робить усього лиш персонажем ток-шоу. Дobreю ілюстрацією цього процесу в Україні може бути перетворення Дмитра Корчинського – політика радикального правого крила – у класичного шоу-мена. Або уявімо собі, як найефективніше можна нейтралізувати таких відносно незалежних і не завжди зручних для влади інтелектуалів як Чомський у США. Чому б, скажімо, не запустити у виробництво «бунтарське» пиво «Чомський» (Chomsky beer). Чи у Росії – горілку «Солженіцин»?

Таким чином, нове тотальне суспільство (і в цьому воно різко відрізняється від невдалих тоталітарних експериментів в СРСР чи Німеччині) базується на синергетичній силі комерції та індустрії розваг, які диктують надзвичайно динамічний і гедоністично орієнтований стиль життя під гаслом «Більше заробляй і ліпше розважайся». На відміну від ортодоксальних тоталітарних устроїв, суспільство цього типу засвідчило свою живучість, стабільність і адаптабельність, хоча такі речі, як правила політкоректності у США, не раз ставали предметом анекдотів. Щоправда, загроза великомасштабних терористичних нападів засвідчила реальність повернення до прийомів «великого брата» – тотального електронного стеження за допомогою повсюдних веб-камер та інтернет-технологій. У зв'язку з цим є сенс розглянути

Співвідношення комунікаційної техніки і комунікаційної свободи

Домінуючий стереотип масової свідомості полягає у тому, що прогрес комунікаційної техніки прямо пропорційно пов'язаний з прогресом свободи слова і друку. Це прекрасно розумів ще Мартін Лютер, прибиваючи свої тези, видрукувані в друкарні Віттенберга, до дверей місцевого собору. Реформатор церкви дуже швидко оцінив переваги друкарства для поширення протестантизму. Або візьмо порівняно недавній приклад. Поширення на території СРСР у 70-80-их роках короткохвильових приймачів, які «ловили» передачі «Голосу Америки», «Свободи» і «Вільної Європи», було суттєвим фактором поширення вільнодумства, що врешті призвело до розвалу наддержави. Мануел Кастелс теж стверджує, що падіння комуністичних режимів у 90-их роках ХХ ст. є одним з наслідків структурної трансформації і становлення інформаційного суспільства [3].

Віра у прогресивну, лібералізуючу роль засобів масової комунікації підтримували своїми теоретичними працями Бенджамін, Ерзенбергер, Маклюєн (Benjamin, Enzenberger, McLuhan) і низка інших вчених.

Проте, це тільки один бік справи. Такі вчені як Адорно, Габермас, Джеймсон (Adorno, Habermas, Jameson) висловлювали побоювання, що розвиток комунікаційної техніки, навпаки, може посилити тоталітарний контроль суспільства. Ми зрозуміємо, що зв'язок між технікою і свободою не такий однозначний, якщо спробуємо поставити наступне питання: чому тоталітарний устрій був таким успішним? Чому він поширився світом саме тоді, коли набрали сили нові медія (радіо і кінематограф)? Чи є між цими явищами певний зв'язок? Треба сказати, що такий зв'язок дослідники простежують давно. Як відомо, авторитаризм, здебільшого, намагається забороняти людям виголошувати «неправильні», з його погляду, речі. Натомість тоталітаризм, за влучним спостереженням Ролана Барта, примушує усіх говорити «правильно». І робиться це, передусім, через засоби масової інформації та пропаганди – ЗМІП. Саме так називалися в часи СРСР мас медія. Більше того, вважається, що тоталітаризм у своїх класичних формах був би неможливим без технічних засобів масової комунікації, які набули широкого роз-

повсюдження у ХХ столітті — кіно, радіо, а також друкованої періодики, яку почали випускати у небачених раніше тиражах — мільйонах і десятках мільйонів екземплярів. Радіо розповсюджувалося з небаченою швидкістю. Вперше берлінці слухали його у 1923 р. А у 1926 році в країні вже був 1 млн. радіослухачів. Отже зв'язок нової комунікаційної техніки і тоталітарної пропаганди простежується досить виразно. А як щодо Інтернету і останніх комунікаційних технологій? Кому служить цей новітній медіум — демократії чи тоталітаризму?

На загал, можна окреслити кілька варіантів взаємостосунків комунікаційної техніки і суспільного устрою.

1. Техніка за своєю суттю є нейтральною. Вона однаковою мірою може служити різним суспільно-політичним устроєм, навіть діаметрально протилежним.

2. Розвиток комунікаційної техніки створює більш сприятливі умови для розвитку демократії і свободи.

3. Техніка неоднорідна. Деякі її різновиди — більш «демократичні», аніж інші.

4. Розвиток комунікаційної техніки створює ліпші можливості для контролю громадської думки і суспільної свідомості з боку елітних суспільних прошарків і у такий спосіб може сприяти утвердженню тоталітарних суспільних форм.

На користь четвертої версії можуть свідчити деякі тенденції у розвитку мережових і взагалі інформаційних технологій. Як доречно зауважує один з авторів газети «Поступ», «головна риса інтернету в перші десятиліття його існування — анонімність — перетворилася у його найбільшу небезпеку. Тому можна очікувати спроб запровадити всеохопну ідентифікаційну систему у віртуальному світі, призначенням якої буде мінімізувати чи в ідеалі виключити можливість анонімного злочину. Але така система несе в собі загрозу нового тоталітаризму. Вона не вирішить проблеми. Навпаки, вона створює нові проблеми. Авторитарне керівництво, у разі приходу до влади, отримує такі засоби стеження і повсюдного контролю поведінки громадян, які й не снилися попереднім тоталітарним режимам» [4]. Очевидно, автор має на увазі поєднання біометрії (коли, скажімо, ідентифікація особи буде проводитись за тією

інформацією, яку зчитуватиме відеокамера з райдужної оболонки вашого ока) і мережових технологій. У результаті, відстежити та ідентифікувати поведінку особи можна буде набагато точніше, ніж це можливо тепер. Проте, навіть сьгодні система ідентифікаційних номерів/імен і паролів, які вводить людина, користуючись тією чи іншою електронною технікою, сигнали її мобільного телефону відкривають можливість небаченого раніше тотального стеження. Вже не кажемо, що електронна пошта (порівняно з поштою звичайною) набагато легше надається до перлюстрації, зокрема автоматичної обробки роботами, які реагуватимуть, наприклад, на певні слова, прізвища і т.п.

З іншого боку, є чимало підстав, які дозволяють трактувати інтернет як чинник свободи. Хрестоматійними вже стали виходи в мережу російських демократів у час військового путчу в серпні 1991 року. Сама природа децентралізованої світової павутини робить неможливим контролювати її так, як це можна робити з теле- чи радіостанцією. Навіть всередині країни інтернет неможливо «захопити». Додаймо сюди відносну дешевизну і простоту створення он-лайнного видання (порівняно з коштами, які потрібно на видання паперової версії газети, на створення теле- чи радіостудії). Очевидна демократичність інтернету полягає також у тому, що навіть засобами звичайної електронної пошти можна донести важливу інформацію до сотень тисяч і мільйонів людей. У часи балканської кризи 1998 року я отримував електронною поштою невеличкі статті якогось сербського студента, який не міг опублікувати їх в офіційній пресі. Натомість він взяв з відкритих джерел кілька тисяч адрес електронної пошти і надсилав туди свої альтернативні міркування з обов'язковою припискою переслати це далі тим особам, кого наведений матеріал може зацікавити. У такий спосіб студент здобув більшу аудиторію, ніж має газета середньої руки.

Таким чином, доходимо висновку, що комунікаційна техніка, на загал, однаково стимулює обидві тенденції протилежного спрямування: до більшої свободи і до більшого контролю. Це видно вже на етапі винайдення письма. Записи щодо збору урожаю, торгових операцій, позик тощо вели до більшого контролю кожної людини зокрема і суспільства в цілому. Усне свідчен-

ня, наприклад, в суді, записується і скріплюється особистим підписом свідка, що ускладнює відмову від поданих свідчень. З іншого боку, написаний текст має більшу потенційну можливість дійти до значної за своїм обсягом аудиторії і бути адекватно сприйнятим. Винаходи друкарства, радіо і телебачення відкрили нові обрії свободи слова, породивши водночас небачені доти можливості пропагандистської маніпуляції, тобто обмеження та фальсифікації знань і фактичного обмеження свободи вибору. Недаремно Томас Джефферсон, відомий своїми діями на користь свободи преси, якось у відчай вигукнув: «Люди, які нічого не читають, ближчі до істини, ніж ті, що читають газети».

Електронний тоталітаризм

Те, що досягнення комунікаційної техніки можна використати з метою посилення контролю за окремими індивідами чи суспільними групами – доконаний факт. Взяти хоча б радіоелектронний спосіб стеження за злочинцями, яких відпустили додому з умовою перебування в суворо означених просторових рамках. Таким людям прикріплюють спеціальні «радіо-браслети», які будь-якої миті «розкажуть» поліції про місце перебування їхнього підопічного. Спроба зняти «браслет» теж закінчиться передачею відповідного сигналу тривоги. Правоохоронці сподіваються, що такий спосіб контролю дозволить зекономити на розбудові в'язниць.

На загал, можна виділити такі способи електронного контролю:

- автоматизований перегляд і опрацювання електронної пошти, у тому числі за ключовими словами, спосіб який набагато перевершує пропускні можливості традиційної перлюстрації паперової пошти. Причому, первинна обробка інформації може вестися спеціальними комп'ютерними програмами в автоматичному режимі;

- електронні машини можуть обробляти величезні масиви інформації, у тому числі контенту засобів масової комунікації, висновуючи певні статистичні чи соціологічні тенденції;

- визначення місця перебування людини, яка користується радіоприладами, скажімо, мобільним телефоном, у який вмонтовано приймач системи глобального позиціонування (GPS);

- відстежування операцій, які здійснює людина за допомогою якогось ідентифікатора – скажімо, кредитної картки у банкоматах, супермаркетах і т.п.

- біометрична електроніка, яка ідентифікує з величезною точністю особистість (наприклад, за райдужною оболонкою ока), та контролює стан організму. На початку XXI століття вже поступило в продаж обладнання, на кшталт устаткованого електронними аналізаторами унітазу, який працюватиме в автоматичному режимі і, можливо, надсилатиме зібрану інформацію сімейному лікареві (або ставатиме надбанням спецслужб, які зацікавляться станом здоров'я даної особи);

- можливість відстежування інформаційних джерел, з якими працює об'єкт зацікавлення, через персональну електронну техніку, тобто що він читає, слухає, дивиться;

- контроль продукції, яку видає об'єкт зацікавлення через зняття відповідної інформації з його персонального комп'ютера та інших електронних пристроїв.

До того ж, цифрові технології, як відомо, дозволяють легко об'єднувати і порівнювати дані за всіма вище переліченими параметрами, тобто формувати єдину базу даних, універсальне і всеосяжне досє.

Одним з перших кроків до такого контролю в Україні можна вважати ухвалення Верховною Радою у 2003 році Закону «Про телекомунікації». У статті 39 цього Закону вказується, що «Оператори телекомунікацій зобов'язані за власні кошти встановлювати на своїх телекомунікаційних мережах технічні засоби, необхідні для здійснення уповноваженими органами оперативно-розшукових заходів...»

Критики закону зауважували: «Усі повинні знати, що кожний наш крок в інтернеті є під постійним наглядом спецслужб. А провайдери понесуть значні витрати (десятки тисяч доларів за попередньою оцінкою), що неминуче призведе до зростання вартості їхніх послуг. То ж, фактично, за нами тепер будуть стежити за наш рахунок...» [5]. На цих прикладах добре видно, як людина розплачується за більший комфорт і ліпшу орієнтацією більшою несвободою.

В інформаційному суспільстві все ще ведеться відчайдушна боротьба за збереження таємниці приват-

ного життя. Однак треба визнати, що ця боротьба приречена на поразку. *Приватна тасмниця несумісна з усевіданням*, до якого рухається суспільство. Будь-який індивід, з усіма його вчинками, помислами і бажаннями має бути інформаційно прозорим і легко ідентифікуватися. Заходи боротьби з терористичною загрозою ще більше підсилять цю тенденцію і зведуть анонімність дій у світовій електронній мережі до мінімуму. Усе це може спричинити появу феномену нової електронної моралі – кодексу обов'язкових правил поведінки, які контролюватиме електронно всюдисущий Великий Брат.

Якщо накласти перспективу повсюдного електронного контролю на філігранні методики пропаганди, реклами і PR, то можливість приходу нового тоталітаризму виглядатиме цілком вірогідною.

Щоправда, такий погляд можна вважати дещо небезпечним через тенденцію розмивання традиційної межі між демократичним і недемократичним суспільствами, між свободою і несвободою. Треба сказати, що наш погляд не виключає традиційного. Традиційний стосується інформаційних маніпуляцій, які цілеспрямовано здійснюють певні групи людей (наприклад, обмежують чи приховують певну інформацію, планують пропагандистські кампанії, підпорядковують медіа владним інституціям тощо). Назвемо цей рівень персоналізованим. Існують конкретні люди – носії лібертальних цінностей, і люди, які уособлюють авторитарні чи тоталітарні цінності. Боротьба між ними є неунікною, і, треба зізнатися, що симпатії автора – цілком на боці цінностей лібертальних.

Проте є ще інший рівень – деперсоналізований, про який йшлося вище. На цьому рівні маніпуляції масовою свідомістю здійснює надособистісна структура, технологічно-комерційна мегамашина, яка власне і генерує нове тотальне суспільство. Однак, боротися на цьому рівні наче нема з ким. Змальована вище схема стосується саме цього (другого) поверху і зовсім не заперечує відстоювання свободи на першому.

Україна на шкалі свободи

Отже, ми окреслили дві небезпеки для свободи взагалі і свободи преси зокрема. Вони знайшли свою

літературну інтерпретацію в антиутопіях Джорджа Орвела і Олдоса Хакслі. Де ж на цій умовній шкалі перебуває Україна і українська журналістика?

Здавалося б, що класичний орвелівський сценарій стосунків влади і преси у нас вже в минулому. Але чи справді в минулому? Звісно, не можна порівнювати пресу незалежної України з пресою СРСР. Проте, з іншого боку, після відносного спалаху свободи, починаючи з 1994 року, йшло наполегливе і послідовне «закручування гайок». Можна навіть припустити, що такий авторитарний етап у розвитку української преси є неунікним. Бо ж насправді усі минулі тоталітарні чи авторитарні устрої були породжені метрополіями, до яких належали певні регіони України (скажімо, до Москви чи Відня). Можливо, що кожна держава має пережити свій власний авторитарний період у стосунках з пресою. Історія багатьох країн може підтвердити це припущення. Взяти хоча б Сінгапур, Малайзію, Тайвань, які здійснювали доволі жорстку політику щодо медіа, вважаючи що преса зобов'язана підтримувати молоду державу принаймні на перших етапах її становлення. Якщо навіть так, тобто якщо авторитарний етап неунікний, то варто робити все можливе, щоб він минув якомога швидше.

Як говорилося вище, нове тотальне суспільство, на кшталт того, яке вимальовується у США, пов'язане з новими загрозами для свободи медіа. Але до них ще треба дожити і дорости.

Українські реалії кінця XX – початку XXI століть характеризувались значними розбіжностями між формальною свободою преси і реальними перепонами для неї. Взяти хоча б такий факт попередньої цензури: «Київська військово-картографічна фабрика відмовилася друкувати «Комерсант-України» з фото на першій сторінці, де зафіксовано натопв з транспарантом «Кучма капут». Начальник друкарні пояснив свою відмову тим, що він, мовляв, давав присягу на вірність Головнокомандуючому, а газета тим часом паплюжить його честь і гідність» [6]. Вже не згадуємо резонансні утиски незалежних медіа у той час, коли готувалося до друку це число журналу, і які просто шокували багатьох спостерігачів в демократичному світі, що засвідчила спеціальна заява Європейського Союзу щодо свободи ЗМІ та

демократії в Україні від 19 березня 2004 р. (<http://radiosvoboda.org/homepages/uk/2004/03/20040319.asp>)

Серед інших способів контролю медіа можна назвати фінансовий і терористичний. Фінансова підтримка редакції (легальна чи таємна, з боку державних установ чи недержавних) дозволяє ефективно і непомітно впливати на редакційну політику. Сюди належить субсидування окремих приватних видань з державних фондів, створення певних фінансових пільг для них. І навпаки, створення фінансових проблем для видань, опозиційних до влади. В Україні межі ХХ-ХХІ ст. активно і нерідко доволі ефективно з цією метою застосовувались податкові інспекції. Так у Львові кульмінаційними стали податкові репресії на «Львівську газету» та одного з її засновників М. Іващишина у 2003 році.

Щоправда, цей механізм може виявитися небезпечним і для самої влади. За умови, що видання зуміло витримати репресивний тиск і встояти на ногах, його популярність і вплив починають різко зростати. Власне це і сталося у випадку з «Львівською газетою».

Доречно згадати, що преса США, перед тим, як стати «четвертою владою», пройшла кілька кризових періодів, пов'язаних з досить зневажливим ставленням до неї у суспільстві. Упродовж першого періоду здійснювався авторитарний контроль преси. У другому періоді, позначеному поширенням лібералізму і демократії, контроль за пресою переймають політичні партії. З одного боку, преса потрапила у помітну залежність до великих бізнесових корпорацій і рекламодавців, а з другого – до політичних партій. За тоном і стилем більшість газет були надзвичайно суб'єктивні, гіперболізовано емоційні, скандальні і навіть лайливі. «Апотеоз продажності» у журналістиці США, на думку Б. Багдикяна, спостерігався наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Практикувалися контракти газет з рекламодавцями, які, по суті, забороняли публікацію будь-якої інформації, що суперечила б інтересам рекламодавця. Останні також використовували пресу як своє лобі для формування громадської думки і згодом прийняття потрібних законодавчих актів. Промовистим для того часу є іронічне висловлювання журналіста Уїлла Ірвіна: «Газети принаймні мають вдавати, що вони відстоюють інтереси народу». Дещо врятували ситуацію реформатори, «розгрібачі бруду», які

розпочали сміливі журналістські розслідування (Бенджамін О. Флауер у журналі «Арена». С. Маклар з його журналом «Маккларс», який дав дорогу багатьом талановитим і сміливим публіцистам, зокрема Іді Тарбел). Ці та інші видання, як і окремі журналісти, зазнавали утисків і переслідувань. Зате було врятовано репутацію американської журналістики [7].

Саме з цим етапом, з цією кризою найбільше асоціюється сучасний стан української журналістики. Мабуть, подібним буде в нас і вихід з неї. Згадаємо, що в США перехід до наступного, третього періоду був пов'язаний із здобуттям пресою дедалі більшої фінансової незалежності. Завдяки інтенсивній комерціалізації і створенню рекламної індустрії, преса виходить з-під контролю як владних інституцій, так і політичних партій, покладаючись на власну економічну базу. Далі йде зміцнення професійного журналізму на базі теорії об'єктивізму.

Основні засади цієї концепції такі:

1. Факти відділяються від думок.
2. Погляд на події має бути емоційно нейтральним.
3. Слід подавати чесну, збалансовану точку зору, надавати можливість висловитися різним сторонам, що забезпечує максимально повну інформацію для аудиторії.

Твердження про те, що медіа можуть і повинні бути нейтральними і об'єктивними, було добрим підґрунтям для утвердження в громадській свідомості преси як «четвертої влади».

Попри критику концепції об'єктивної преси, неzapеречним залишається факт орієнтації на ту чи іншу модель. Одна справа, коли журналіст *намагається* бути вільним і об'єктивним у своїй праці, і зовсім інша, коли він, посилаючись на неможливість свободи і об'єктивності, підпорядковує свою діяльність авторитарному чи тоталітарному режиму.

Таке враження, що на початку ХХІ століття в Україні вже мало хто вірить у свободу, особливо свободу преси. Домінуючий настрій такий: від усього незалежним бути неможливо, а отже, вільна, незалежна преса – це зовсім не варта уваги фікція. І мало кому спадає на думку, що таке розмірковування належить до

фальшивих силогізмів на кшталт: «Абсолютно здорових людей практично нема, тому, давайте, викреслимо зі словника слово «здоров'я».

Окрім того, важливо позбутися термінологічної плутанини. У цілому світі незалежна преса – це преса, організаційно і фінансово незалежна від держави. «Голос України» чи будь-яке видання, яке фінансує, скажімо, міська чи обласна рада, не може вважатися незалежним у цьому сенсі. Тому й не варто вкладати в поняття незалежної преси ідеал неіснуючої, «захмарної» свободи. А фраза «бути ні від чого незалежним неможливо» передбачає сумне продовження. Якщо, мовляв, неможливо, то, давайте, будемо продажними і прислужливими.

Це різко контрастує з професійними кодексами працівників медіа і духом «чесної гри». Так, на думку творців Етичного кодексу спільноти професійних журналістів (Code of Ethics. The Society of Professional Journalists) журналісти мають бути вільними від будь-яких зобов'язань, окрім одного – служити громадськості, забезпечувати її право на достовірну і повну інформацію, при цьому намагатися долати будь-які перешкоди на шляху цього високого служіння. Журналістам слід уникати додаткової праці чи політичної заангажованості, якщо вони можуть поставити під сумнів добросовісність їхньої діяльності в мас-медіа. Компрометуючими вважають подарунки, безоплатні подорожі, особливе ставлення, привілеї, а також використання професійного статусу в егоїстичних цілях, що є нехтуванням високого довір'я громадськості.

Журналістські середовища в Україні, як мені видається, відчувають брак духу чесної гри не менше, аніж брак грошей. Тому культивування цього духу – найперша умова повернення довір'я до вільної преси.

1. Оруэлл Д. «1984» и эссе разных лет. М.: Прогресс. 1989. С. 180.

2. Postman Neil. *Amusing Ourselves to Death. Public Discourse in the Age of Show Business.* N.Y.: Viking. 1985. P. 6-7.

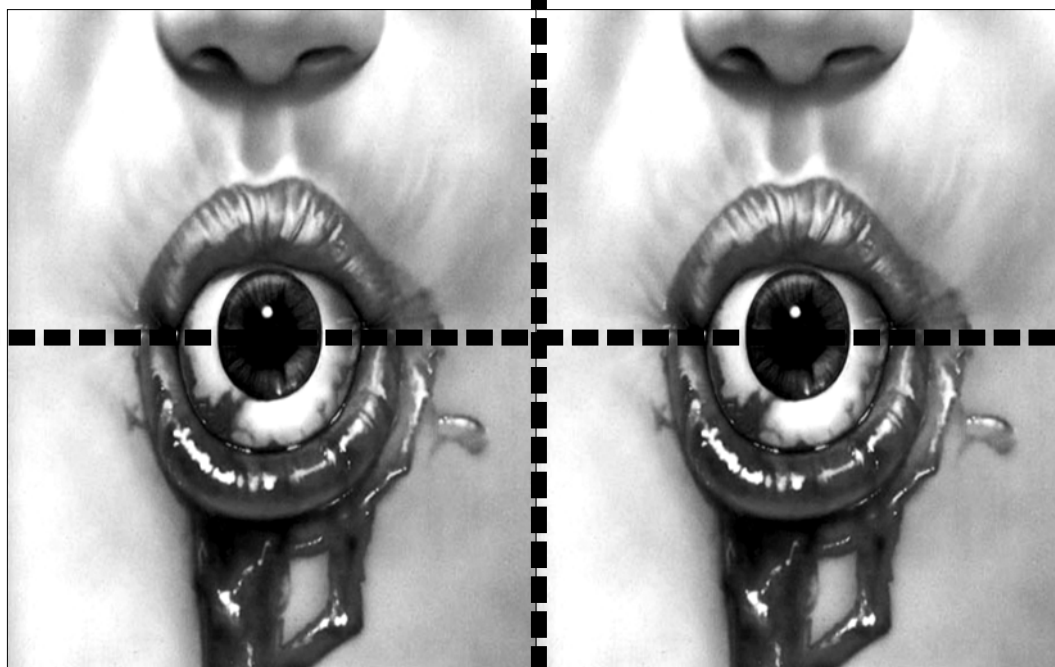
3. Castells Manuel, Freire Paulo, Macedo Donaldo. *Critical Education in the Information Age.* Boston: Rowman & Littlefield Publishers. 2003. 176 P. 5.

4. Цицик Ігор. *ФБР викопало собі яму // Поступ.* 2001. 27 грудня.

5. *Права людини.* 2003. №32. С. 6.

6. *В Україні немає цензури. Крім військової // День.* 2001. 8 лютого.

7. Багдикян Б. *Монополия средств информации. М., 1987. С. 271.*

МОНРО*ПРАЙС

ПІТЕР*КРУГ

СТРУКТУРА.ЗМІ

І.СПРИЯТЛИВЕ

СЕРЕДОВИЩЕ

Традиційно вважається, що вільні і незалежні ЗМІ життєво необхідні для функціонування системи демократичного управління суспільства. Формування таких ЗМІ на уламках тоталітарного минулого може бути не простим завданням. Основною метою даного дослідження є виявити умови і процеси, від яких залежить розвиток та укріплення вільних і незалежних ЗМІ, у ньому пропонуються практичні рекомендації для сприяння демократичним перетворенням, а також визначаються нагальні питання для подальшого дослідження проблематики.

Які організаційні та структурні форми окремих секторів ЗМІ (телебачення, радіомовлення, друковані ЗМІ) найбільш ефективно сприяють розвитку демократії чи найбільш сумісні зі стабільними демократичними інститутами? Історія друку і мовлення знає, принаймні, три основні регулюючі форми.

Перша форма – це державна монополія на власність і управління ЗМІ. Державні органи прямо контролюють цілу систему ЗМІ. Без дозволу і згоди держави не можна сказати жодного слова для загалу.

Друга форма – громадська монополія. У цьому випадку ЗМІ (найчастіше електронні засоби мовлення) є у громадській власності, а не у приватній; однак керівники мають значну автономію і прямо не підпорядковуються ні виконавчій, ні законодавчій владі.

Третя – приватні ЗМІ, що переважно тою чи іншою мірою супроводжуються державним регулюванням; рівень регулювання різний у різних державах і на різних стадіях розвитку.

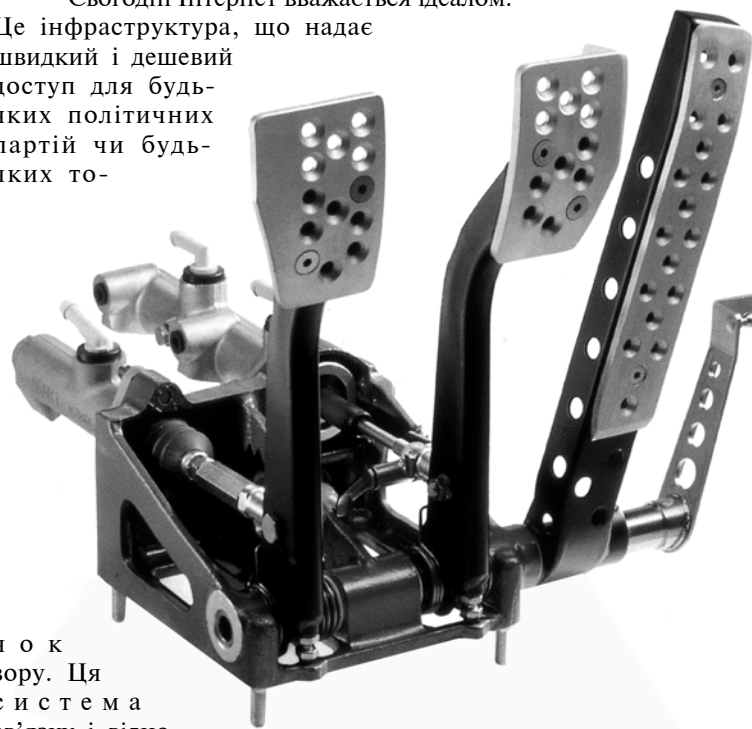
Ці форми все більше частково співпадають і проявляються у різних комбінаціях. Хоч деколи існувала (й продовжує існувати) суто державна монополія, громадські монополії у чистому виді зустрічаються все рідше, відбувається зростання кількості змішаних систем, у яких приватні мовці сусідять з громадськими.

Баланс між приватними і громадськими ЗМІ

Яке оптимальне поєднання приватних і громадських ЗМІ? Часто вважають, що найліпше – це конкурентоспроможні приватні ЗМІ, які безперешкодно можуть виходити на ринок. Однак всі, окрім найпалкіших прихильників приватного сектору, визнають важливу суспільну функцію за громадським мовленням.

Різні суспільства починали з різних стартових умов. У Сполучених Штатах засоби масової інформації завжди розвивалися у ринкових умовах, а громадське мовлення служить для компенсації «недоліків ринку». У Європі, навпаки, основою було саме громадське мовлення, а метою створення приватного сектору було сприяння виникненню реальної конкуренції і нових різноманітних точок зору (не в останню чергу комерційних).

Сьогодні Інтернет вважається ідеалом. Це інфраструктура, що надає швидкий і дешевий доступ для будь-яких політичних партій чи будь-яких то-

чок зору. Ця система зв'язку і відносин доповнює і збагачує прийняті демократичні форми.

Разом з тим, різні моделі мовлення і поява нових технологій продемонстрували, що зв'язок між ЗМІ і демократією значно складніший, ніж здавалося раніше. Справді, у деяких суспільствах компанії мовлення з громадською монополією сприяли демократичним процесам. Але автономні, тобто непідзвітні урядові,

компанії громадського мовлення створювалися дуже рідко. Одна з них – Британська компанія Бі-бі-сі. Вона не тільки користується повною редакторською самостійністю, але і прагне до представлення різних думок у своїх програмах. Як би там не було, ми все ясніше усвідомлюємо, що для розвитку інформаційної структури, орієнтованої на демократичні цінності, найбільш необхідний розвиток приватних ЗМІ.

У післявоєнній Німеччині суспільні цілі обслуговувалися складною структурою, комітети якої представляли множини інтересів, а система громадського мовлення була заснована радше на федеральних, ніж на унітарних принципах. При окупаційному правлінні склалася традиція поєднання європейського та американського підходів. Закладений в неї плюралізм став гарантією від державної монополії. З унікальною ідеєю виступив Федеральний конституційний суд Німеччини: у статті 5 Основного закону є вимога, щоб німецька національна система мовлення, в цілому, виконувала завдання громадського мовлення. Це могли б зробити громадські або приватні компанії. Але, оскільки приватні компанії залежать від ринкових доходів, то припускалося, що вони навряд чи здатні виконувати громадські завдання, а якщо накласти на них суворі громадські обов'язки, то це створить загрозу їх існуванню. Тому приватним компаніям у Німеччині дозволено працювати тільки за умов основного мовлення з боку громадських компаній мовлення.

Створити ідеальну громадську монополію важко. У всіх країнах світу для трансформації з державних монополій у автономні, незалежні, плюралістичні, демократичні інститути необхідні значні зусилля. Як правило, суспільствам, що стали на шлях від авторитаризму до демократії, доводиться вирішувати саме цю проблему. При цьому можливі три варіанти: (а) збереження державного мовлення з одночасним дозволом конкуренції з боку приватних компаній; (б) повна або часткова приватизація державного мовлення з одночасним дозволом конкуренції; (в) поступове перетворення державних компаній в автономні громадські моделі.

Ліквідувати успадковані від минулого централізовані організації мовлення зважилося не багато посткомуністичних чи перехідних країн. Нерідко їм надаєть-

ся занадто великого значення, вважаючи, що саме на них покладені основні завдання з формування національної самосвідомості чи що вони можуть стати корисними для нових управлінців. Інколи відбувається часткова приватизація державного мовлення, при цьому державна власність розбавляється акціями, наданими приватним інвесторам.

Найчастіше ж надавали частоти новим, невеликим радіо- та телестанціям. Вийти на ринок цим новим конкурентам у різних країнах, від Середньої Азії до Індонезії, допомогли недержавні організації («Інтерньюс», Інститут «Відкрите суспільство» та інші).

Ці новаторські приватні підприємства, що нерідко виникали у процесі розподілу влади між новими різноманітними політичними силами, стають провісниками вільного ринку. Розростаючись, вони нерідко входять до складу спільних підприємств поруч з іноземними інвесторами і більш крупними інформаційними компаніями.

Право людини на одержання інформації не залежить виключно від існування тої чи іншої конкретної інформаційної структури, хоч саме на ґрунті цього права з'явилися деякі принципи конкуренції. Наприклад, державне обмеження конкуренції (навіть якщо для цього є засоби, як, наприклад, закон, що забороняє приватним радіостанціям вступати у конкуренцію з монопольним громадським мовленням) може бути порушенням законодавства про права людини.

Конкуренція між засобами масової інформації

Має значення і сама структура ЗМІ, якщо справедлива думка про те, що конкуренція між засобами масової інформації призводить до загострення конкуренції між носіями суперечливих і різних ідей. Згідно з цією думкою, більш активна конкуренція між інформаційними джерелами призводить до великої різноманітності точок зору в суспільній дискусії і більш чіткого усвідомлення суспільством того, що різноманітні інтереси представлені якнайліпше.

Там, де бояться великої концентрації ЗМІ, там вихваляють позитивний бік конкуренції. Якщо є багато власників, то це вважається запорукою того, що буде представлено багато точок зору. У структурному плані,

цей аргумент проти існування домінуючої приватної компанії аналогічний заяві, що контролююча державна інформаційна структура послаблює чи зупиняє розвиток демократичних інститутів.

Захистити збільшення концентрації власне економічними доказами дуже просто: враховуючи затрати на технологію та інфраструктуру в сучасному світі глобальних комунікацій, компаніям, що хочуть функціонувати в інформаційному суспільстві, для входження в нього доводиться йти на надзвичайно великі затрати. Витрати ж розповсюдження інформації, навпаки, невеликі. Саме ці фактори призводять до швидкого підвищення концентрації у сфері телекомунікацій, засобів масової інформації та інформаційної індустрії.

У інформаційному суспільстві є три форми концентрації, що мають стосунок до питань регулювання: (а) горизонтальна концентрація, наприклад, домінування у газетній справі чи серед телевізійних каналів; (б) перехресне володіння, що прослідковується між різними інформаційними галузями, зокрема у друкованих та електронних ЗМІ; (в) вертикальна концентрація, пов'язана з інтегруванням різних етапів вироблення та розповсюдження. Прикладом вертикальної концентрації є власність на канали мовлення, послуги і контроль над засобами їх розповсюдження. У процесі конвергенції засобів масової інформації стираються відмінності між ними, завдяки чому перехресне володіння може вважатися життєстійкою моделлю.

У перехідних суспільствах структурні питання (наприклад, питання високої концентрації ЗМІ) не є першочерговим. Глобальні процеси концентрації і посилення контролю транснаціональних корпорацій над ЗМІ, як видається, не стосуються і не будуть стосуватися деяких держав, принаймні, у найближчій перспективі. З іншого боку, практично у всіх державах є місцеві монополії і місцеві варіанти вертикальної інтеграції. Звичайно, у міру того, як суспільство буде розвиватися, а глобальні корпорації шукатимуть нові ринки, міжнародні об'єднання почнуть впливати на національну політику.

У проблеми концентрації є кілька особливостей, недооцінка яких небезпечна для плюралізму і забезпечення доступу до інформації. Компанії, у чиїх руках

перебувають мережі розповсюдження, можуть використовувати своє положення «контролера» для розповсюдження інформації та програм лише своєї інформаційної групи. Таким чином, обмежується свобода розповсюдження. Це питання набирає особливої гостроти у випадку, коли мережі розповсюдження є у власності держави. Існує думка, що операторам мережевих інфраструктур, від яких залежать інші постачальники програм, не можна дозволяти випуск власних програм чи володіти пріоритетним доступом до їх розповсюдження. Вертикальна інтеграція сьогодні характерна для більшості глобальних комунікаційних імперій. Отже, необхідно приділяти більше уваги механізмам забезпечення рівних умов доступу. У зв'язку з концентрацією ЗМІ виникає стурбованість у зв'язку з питанням, чи надає подана громадянам інформація простір для розвитку національної самобутності, а також наскільки вона дозволяє накопичувати національний досвід під час надання громадянам інформаційних послуг. З розвитком вільного ринку необхідно також гарантувати принаймні проголошення універсального доступу, особливо щодо телекомунікаційних та основних аудіовізуальних послуг.

Структурні проблеми можуть ускладнюватися у випадку контролю державними підприємствами ключових ланок інформаційного ряду (наприклад, розповсюдження газет або ретранслятори для мовлення).

Що ж стосується фактичного застосування закону, то питання нерідко ставиться так: чи достатньо для вирішення проблем конкуренції у сфері ЗМІ існуючого загального антимонопольного законодавства чи необхідно прийняти спеціальні закони про власність у сфері ЗМІ? Наприклад, у Сполучених Штатах загальне антиitrustове законодавство, накладає заборону (за винятком деяких випадків) на монополії та дії, спрямовані проти конкуренції. Діючі антиitrustові закони, наприклад, щодо сталеливарної та автомобільної промисловості, можуть застосовуватися до преси, телевізійних мереж чи інформаційних компаній. Поширення законів загальної юрисдикції на ЗМІ має позитивний бік: тим самим визнається, що власникам ЗМІ властиво займатися такою ж скерованою проти конкуренції діяльністю, як і виробникам електроламп та комп'ютерів.

Окрім цього, у США прийняті спеціальні закони про власність у сфері ЗМІ. Приймаючи їх, законодавці виходили з того, що ЗМІ – це сфера, що відрізняється від усіх інших, і що існують інтереси свободи слова, які диктують інший, більш специфічний підхід до організації та регулювання ЗМІ. Концентрація влади у сфері свободи слова для суспільства більш небезпечна, ніж концентрація влади у будь-якій іншій області, пов'язаній із меншими наслідками для демократії. Наприклад, федеральне регулювання протягом тривалого часу розповсюджувалося на наступні проблеми: чи може власник газети володіти ще й компанією мовлення у тому ж місті; скільки радіостанціями може володіти одна фізична чи юридична особа (зокрема – яка максимальна кількість радіостанцій може бути в нього в одному місті); або максимальна аудиторія, на яку може транслювати одна корпорація. Конгрес та Федеральна Комісія зв'язку своїм рішенням обмежила кількість місцевих станцій, що можуть бути у власності однієї великої мережі, а також обмежила право власності таких мереж на її програми. Нехай у всі ці американські закони до цього часу вносять зміни та доповнення, але вони зрозуміло говорять про те, що ЗМІ інколи вимагають особливого підходу до питань власності.

Сектор громадського мовлення, згідно рекомендацій Ради Європи, повинен існувати і захищатися законом. У рекомендаціях про правові рамки громадського мовлення зазначається про необхідність:

«чітко обумовити редакційну незалежність і організаційну автономію, особливо стосовно:

- встановлення сітки програм;
- задумів і виробництва програм;
- редагування і подання новин і програм про поточні події;
- організації заходів самої служби;
- набору і організації роботи штатних співробітників;
- купівлі, оренді, продажу і використання товарів і послуг;
- управління фінансовими ресурсами;
- підготовки і виконання бюджету;
- обговорення, підготовки і підписання юридичних документів, що стосуються роботи служби»².

У багатьох перехідних суспільствах гостро стоять питання правового поля, необхідного для підвищення кількості засобів масової інформації у приватній власності. До таких належить питання про об'єм частот, виділених для приватних компаній мовлення, яким чином ці частоти будуть розподілені між ними і у кого будуть найпотужніші передавачі. Вирішення кожного із них буде впливати на остаточну структуру електронних ЗМІ. Уряд може розподіляти і виділяти частоти таким чином, що це збільшить їх дефіцит і призведе до високого рівня концентрації. У результаті розподілу частот система може бути обмежена кількома національними станціями. Альтернативний підхід може навіть призвести до появи безлічі місцевих станцій чи навіть конкуренції на місцевому рівні. Правові норми щодо можливості і шляхів надання ліцензії визначають, зокрема, здатність до виживання децентралізованої і конкурентоспроможної галузі. Чи сприяє плюралізму і більш сильним демократичним інституціям той чи інший підхід, залежить від багатьох обставин. Зокрема, демографічна ситуація, вимоги до ЗМІ, взаємовідносини між регіональними і національними центрами при формуванні внутрішньої політики.

У рекомендаціях Ради Європи підкреслюється важливість «наявності безлічі автономних, незалежних інформаційних органів на національному, регіональному та місцевому рівнях», оскільки це «збільшує плюралізм і демократію». Рада також вважає, що «для плюралізму ЗМІ ключове значення має політична і культурна різноманітність видів ЗМІ і їх змісту». Саме тому Комітет Міністрів Ради Європи рекомендував державам-учасникам «регулярно оцінювати існуючі в них механізми, що мають розвивати плюралізм, є скерованими проти концентрації, і вивчати можливості їх перегляду через призму економічних і технологічних тенденцій у сфері ЗМІ»³.

Рада Європи також закликає до так званої «прозорості» ЗМІ. Оскільки «плюралізм і різноманітність думок важливі для функціонування демократичного суспільства», Рада Європи рекомендує, щоб «окремі громадяни, на підставі справедливості і неупередженості, одержали доступ до основної інформації про ЗМІ; тоді вони зможуть сформулювати власну думку про значення,

якого слід надавати інформації, ідеям і думкам, що розповсюджуються у ЗМІ»⁴.

Иноземна власність

Серед форм обмеження власності у сфері ЗМІ важливе місце посідають різні обмеження на иноземну власність. Істотно, що такі обмеження, принаймні на власність щодо наземного радіо- та телевізійного мовлення, часто є не тільки в перехідних суспільствах, але і на Заході, зокрема у США. Недовіра до иноземного власника походить ще від воєнного часу, коли боялися, що радіо і телебачення буде використовуватися для ворожої пропаганди. До того ж, існує уявлення, що під час національної кризи легше контролювати об'єкти, які перебувають у руках власних громадян, аніж корпорації у руках иноземців. Сфера володіння ЗМІ залишається одним із найбільших осередків ксенофобії – зокрема, через забобони, що иноземні власники будуть передавати не такі програми, як передають вітчизняні.

Однак, у деяких перехідних суспільствах иноземні джерела інформації мають надзвичайне значення: без їх стимулюючого впливу в сфері ЗМІ зберігалася б державна монополія чи вузьке коло національних точок зору. Завдяки новій технології, зокрема супутниковим та Інтернету, з'являється все більше можливостей урізноманітнення програм для аудиторії за рахунок иноземної продукції. Однак, для досягнення різноманітності можуть бути корисними і иноземні інвестори з їх можливостями володіти радіо- і телевізійних станціями і друкованими органами. У багатьох країнах, в яких иноземцям заборонено володіти станціями наземного мовлення, дозволено інвестування у засоби кабельного телебачення. Що ж стосується друкованих органів, то иноземну власність дозволено у більшості країнах. [...]

Володіння ЗМІ релігійними і політичними організаціями

У деяких державах релігійним організаціям, політичними партіями та органами влади заборонено мати у власності радіо- і телевізійні станції чи газети. У інших країнах, що часто перебувають на ранніх стадіях перехідного процесу, саме ці структури, прямо чи опосередковано, контролюють канали зв'язку. Зі збільшен-

ням кількості каналів (завдяки супутнику, кабельним мережам і переходу на цифрове мовлення) обмеження на власність може втрачати своє значення.

В основі цих обмежень є ще не втрачений (і, можливо, оправданий) страх, що завдяки контролю над засобами масової інформації можна добитися домінування на ринку ідей та думок. Там, де стався рішучий розрив з авторитарним минулим чи існує реакція відторгнення на попередню форму управління та впливу, правові норми щодо власності можуть висвітлювати історичні проблеми. Згідно цим правовим нормам можна, зокрема, відмовити у праві управляти ЗМІ чи володіти ними інститутам, що попередньо займали у суспільстві домінуюче положення.

У деяких випадках, коли релігійний вплив був надто сильним, можуть заборонятися обмеження власності на телерадіостанції сектантським організаціям. І взагалі, там, де суспільство остаточно і безповоротно розірвало зі своїм етатиським, авторитарним минулим, воно може повністю запровадити всі інститути приватної власності. У іншому випадку, коли на місця своїх попередників постають нові органи управління, що зберігають стару лінію, хоча і з більш демократичними намірами – у новому суспільстві формуються «змішані» соціально-економічні форми, частина з яких успадкована від старого режиму.

Панування точки зору однієї компанії мовлення або власника

Є ще одна форма структурного регулювання, що має стосунок до сприятливого середовища. Йдеться про рівень, на якому мовник чи власник ліцензій здатен охопити великі прошарки населення. Якщо при цьому мета – конкуренція і плюралізм думок, то тут важливе бачення кінцевого результату. Як бути, якщо результат приватизації зводиться до того, що залишилося тільки два мовники, і що найсильніший з них охоплює 70% аудиторії? Це не обов'язково є несумісним з демократичними нормами, але таке домінуюче положення вже може викликати тривогу. Уряд, що ставить за мету створення конкурентоспроможних і незалежних ЗМІ, повинен мати інструменти для визначення і реалізації тої ролі, що покликані виконувати мовлення і преса. При

аналізі сприятливого середовища, питання ставиться не тільки про концентрацію, але і про те, чи займає державне мовлення контролююче положення і які існують схеми доступу до ЗМІ для меншості та опозиції. [...]

Практично неможливо одержати структуру ЗМІ, у якій кожна точка зору, кожен масовий світогляд оволодіє тим чи іншим значимим підприємством мовлення. Оскільки такий стан нереальний (окрім як в ідеалізованому світі Інтернету), було б оманливо обіцяти який-небудь набір особливих законів для реформування ЗМІ з такого питання. У суспільстві завжди будуть сильні підприємства мовлення, і тому, через самі затрати на успішне мовлення, часто неможливо стримати тиск у бік консолідації власності.

Доступ і право на передачу інформації

З цих, та й з інших причин, сприятливе середовище, що існує в деяких державах, включає в себе структурні підходи, спрямовані на забезпечення доступу чи інших сприятливих можливостей для використання права на інформацію. Наприклад, у приватних станціях може бути встановлений законом обов'язок перед урядом надавати під час виборів етерний час для усіх кандидатів чи виділяти етерний час існуючим суспільним меншинам, з тим щоб вони мали можливість висвітлювати свої погляди чи пропагувати культурні чи інші програми. Таким чином, держава, з метою захисту плюралізму, може вимагати від того чи іншого оператора кабельного телебачення транслювати програми станцій громадського мовлення чи конкретних груп, зокрема програм меншості.

На думку деяких фахівців, саме ці види структурного регулювання більше відповідають демократичним цілям і меншою мірою мають риси втручання, аніж регулювання змісту, що змінює суть повідомлення. Ідея полягає в тому, що якщо конкурентного середовища та незалежності можна буде досягти завдяки цим основним правилам, то тим самим пришвидниться рух у напрямку плюралізму і визнання права на існування різних політичних точок зору.

Структурне регулювання тих чи інших програм зовсім не потребує від влади втручання і спроб визна-

чення, чи є вони неупередженими, чи ні, достатньо лише представлення тої і іншої точки зору. Ці питання розглядаються абстрактно, базуючись на принципі необхідної підтримки різноманіття власників (чи різноманіття думок, висловлювань завдяки правилам, що гарантують доступ до засобів масової інформації) як один з найважливіших способів укріплення демократичних інститутів.

Державні субсидії

При аналізі сприятливого середовища необхідно також враховувати політичні і практичні рішення щодо субсидій. Інколи може скластися враження, що уряд, з формальної точки зору, ставиться нейтрально до конкретних інформаційних органів. Насправді ж, здійснюючи фінансову підтримку (інколи приховану), вона дає можливість одній групі чи одному органу здійснювати більший вплив, аніж інші. Одним з методів, що застосовуються з цією метою, можна назвати дискримінаційний доступ до монополізованої системи розповсюдження інформації. Другий метод – надання акредитації як привілеї «слухняним» журналістам.

Загалом, існують тисячі вивертів і прийомів. На розвиток незалежних ЗМІ здійснюють суттєвий вплив підвищення мита на газетний папір чи комп'ютери. Дискримінаційна політика держави стосується можливостей доступу студентів до засобів здобуття освіти. Держава може утрудняти занадто незалежним електронним ЗМІ доступ до передавального обладнання, піддавати їх неочікуваним аудиторським перевіркам чи іншими формами тиску. [...]

Уряд як учасник ринку

Часто спостерігаються більш універсальні і систематичні форми використання державної влади для структурування ЗМІ. Використовуючи свою купівельну спроможність, держава може розміщувати рекламу тільки в тих органах, які її підтримують, а бюджетні асигнування на рекламу можуть затьмарити засоби будь-якого конкурента. Або ж, державне мовлення, використовуючи своє становище одержувача урядових субсидій, збиває ціни на рекламному ринку і витісняє приватних конкурентів, що утруднює розвиток вільних і незалежних ЗМІ [...].

Урядове фінансування

Під час оцінки сприятливості правового середовища для реформування ЗМІ в перехідному суспільстві нерідко зосереджується увага на питаннях про роль державного телебачення чи суспільного мовлення. Наприклад, велике значення має форма такого фінансування. На думку спеціалістів, інформаційне агентство, що фінансується за рахунок абонентської оплати кожним користувачем теле- чи радіоприймача, може бути більш автономним та незалежністю, як компанії, що повністю фінансуються урядом. Однак, така абонентська плата все більше стає об'єктом для критики, оскільки державні і громадські компанії одержують, поміж іншого, дохід від реклами чи провадять іншу комерційну діяльність. Приватні конкуренти жаліються, що це створює «нерівноправне поле для гри», оскільки їм доводиться боротися з підприємцями, що не тільки мають державну підтримку, доступ до урядової інформації і державної субсидії, але також одержують доходи від своєї комерційної діяльності. У відповідь на такі скарги деякі держави переглянули свою політику щодо підтримки телебачення.

Там, де державна політика спрямована на формування та розвиток ЗМІ, здійснюється системно-структурне втручання тим чи іншим чином. Втручання може бути повсюдним і тільки в окремих випадках мати негативні наслідки. Наприклад, держава, вклавши мільярди у кабельне телебачення, може прийняти рішення створити сприятливу ринкову кон'юнктуру для багатоканального розподілу відео матеріалів, виходячи з того, що контролювати кабельне телебачення легше, ніж пряму трансляцію. У випадку, коли цими можливостями користуються менш контрольовані конкуренти, держава, таким чином, може перехопити ринок у конкуруючих багатоканальних дистрибуторів.

І ще один важливий момент. Структура ЗМІ, що складається в суспільстві, не має випадкового характеру (чи це структура, що підтримує вільних, незалежних мовників чи друковані органи, чи структура, що приділяє підвищену увагу державним мовним компаніям, як Бі-бі-сі). Вона може складатися в процесі еволюції, чи бути результатом цілеспрямованого задуму. Характерною рисою більшості перехідних суспільств є те,

що кожна дія є рухом від одного набору інформаційних структур до іншого. Це відкриває двері для нових можливостей і дає час усвідомити, яких ЗМІ потребує суспільство. Це дає змогу розробити закони, що продемонструють, що перехідний процес іде від наявних форм інформаційної структури до структур, більш відповідних демократичному суспільству.

Переклав Ян Чайковський

1. Faraone, «Media Reform in Uruguay: A Case Study in Mature Transition», in *Media Reform: Democratizing the State*, (eds. M. Price, B. Rozumilowicz, S. Verhulst eds., Routledge, 2001).

2. Committee of Ministers, Council of Europe Appendix to Recommendation № R (96) 10, Guidelines on the guarantee of the independence of public service broadcasting Council of Europe, Committee of Ministers (Adopted by the Committee of Ministers on 11 September 1996).

3. Recommendation № R (99) 1, Committee of Ministers, Council of Europe, «Measures to Promote Media Pluralism» (Adopted by the Committee of Ministers on 19 January 1999).

4. Recommendation № R (94) (13) Measures to Promote Media Transparency, Council of Europe (Adopted by the Committee of Ministers on 22 November 1994).

**Йоганнесбурзькі
принципи:
національна
безпрека
свобода
висловлювань
і доступ
до інформації**

Принципи розроблено і прийнято групою 36 експертів з Австралії, Великої Британії, Замбії, Ізраїлю, Індії, Кенії, Росії, Північної Ірландії, Сенегалу, Ради Європи, США, Франції, Швейцарії, Швеції, Югославії, ПАР, Південної Кореї під головуванням американського спеціаліста у галузі права Пола Хоффмана.

Вступ

1 жовтня 1995 року ці Принципи ухвалила група експертів сфери міжнародного права, національної безпеки і прав людини, які зібралися з ініціативи Міжнародного центру проти цензури «Article 19» за сприяння Центру прикладних правових досліджень Університету Витутотерсренд у Йоханнесбурзі.

Принципи ґрунтуються на міжнародних і регіональних правових нормах щодо захисту прав людини, поточній правовій практиці держав (зокрема, на рішеннях національних судів) і на загальних Принципах права, що визнані міжнародним співтовариством.

Ці Принципи визнають юридичне застосування Сіракузьких принципів, що відносяться до Міжнародної конвенції з громадянських і політичних прав, а також Паризьких мінімальних стандартів щодо прав людини у надзвичайних ситуаціях.

Преамбула

Зважаючи на те, що згідно з Принципами, які проголошені у Статуті ООН, гідність та цінність людської особистості і невід'ємні рівні права кожного є основою свободи, правосуддя і миру у цілому світі;

Маючи тверде переконання, що у захисті прав людини важливим є Принцип верховенства права, що розглядає суд як останній прихисток від тиранії і утисків;

І знову переконуючись, що свобода висловлювання і свобода доступу до інформації відіграють важливу роль у демократичному суспільстві й мають важливе значення для його розвитку, процвітання, а також для здійснення інших прав і основних свобод людини;

Беручи до уваги відповідні положення Загальної Декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Конвенцію ООН про права дитини, Головних принципів ООН про незалежність судів, Африканської хартії прав людини і народів, Аме-

риканської конвенції про права людини і Європейську конвенцію про права людини;

Чудово розуміючи, що деякі найбрутальніші порушення основних прав і свобод людини виправдовуються захистом національної безпеки;

Приймаючи за імперативну вимогу вільного доступу до інформації, якою володіє уряд, з метою контролю та повноцінної участі в демократичному житті суспільства;

Прагнучи поширювати розуміння, що обмеження свободи висловлювання і свободи інформації в інтересах національної безпеки можливе лише в обмежених масштабах, щоб не стимулювати уряд до невиправданих обмежень під приводом національної безпеки;

Розуміючи необхідність правового захисту цих свобод конкретними, чітко сформульованими законами, що забезпечують головні вимоги Принципу верховенства права;

Нагадуючи про необхідність юридичного захисту цих свобод незалежними судами

Учасники досягли згоди щодо наступних Принципів і рекомендують відповідним органам на національному, регіональному і міжнародному рівнях зробити ряд кроків для їх широкого поширення, прийняття та втілення.

I. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ

Принцип 1. Свобода думки, висловлювання й інформації

a) Кожен має право дотримуватися своєї думки без стороннього втручання

b) Кожен має право на висловлювання, що включає в себе свободу шукати, отримувати та передавати будь-які ідеї, безвідносно до кордонів, усно, письмово чи у формі предмету мистецтва, чи іншими засобами комунікації за власним вибором.

c) реалізація прав, що зазначені у пункті b), може бути обмежена лише на конкретних підставах відповідно до норм міжнародного права, зокрема міжнародного права щодо захисту національної безпеки.

d) обмеження свободи висловлювання чи доступу до інформації під приводом національної безпеки не може застосовуватися, якщо уряд не представить

законодавчо підкріплених доказів необхідності такого обмеження у демократичному суспільстві для захисту законних інтересів національної безпеки.

Принцип 1.1. Усі обмеження визначаються законом

а) кожне обмеження свободи висловлювання чи доступу до інформації має бути передбачено законом. Закон повинен бути загальнодоступний, чіткий, конкретний, щоб кожна окрема особа могла визначити, чи є певна дія протиправною.

б) закон повинен передбачити адекватні гарантії проти порушення цих вимог, зокрема, оперативний, повний, ефективний, юридичний розгляд обґрунтованості обмеження незалежним судом чи органом правосуддя.

Принцип 1.2. Захист законних інтересів національної безпеки

Будь-яке обмеження свободи висловлювання чи доступу до інформації, що запроваджується урядом з метою захисту національної безпеки, повинно в дійсності відповідати цій меті і аргументовано доводити, що кінцевим результатом є захист законних інтересів національної безпеки.

Принцип 1.3. Узгодженість з принципами демократичного суспільства

Щоб довести, що обмеження свободи висловлювання чи доступу до інформації є необхідним для захисту законних інтересів національної безпеки, уряд повинен продемонструвати, що

а) висловлювання чи інформація з конкретного питання є серйозною загрозою для законних інтересів національної безпеки;

б) обмеження, що запроваджується, передбачає найменші обмежувальні заходи для захисту цих інтересів;

с) обмеження узгоджується з демократичними принципами;

Принцип 2. Законні інтереси національної безпеки

а) обмеження, що запроваджується для захисту інтересів національної безпеки, не є легітимним, якщо його істинним призначенням не є захист безпеки країни або її територіальної цілісності від застосування або загрози застосування сили, або можливості країни протистояти застосуванню, або зарозі застосування сили,

що надходить від зовнішнього джерела, такого як, наприклад, військова загроза, або ж з внутрішнього, такого як, наприклад, підбурювання до насильницького повалення влади;

б) зокрема, обмеження, що запроваджується для захисту інтересів національної безпеки, не є легітимним, якщо його істинним призначенням є захист інтересів, що не стосуються національної безпеки, включно, наприклад, із захистом репутації уряду і недопущення розголосу про неправомочні дії уряду або ж приховуванням інформації про функціонування державних закладів, чи нав'язуванням певної ідеології, чи стримуванням страйкового руху.

Принцип 3. Надзвичайний стан

У випадку запровадження надзвичайного стану, в умовах загрози існуванню держави, про що офіційно законно проголошено відповідно до норм вітчизняного та міжнародного законодавства, держава може запроваджувати обмеження на свободу висловлювання та доступу до інформації, але лише тою мірою, якою цього вимагає ситуація, і лише тоді, коли це не суперечить іншим зобов'язанням уряду з міжнародного права.

Принцип 4. Заборона дискримінації

При обмеженні свободи висловлювання чи доступу до інформації, навіть під приводом національної безпеки, неприпустимою є дискримінація за приналежністю до певної раси, за кольором шкіри, за статтю, мовою, релігією, за майновим цензом, народженням, за певними політичними або ж іншими переконаннями, чи за іншими ознаками.

II. ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ ВИСЛОВЛЮВАННЯ

Принцип 5. Свободи думки

Ніхто не може піддаватися жодним обмеженням, позбавленню прав чи санкціям за власні переконання чи погляди.

Принцип 6. Висловлювання, що можуть загрожувати національній безпеці

Згідно з Принципами 15 і 16 висловлювання може каратися, як таке, що загрожує національній безпеці, якщо уряд може представити докази, що:

а) висловлювання має за мету заклики до насильницьких дій;

б) може призвести до таких насильницьких дій;

с) є прямий або опосередкований зв'язок між висловлюванням і виникненням або можливістю виникнення таких насильницьких дій;

Принцип 7. Захист висловлювань

а) згідно з Принципами 15 и 16 мирне здійснення права на свободу висловлювання не може розглядатися як загроза національній безпеці, обмежуватися чи каратися. Висловлювання не становлять загрози національній безпеці, навіть якщо вони:

(I) виступають за ненасильницьку зміну політики уряду чи зміну самого уряду;

(II) містять критику або образу країни, держави чи її символів, уряду, державних установ чи державних діячів, а також іноземної країни, держави чи їх символів, уряду, державних установ чи державних діячів;

(III) протестують або виступають у підтримку протесту проти призову на військову службу або проти військової служби як такої, проти конкретного конфлікту чи загрози застосування сили у розв'язанні міжнародних суперечок через релігійні міркування або переконання совісті;

(IV) спрямована на передачу інформації про можливі порушення міжнародних норм щодо прав людини або міжнародного гуманітарного права.

б) ніхто не може бути покараний за критику чи образу країни, її символів, уряду, державних закладів чи діячів, а також іноземних країн, держав, їх символів, урядів чи діячів, якщо тільки ця критика чи образа не спрямована на підбурення до насильницьких дій або ж може спричинити такі дії.

Принцип 8. Оприлюднення дій, що можуть загрожувати національній безпеці

Висловлювання не може бути заборонене чи покаране тільки тому, що воно передає інформацію організації або про організацію, яка проголошена урядом як така, що загрожує інтересам національної безпеки.

Принцип 9. Використання мови національної меншини або іншої мови

Висловлювання, усне чи письмове, не може бути заборонене на підставі використання тої чи іншої мови, тим більше, якщо це мова національної меншини.

Принцип 10. Незаконне обмеження свободи висловлювання третіми особами

Держави зобов'язані вживати розумних заходів для запобігання незаконному втручанню окремих груп та осіб у процес мирної реалізації свободи висловлювання, навіть якщо це висловлювання є критичним щодо уряду чи його політики. Зокрема, уряд зобов'язаний засудити протиправні дії, що спрямовані на придушення свободи висловлювання, провести розслідування передати винних до органів правосуддя.

III. ОБМЕЖЕННЯ СВОБОДИ ДОСТУПУ ДО ІНФОРМАЦІЇ

Принцип 11. Загальне правило доступу до інформації

Кожен має право на інформацію від владних структур, включно з інформацією, що стосується державної безпеки. Будь-які обмеження цього права під приводом національної безпеки не можуть запроваджуватися, допоки уряд не доведе, що таке обмеження передбачене законом і є необхідним у демократичному суспільстві для захисту законних інтересів національної безпеки.

Принцип 12. Вузьке коло обмежень доступу до інформації з метою національної безпеки

Держава не може категорично відмовляти у доступі до всієї інформації, що стосується національної безпеки, але в законі мають бути чітко обумовлено конкретні і вузькі категорії інформації, що мають залишатися закритими з метою забезпечення законних інтересів національної безпеки.

Принцип 13. Громадський інтерес до оприлюднення інформації

У всіх законах та рішеннях щодо права доступу до інформації необхідно, в першу чергу, враховувати громадський інтерес до цієї інформації.

Принцип 14. Право на незалежний розгляд відмов у доступі до інформації

Держава зобов'язана вживати належних заходів для забезпечення доступу до інформації. Ці заходи мають зобов'язувати владні структури письмово обґрунтовувати відмову доступу до інформації у стислі терміни, а також надавати незалежним органам право на

розгляд цього обґрунтування, водночас, ці органи повинні знати інформацію, що приховується.

Принцип 15. Загальне правило оприлюднення таємної інформації

Ніхто не може бути покараний під приводом національної безпеки за оприлюднення таємної інформації, якщо:

а) оприлюднення не завдає реальної шкоди національній безпеці, і, очевидно, не зможе завдати шкоди законним інтересам національної безпеки;

б) громадський інтерес до цієї інформації перевищує шкоду від її оприлюднення.

Принцип 16. Інформація, що отримана на державній службі

Ніхто не може стати об'єктом переслідування з міркувань національної безпеки за розголос інформації, що була отримана на державній службі, якщо громадське зацікавлення в отриманні цієї інформації перебільшує шкоду від її розголосу.

Принцип 17. Інформація, що стала народним надбанням

Якщо інформація вже стала загальнодоступною, хай навіть незаконним шляхом, будь-які обґрунтування щодо припинення її розголосу поступаються перед правом суспільства на отримання інформації.

Принцип 18. Захист джерел інформації журналістів

Захист національної безпеки не може бути підставою для змушування журналіста відкрити конфіденційне джерело інформації.

Принцип 19. Зони з обмеженим доступом

Будь-яке обмеження вільного потоку інформації не повинно зводити нанівець прав людини і гуманітарного права на загал. Зокрема, уряд не може забороняти журналістам, представникам міжнародних або неурядових організацій, у чій повноваження входить спостереження за дотриманням прав людини, відвідувати регіони, де є підстави підозрювати порушення прав людини чи норми гуманітарного права. Уряд не може заборонити доступ журналістам чи представникам таких організацій на території, де мають місце насильницькі дії або ж військовий конфлікт, за винятком тих випадків, коли це загрожує життю інших людей.

ІV. ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА Й ІНШІ ПРИНЦИПИ

Принцип 20. Гарантії загального Принципу верховенства права

Особа, яку звинувачують у злочині щодо національної безпеки й свободи висловлювання, має всі гарантії Принципу верховенства права, що є частиною міжнародного права. Гарантії містять наступні положення, але ними не обмежуються:

а) право презумпції невинности;

б) право не бути свавільно заарештованим;

с) право бути вчасно поінформованим зрозумілою мовою про висунуті звинувачення й докази, що ці звинувачення підтверджують;

д) право на адвоката за власним вибором;

е) право на судовий розгляд без невинуваних зволікань;

ф) право на достатній час для підготовки власного захисту;

г) право на справедливий розгляд справи незалежним і неупередженим судом чи органом правосуддя;

h) право на допит свідків з боку звинувачення;

і) право заперечувати подання доказів суду, якщо обвинуваченого не повідомили про такі докази і особа не мала змоги спростувати ці докази; а також

ж) право на апеляцію до незалежного суду, що має повноваження перегляду та скасування присуду на підставі законності або поданих доказів.

Принцип 21. Засоби правового захисту

Усі засоби правового захисту, включно з спеціальними, наприклад habeas corpus і amparo, повинні надаватися особам, що звинувачуються у скоєнні злочинів проти національної безпеки, включно з тими, що сталися за надзвичайних обставин, про що йдеться у Принципі 3.

Принцип 22. Право на розгляд справи незалежним і неупередженим органом правосуддя

а) за вибором звинуваченого у нанесенні шкоди національній безпеці, судова справа повинна розглядатися судом присяжних там, де такий інститут наявний або ж судьями, що є дійсно незалежними. Суд над особами у справі порушення національної безпеки, що

проводиться без даних гарантій є prima facie порушення права на розгляд справи незалежним органом правосуддя.

б) цивільна особа у жодному випадку не може зазнавати судових переслідувань з боку військового суду чи трибуналу за злочини, що пов'язані з національною безпекою.

с) цивільна чи військова особа не можуть зазнавати судових переслідувань з боку судів чи трибуналів, що були спеціально утворені для розгляду справи.

Принцип 23. Попередня цензура

Висловлювання не може цензуруватися в інтересах національної безпеки, лише у виняткових випадках надзвичайного стану, коли існує реальна загроза існуванню країни.

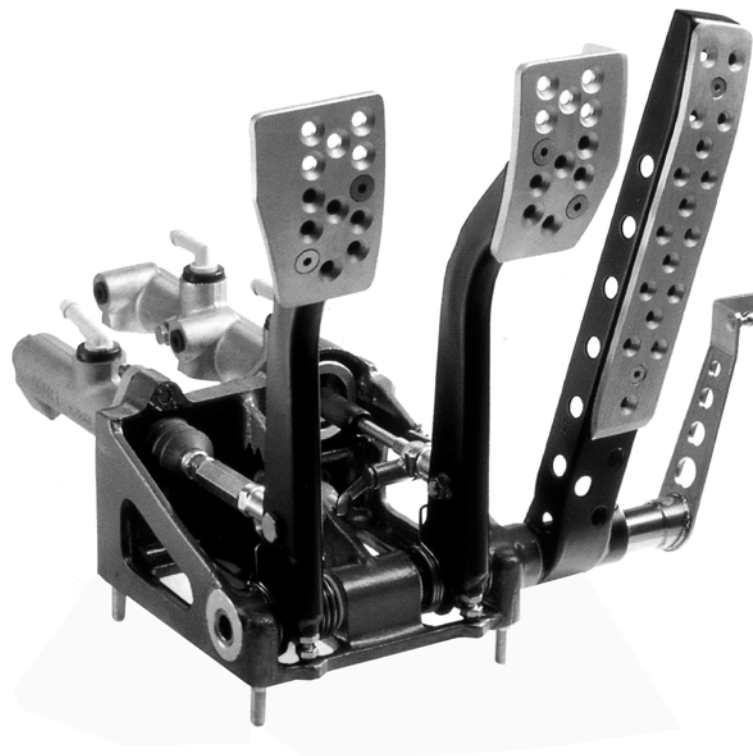
Принцип 24. Неспівмірні покарання

Особи, редакції ЗМІ, політичні та інші організації за злочини щодо безпеки, що зачіпають право на свободу висловлювання та вільний доступ до інформації, не можуть піддаватися обмеженням, санкціям, покаранням, що неспівмірні з тяжкістю скоєного злочину.

Принцип 25. Співвідношення цих Принципів та інших норм

Ніщо у цих Принципах не повинно тлумачитися як таке, що обмежує будь-які права чи свободи людини, визнані міжнародними, регіональними або національними правовими нормами і стандартами.

Неофіційний переклад Оксани Дацаківської

АЛЛА*ЛАЗАРЄВА

журналістка

в Україні

залишається

небезпечною

професією

2003 рік не став, на жаль, переламним у ствердженні свободи слова. Не став — бо логіка нинішнього політичного, економічного і суспільного розвитку не створила відповідних передумов, якими б журналістська спільнота могла, при бажанні, скористатися. Кажу «на жаль», бо в кожній безвихідній ситуації завжди залишається трохи місця для здорового волонтаризму, — отже, та сама українська журналістська спільнота досі цей колективний волонтаризм не згенерувала.

Якщо ми звіriamo минулорічну і позаминулорічну ситуацію за показниками, що відповідають стандартам міжнародних правозахисних організацій (себто, за кількістю нерозкритих і неоднозначних за причиною журналістських убивств, арештів, нападів на журналістів, фактів залякувань і погроз, застосування економічного, політичного і непрямого тиску, створення перешкод для виконання журналістами своїх професійних обов'язків, судових позовів до журналістів та медіа), 2003 навіть констатує системне поліпшення ситуації — за рахунок, передовсім, зменшення кількості судових позовів як до ЗМІ і журналістів, так і поданих самими журналістами. Поза тим, констатована кількість нападів, погроз, залякувань, а також фактів різного типу утисків збільшилась, — мабуть, через наближення президентських перегонів.

Принципове зауваження

Інститут масової інформації — журналістська державна організація, що понад вісім років здійснює моніторинг дотримання стандартів свободи слова в Україні. У цій своїй роботі ми принципово перебуваємо поза політичними впливами і симпатіями щодо всіх, без винятку, політичних сил України. Хоча, однозначно, кожен з нас має власні політичні погляди, але реалізуємо ми їх під час голосування на виборчих дільницях. Що ж стосується моніторингу, то ми намагаємось привернути максимум громадської уваги до фактів порушення чинного законодавства, незалежно від того, хто потерпає від цих порушень — симпатичні нам особи і медіа чи не зовсім. Без огляду навіть на імовірну заангажованість чи наявність політичних ілюзій.

Ми переконані, що Україні не стати правовою державою, якщо суспільство буде ставитись поблажливо до будь-якого порушення закону, і особливо — у ви-

падках порушення прав журналістів, котрі це суспільство інформують. Оскільки, як свідчить вітчизняна політична практика, ті методи тиску, які на собі відчувають працівники ЗМІ, з потрібною силою виявляються на всіх інших суспільних верствах, передовсім, політичних і фінансових.

Ми бачимо своє завдання у тому, щоб сприяти становленню незалежної, правової, сильної європейської держави Україна. Мусимо визнавати, що нинішня державна влада, що не зазнала справжньої адміністративно-концептуальної реформи з советських часів, залишається, на жаль, тою суспільною інституцією, яка, замість гарантувати громадянам свободу слова, є чинником небезпеки для виконання журналістами своїх професійних обов'язків.

* * *

Якщо позаминулий рік відзначався колективною боротьбою українських журналістів за право визнати існування цензури, то в 2003 році «темники» (або ж, як образно кажуть офіційні ідеологи, «рекомендації») прижилися, як даність. У 2002 р. чимало мас-медіа пручались і обурювались, отримуючи такі настійливі «рекомендації» з високих кабінетів, що дозволило тоді ІМІ констатувати, що число втручань державних органів у діяльність ЗМІ зросло, порівняно з 2000-2001 роками майже утричі. Торік протестів поменшало. Поза тим, підскочила кількість повідомлень від наших регіональних кореспондентів про ідентичні матеріали, часто й за однаковим підписом, що виходили в різних районах у той самий день. Така інформація надходить настільки системно, що можна твердо констатувати сліди невловимих темників, а також той факт, що за реальних економічних і політичних умов районна преса, на жаль, регулярно отримує «рекомендації», від яких у неї немає сили відмовитись.

Результати моніторингу Інституту масової інформації свідчать про те, що найбільш системно позитивно-рекламні матеріали-близнюки розповсюджуються на підтримку керівників виконавчої влади — прем'єр-міністра Віктора Януковича і голів обласних адміністрацій. Відповідно, негативно нищівні «близнюки» з'являються на світ, коли опозиційні лідери висловлюють

чітку незгоду з владою (голосування щодо конституційної реформи, візити Віктора Ющенка у регіони тощо). Тут важко казати про прямі порушення закону, але є сенс замислитись, наскільки забезпечується конституційне право українських громадян, — за сумісництвом глядачів, слухачів та читачів, — на об'єктивну інформацію.

* * *

Від райцентрів до Палацу Європи у Страсбурзі не вщуває дискусія про те, чи існує цензура в Україні. Апологети влади доводять, що не існує. Активісти з опозиції наполягають на протилежній точці зору. Де ж істина?

Позицію ІМІ викладено у передмові до «Хроніки протистояння 2003»: «Радянське керівництво ніколи не приховувало відрази до свободи преси, тому радянські цензури працювали відкрито і були легально об'єднані в єдину структуру, названу Главлітом. В Україні, керівництво якої на словах проголошує відданість чеснотам демократії, *легальна пряма цензура відсутня*. Натомість, *присутня непряма цензура* — ситуація, коли факт політичного тиску приховується під будь-яким іншим приводом. Здійснення непрямої цензури під найрізноманітнішими приводами вимагає відповідного залучення широкої мережі інституцій, що виконують різні функції у суспільстві, — починаючи від стягнення податків і закінчуючи технічним забезпеченням роботи телебачення» (с. 6, — Київ, видавництво «Софія-А», 2003).

За даними ІМІ, з 1996 до 2003 року найчастіше до непрямої цензури виявлялися причетними міліція, місцеві адміністрації, податкові органи, управління пожежної охорони, прокуратура і органи судової влади. Причому, якщо у випадках із судовими позовами можна бодай чітко відстежити зв'язок між конкретною публікацією, системною увагою до гострої теми або політичними симпатіями мас-медія та актом чиновницької помсти, то у випадках з пожежниками або з технічними контролерами однозначно довести факт тиску надзвичайно важко. Опосередковано можна робити висновки через кілька тижнів чи місяців по тому, як відбулась неоднозначна перевірка. Якщо мас-медія відмовляється від гострих тем, якими цікавилась до втручання дер-

жавних органів, якщо змінюється політична орієнтація або ЗМІ просто перестає існувати (як було свого часу із ТБ «Хортиця», нікопольським 5 каналом, дніпропетровським 11 каналом) — можна робити якщо не впевнені висновки, то аргументовані припущення.

Як констатує моніторинг ІМІ, значна частина тиску на журналістів здійснюється не силовими структурами. Більшість нападів, убивств, залякувань здійснюються «невідомими особами». Позаторік таких відомих нам нападів сталося 24, торік чи не вдвічі більше — 42. Причому, зазвичай міліція розкриває лише ті злочини, котрі не пов'язані з професійною діяльністю журналістів. Ті ж побиття, де журналісти наполягають на імовірних професійних мотивах, як правило, «зависають» у районних і міських відділах міліції. Чи не означає це, що стражі порядку досить часто майже знають або здогадуються, які відомі виконавці і замовники ховаються за «невідомими особами»?

Побіжно перерахуємо напади на журналістів, які сталися торік і де «професійна версія» цілком має право на існування.

11 квітня у Сімферополі двоє невідомих побили кореспондента інформаційно-аналітичного тижневика «Крымские новости» Олексія Єрмоліна. Журналіст спеціалізується на досить гострих темах, серед яких — зловживання у використанні земель Південного узбережжя Криму, конфлікт між мешканцями селища Гурзуф і МДЦ «Артек», функціонування ринків у столиці автономії... Раніше Єрмоліну неодноразово погрожували і він про це інформував Комітет з моніторингу свободи преси у Криму. Кримінальну справу було порушено, але злочинців не знайдено.

15 травня скоєно напад на юриста телекомпанії «Одеса Плюс» Олександра Мідіна. У редакції цей інцидент пов'язують з діяльністю телекомпанії. Кримінальну справу не лише відкрито, але й завершено і передано до суду, але дату судових слухань не визначено, тож винних не покарано.

26 травня у Переяславі-Хмельницькому (Київська область) здійснено напад на журналіста газети «Діловий Переяслав» Олександра Помойницького. Дружина журналіста Світлана говорить, що свідки бачили, як нападники сіли потім в синій «опель», що чекав їх у

кількохстах метрах від місця події. На її думку, це є підтвердженням, що напад був ретельно спланований. Помойницький є автором кількох розслідувань, зокрема пов'язаних з нечесною приватизацією. Також заангажований у суспільно-політичну роботу, є членом виконавчого комітету міської ради. Міліція порушила кримінальну справу, але, як часто трапляється, винних не знайдено.

17 липня у Запоріжжі скоєно напад на виконуючого обов'язки генерального директора запорізького обласного тижневика «Досє» Анатолія Наумова. На думку шеф-редактора «Досє» Валерія Полюшка, напад на А. Наумова може бути пов'язаний з його професійною діяльністю журналіста і виконуючого обов'язки гендиректора газети. Газета «Досє» відома в області своїми гострими матеріалами на соціально важливі теми. Слідство триває, нападники не ідентифіковані.

Цей список можна довго доповнювати, матеріалу не бракує. Дивує інше. У грудні позаминулого року тодішній міністр внутрішніх справ Юрій Смирнов проголосив, ніби показник розкриття злочинів в Україні становить 85%. За даними ж ІМІ, стосовно злочинів проти журналістів розкриваються ледве 15-20%. Отже, або статистика Міністерства внутрішніх справ не є точною, або міліція ставиться до журналістів як мінімум упереджено.

* * *

Найважче визначити та довести тиск на мас-медіа, який здійснюється не напряму, а на підприємницькі структури, котрі їх підтримують. Ми спостерігали події навколо «Львівської газети», інших регіональних ЗМІ, які зазнали періодів нестабільності через приборкання незалежного від влади бізнесу. У цьому сенсі контроль над опозиційними ЗМІ вписується у загальну схему контролю над суб'єктами українського бізнесу. І насамперед бізнесу, який підтримує опозиційні, політичні чи медійні структури. У цьому, на погляд ІМІ, пояснення, чому, попри очевидну непопулярність влади, ринок опозиційних ЗМІ є надзвичайно малим. Цей ринок не є вільним, бо підтримувати не провладні мас-медіа є для підприємців надміру клопітною справою.

* * *

«Якщо у Радянському Союзі журналісти мали рівно стільки свободи, скільки вони могли вмістити в прокрустове ложе комуністичної ідеології, то в Україні свобода преси обмежується небезпекою, яку може становити оприлюднена інформація для Президента та президентської вертикалі», — писали ми в уже цитованій «Хроніці протистояння — 2002» (с. 10). Але буде перебільшенням сказати, що в Україні зовсім не можна критикувати верховну владу та наближених до неї осіб. Можна — в чітко опозиційних мас-медіа, як газети «Грані» чи «ВВ», або розміщуючи критику на політичного опонента того олігарха, котрий фінансує мас-медіа.

Поза тим, використання інформаційних воєн заради оприлюднення тої чи іншої частки «компромату» на фінансово-політичного діяча українського Олімпу — це дуже далеко від реальних стандартів свободи слова, які, втім, стихійно існували у хаосі перших років незалежності, але не прижилися.

Чому сьогодні більшість українців, як свідчать численні соціологічні опитування, не вірять пресі? Бо наймасовіші журналістські проекти задумані і реалізуються не журналістами, а політиками, котрі використовують ЗМІ в інтересах власних інформаційних воєн. Журналісти у таких проектах більше не асоціюються зі свободою слова і правдою, і їхня кількість переважає тих небагатьох, що пішли у журналістику як в Істину.

Невеличкі острівці свободи зберігаються в малотиражних елітних газетах та журналах з мінімальною читацькою аудиторією («Критика», «Свобода», радикальні Інтернет-видання). Але ця свобода також має свої межі — за неї щодня доводиться боротись і редакційним колегіям, і авторам, часто через суд.

* * *

2003, як і попередній 2002 рік, запам'ятовуються неоднозначними подіями у журналістиці. Якщо позаторік не стало, за вельми дивних обставин, засновника і керівника агентства «Українські новини» Михайла Коломійця, то минулого року, також за неоднозначних обставин, загинув власний кореспондент ІМІ у Дніпропетровську Володимир Єфремов. Стосовно Коломійця, рідні та близькі погодилися з версією про са-

могубство, хоча, на нашу думку, імовірно доведення до самогубства, можливо, варто було дослідити ретельніше. Стосовно Єфремова слідство триває, експертизи не завершені, і всі наші версії подій можна вважати лише робочими версіями.

Відразу уточнимо. Ми нині кажемо лише про журналістів, чия загибель, по-перше, не має на сьогодні чітко визначених причин, і по-друге, яка могла б бути спричинена журналістською діяльністю. Шануючи пам'ять Сергія Набоки, Олександра Кривенка, Тараса Процюка, інших колег, чия смерть була або природною, або наслідком захворювання, або результатом нещасного випадку, ми зосереджуємо свою увагу на тих випадках, коли однозначні причини смерті журналістів не визначено.

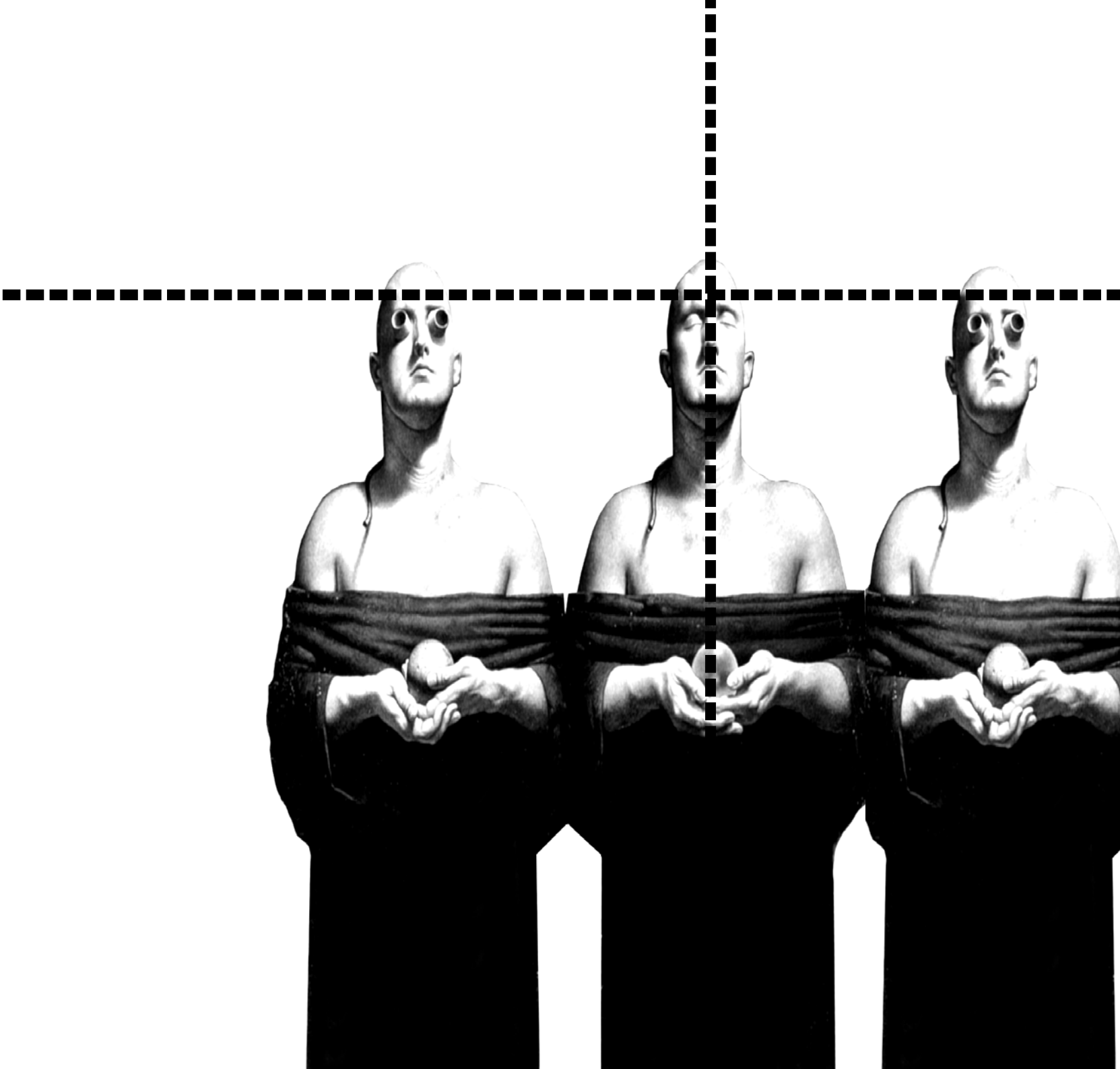
Пан Єфремов загинув у автомобільній катастрофі 14 липня 2003 року. А перед тим, 13 жовтня 2001 року в газеті «Голос України» він писав: «Уперше за тридцять років журналістського стажу пишу через те, що боюся. Боюся безглуздої смерті. Але ще більше боюся, що її потім спишуть на випадкову «зустріч з наркоманами», банальне «вбивство з метою пограбування» або чергову «трагічну автокатастрофу...»

У квітні минулого року Єфремов зустрічався з американськими адвокатами Павла Лазаренка і погодився свідчити на суді у справі колишнього прем'єра. Він планував передати залишки своїх акцій на володіння 11 каналом дніпропетровській опозиції – свого часу Єфремов мусив під тиском поступитись більшістю своїх акцій на це медіа на користь одного провладного олігарха. Від судився з Дніпропетровською облрадою, і мав непогані шанси виграти, але через його загибель суд так і не відбувся, а справу відразу ж закрили.

Свого часу ІМІ отримав два різні відеозаписи з місця аварії Єфремова, що сталась за селом Мишурін Ріг у 100 кілометрах від Дніпропетровська. Експертизи ще тривають, і слідство ще не оприлюднило висновків. Утримаємось від них і ми. Лише наголосимо, що людина, дотична до перерозподілу медіа-ринку в Україні на вельми серйозному рівні, свідомо власної небезпеки, гіпотетично могла стати на заваді тим чи іншим силам.

* * *

Не важко спрогнозувати, що нинішній рік через президентські перегони означиться численними кризовими ситуаціями між пресою та владою. В епоху Інтернету влада не зможе так жорстко контролювати інформаційні процеси в державі, як за советських часів, навіть якщо методологія розповсюдження темників очевидячки запозичена саме звідти. Влада приречена вдаватись до непрямой цензури, а ті, хто має власні позиції і прагне їх відстоювати – приречений на протистояння з нею. Сили не є рівними, але якщо політичний волюнтаризм, на брак якого я нарікала на початку цієї статті, стане колективним бодай у журналістському середовищі – існує шанс. Шанс замінити авторитарне суспільство на демократичне, хоча демократії будуються століттями. Шанс відійти від несвободи не лише слова, а часом і думки, і побачити Україну вільнішою.

**К О Д Е К С
П Р О Ф Е С І Й Н О Ї
Е Т І К И
Т О В А Р И С Т В А
П Р О Ф Е С І Й Н И Х
Ж У Р Н А Л І С Т І В**

Товариство професійних журналістів (The Society of Professional Journalists) – найбільш представницька й розгалужена журналістська організація у світі – була заснована у 1909 році як Sigma Delta Chi Foundation. Ця неприбуткова добровільна асоціація сьогодні налічує 13500 членів – професійних журналістів і студентів, що навчаються журналістиці. Уже більш 80 років основними цілями Товариства є:

- формування середовища, у якому журналістська діяльність може здійснюватися найбільш вільно й повноцінно;

- стимулювання високих професійних стандартів і дотримання етичних норм поведінки у професійній журналістській діяльності;

- розвиток свободи преси.

Пропонуємо вам ознайомитися з Кодексом професійної етики, що був прийнятий ТПЖ 21 вересня 1998 року.

КОДЕКС ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ

Преамбула

Члени товариства професійних журналістів вважають, що просвіта громадськості – це передумова справедливості й основа демократії.

Обов'язок журналіста сприяти реалізації цієї мети за допомогою пошуку істини і забезпечення об'єктивного й всебічного висвітлення подій і проблем. Журналісти, незалежно від їхньої спеціалізації і від того, який засіб масової інформації вони представляють, повинні сумлінно і чесно служити суспільству. Професійна чесність – це наріжний камінь, на якому ґрунтується довіра до журналіста. Членів товариства об'єднує спільність етичних принципів професійної поведінки. Вони приймають цей Кодекс для того, щоб заявити про принципи і норми діяльності Товариства.

Шукайте істину і повідомляйте про неї

Журналісти повинні бути чесними, неупередженими і сміливими при зборі, викладі і коментуванні інформації. Журналісти повинні:

- Перевіряти достовірність інформації, що надходить із будь-яких джерел, і бути обережними, щоб

уникнути помилок. Навмисне перекручування фактів неприпустимо за жодних обставин.

- Докладати максимум зусиль, щоб зустрітися з особами, про яких повідомлялося в інформаційних репортажах, щоб надати їм змогу публічно відповісти на звинувачення у нібито здійснених ними помилках.

- При змозі вказувати джерела інформації. Суспільство має право на якомога повну інформацію про вірогідність джерел.

- Завжди з'ясовувати мотиви джерел інформації, перш ніж обіцяти їм анонімність. Повністю обговорювати умови, пов'язані з будь-якою обіцянкою, що дана в обмін на інформацію. Виконувати обіцянки.

- Прагнути, щоб заголовки, яскраві повідомлення, що можуть спровокувати реакцію у відповідь, а також матеріали пропагандистського характеру, фото-, відео- і аудіоматеріали, графіка, короткі записані заяви і цитати відповідали дійсності. Вони не повинні надмірно спрощувати події чи висвітлювати їх поза контекстом.

- Ніколи не спотворювати змісту фото- і відео-матеріалів. При цьому завжди припустимо підсилення образу – як технічного прийому, що служить його більш повному розкриттю. Обов'язково супроводжувати змонтовані матеріали і фотоілюстрації текстовими позначками.

- Уникати показу інсценування подій, що раніше відбулися, адже це може ввести в оману. Якщо для повноцінної оповіді необхідне подібне інсценування, то в матеріалі обов'язково повинне бути текстове повідомлення про це.

- Уникати прихованих і інших таємних методів збору інформації, за винятком тих випадків, коли традиційні, відкриті методи не забезпечують життєво важливої для суспільства інформації. Необхідність застосування подібних методів повинна бути пояснена у самому матеріалі.

- Ніколи не займатися плагіатом.

- Сміливо говорити про всі позитивні і негативні сторони людської природи, навіть коли це не всім подобається.

- Цінувати власні культурні цінності й уникати нав'язування їх іншим.

– Уникати упередженого ставлення до людей через їх расову, статеву, релігійну, етнічну і географічну приналежність, сексуальну орієнтацію, фізичні вади, зовнішність чи соціальний статус.

– Підтримувати вільний обмін думками, навіть коли ці думки, на думку журналіста, є неприйнятними.

– Надавати трибуну тим, хто, зазвичай не має можливості публічно висловитися. Не робити різниці між офіційними і неофіційними джерелами інформації.

– Розмежовувати захист будь-яких поглядів і повідомлення новин.

– Чітко окреслювати аналіз і коментарі, що не повинні спотворювати факти чи контекст.

– Чітко відмежовувати інформацію від реклами й уникати гібридів, що затирають різницю між першим і другим.

– Вважати своїм особливим обов'язком забезпечення гласності під час обговорення і розв'язання питань, що безпосередньо стосуються інтересів суспільства і доступу до офіційних документів.

Робіть шкоду мінімальною

Журналісти, що дотримуються правил професійної етики, ставляться до джерел інформації, до героїв своїх репортажів і до колег, як до людей, гідних поваги.

Журналісти повинні:

– Завжди пам'ятати про тих, кому може бути завдано шкоди внаслідок публікації.

– Виявляти особливу чуйність і тактовність у ставленні до дітей і неповнолітніх, що є джерелами інформації або героями репортажів.

– Під час збору інформації, публікації інтерв'ю або фотографій бути чуйними до тих, кого торкнулися трагедія чи горе.

– Усвідомлювати, що збір і публікація інформації можуть завдати шкоди і принести неприємності: пошук новин не є підставою для всюдозволеності.

– Усвідомлювати, що прості громадяни мають більше прав на контроль інформації, що торкається їх безпосередньо, аніж посадові особи чи ті, хто прагне влади, впливу і громадської уваги. Лише крайня не-

обхідність, продиктована суспільними інтересами, може виправдати втручання у чиєсь приватне життя.

– Виявляти почуття міри і смаку. Не потурати нездоровому інтересові до сенсації.

– Не розкривати імен неповнолітніх підозрюваних або жертв сексуальних злочинів.

– Ретельно зважувати усі «за» і «проти», перш ніж привселюдно називати імена підозрюваних у злочині до офіційного пред'явлення обвинувачення.

– Зберігати баланс між правом обвинувачуваних у скоєні злочину на справедливий суд і правом громадськості бути інформованою.

Будьте незалежні

Журналісти повинні бути незалежні від будь-яких інтересів, за винятком права громадськості бути інформованою. Журналісти повинні:

– Уникати фактора особистої зацікавленості при виконанні своїх професійних обов'язків.

– Не вступати в організації і не займатися діяльністю, якщо це може скомпрометувати їхню професійну чесність і нанести шкоду їхній репутації.

– Відмовлятися від подарунків, послуг, грошових винагород, безкоштовних поїздок, особливого ставлення, уникати роботи за сумісництвом, політичної діяльності, державних посад і роботи в органах місцевого самоврядування, якщо це може скомпрометувати їхню репутацію непідкупних журналістів.

– Розкривати неминучі конфлікти, що загрожують суспільству.

– Виявляти пильність і сміливість у питанні залучення до відповідальності осіб, що володіють владою.

– Відмовляти в наданні особливих переваг окремим рекламодавцям і групам, що мають особливе зацікавлення і протидіяти тиску, що здійснюється ними з метою вплинути на висвітлення подій.

– Бути надзвичайно обачними при спілкуванні з джерелами, що пропонують інформацію за послуги чи гроші, не вступати в торги за інформацію.

Будьте підзвітні

Журналісти підзвітні своїм читачам, слухачам, глядачам і один одному. Журналісти повинні:

– Роз'яснювати і коментувати інформацію, бути готовими до діалогу з громадськістю з питань журналістської етики.

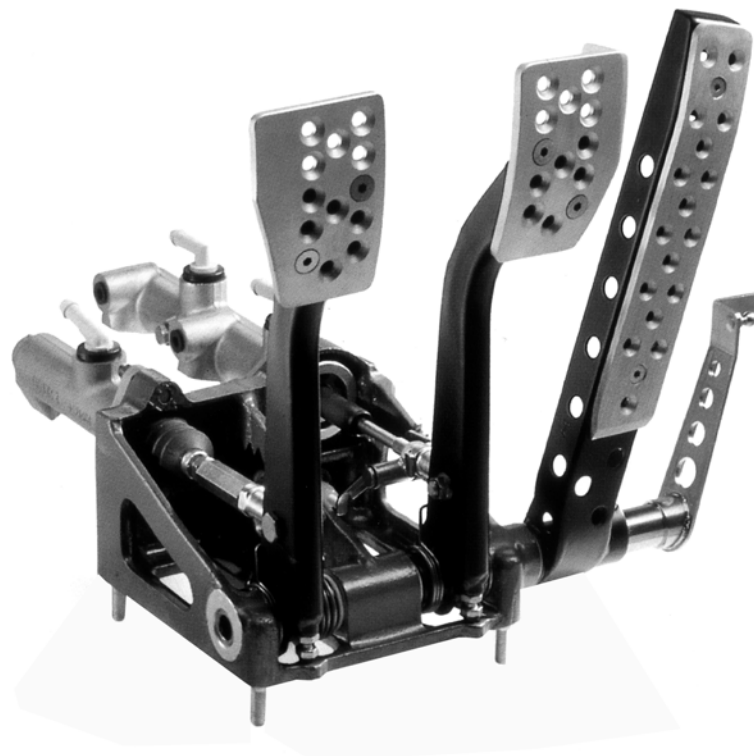
– Заохочувати громадськість до висловлення критичних зауважень на адресу засобів масової інформації.

– Визнавати свої помилки й охоче виправляти їх.

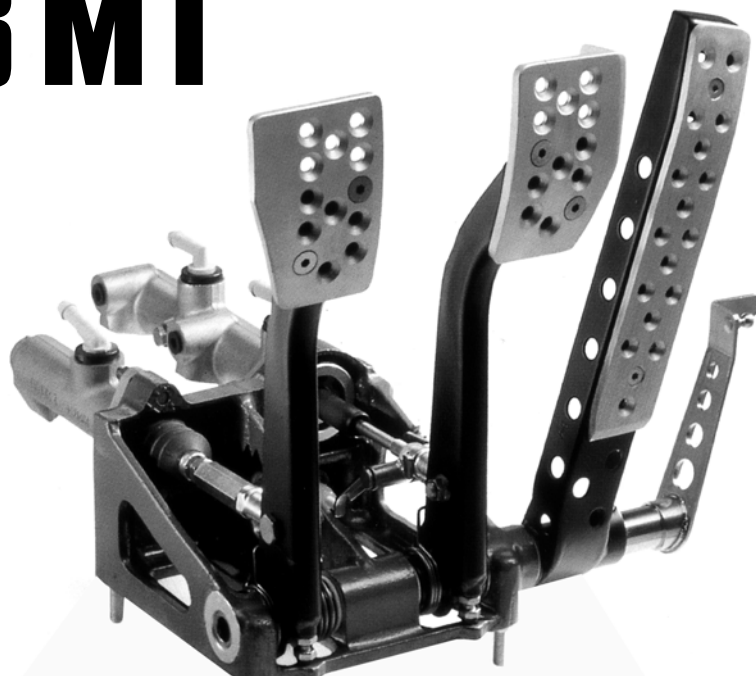
– Публічно викривати порушення журналістами і засобами масової інформації професійної етики.

– Дотримуватися тих же високих стандартів, дотримання яких вони вимагають від інших.

Неофіційний переклад Оксани Дацаківської

ТЕТЯНА
КОТЮЖИНСЬКА
ВИБОРИ:
ПРОБЛЕМНІ ЗОНИ
ДЛЯ ЗМІ

Кількість і суми судових позовів проти ЗМІ за результатами виборчої кампанії 1998 вражали. Саме тоді було започатковано Програму правового захисту ЗМІ IREX ProMedia/Ukraine, створені громадські організації, що опікуються захистом прав журналістів.

Журналісти швидко вчаться — це показав досвід кампанії 2002. Порівняно з попередньою позовів було значно менше. Але вони були, і один з таких позовів закінчився рішенням Верховного Суду, за яким відшкодування кандидату-невдачі склало 50 тисяч гривень. Аналіз судових справ дозволяє визначити *кілька проблемних зон для ЗМІ*.

Вічна тема — **оціночні судження**. Висвітлюючи виборні перегони, журналісти дають власні оцінки кандидатам та їх програмам. Кандидат з радістю повідомляє широкому загалу своїх виборців інформацію про себе — етапи великого шляху, міцна родина, повага до батьків, любов до дітей, etc... Але вся ця інформація повинна переконатися виборця, і коли натомість, вона стає приводом для прискіпливого аналізу, перевірки, або ж іронії журналіста, для кандидата — це означає тільки одне — інформація не відповідає дійсності, принижує і ображає!

Захистом журналіста/ЗМІ від такого позову є Конституція України, яка гарантує кожному право на вільне вираження своїх поглядів, а також рішення Європейського суду, що «...Межі допустимої критики є, відповідно, ширшими, коли критика стосується політика, а не приватної особи. На відміну від останньої, перший неминує і свідомо відкриває себе для найретельнішого аналізу кожного його слова і вчинку... і, як наслідок, має виявляти до цього більше терпимості» (справа Лінгенс проти Австрії) та «(Політичний діяч) неминує і свідомо відкриває себе для найретельнішого аналізу кожного свого слова і вчинку як журналістами, так і громадськістю взагалі, і він має виявляти до цього більше терпимості, особливо коли самостійно оприлюднює заяви, які піддаються критиці» (справа Обершлік проти Австрії).

З 6 травня 2003 року додатковим захистом є посилення на норму українського закону — ст. 47!:

«(1) Ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень. (2) Оціночними судженнями, за винятком образи чи наклепу, є висловлювання, які

не містять фактичних даних, зокрема критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, з огляду на характер використання мовних засобів, зокрема вживання гіпербол, алегорій, сатири. Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості».

Тобто, думки журналіста про щось, що відбувалося (і підтверджено доказами, або ніким не спростується) є його оціночним судженням, яке не передбачає юридичної відповідальності.

В Україні вже давно є рішення судів, в яких опорувана інформація визнається оціночним судженням журналіста, за яке не настає відповідальність.

Але розрізнення фактів і суджень, а точніше доведення, що цей вислів є судженням про факт, а не твердженням факту — складне завдання, оскільки «у таких справах переважають емоції» і не можливо щось визначити раз і назавжди. Тобто, і за результатами наступних виборів, можна передбачати появу позовів, у яких будуть оспорюватися оціночні судження.

Відповідальність першоджерела. Якщо ЗМІ повідомляє про чийсь висловлювання, то наражається на небезпеку стати співвідповідачем з автором цих слів і наводити в суді докази достовірності поширеної цією особою інформації або мати підстави для звільнення від відповідальності. Українське законодавство визначає перелік джерел, посилання на які звільняє від відповідальності.

Редакція, журналіст не несуть відповідальності за публікацію відомостей, які не відповідають дійсності, принижують честь і гідність громадян і організацій, порушують права і законні інтереси громадян або являють собою зловживання свободою діяльності друкованих ЗМІ і правами журналіста, якщо:

1) ці відомості одержано від інформаційних агентств або від засновника (співзасновника);

2) вони містяться у відповіді на інформаційний запит щодо доступу до офіційних документів і запит щодо надання письмової або усної інформації, наданої відповідно до вимог Закону України «Про інформацію»;

3) вони є дослівним відтворенням офіційних виступів посадових осіб державних органів, організацій і об'єднань громадян;

4) вони є дослівним відтворенням матеріалів, опублікованих іншим друкованим ЗМІ з посиланням на нього;

5) у них розголошується таємниця, яка спеціально охороняється законом, проте ці відомості не було отримано журналістом незаконним шляхом.

(ст. 42 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (преси) в Україні»)

Телерадіоорганізація та телерадіопрацівники не несуть відповідальності за розповсюдження по телебаченню і радіо даних, що не відповідають дійсності, у випадках:

а) якщо ці дані містилися в офіційних повідомленнях;

б) якщо їх одержано від інформаційних агентств або прес-служб державних органів та органів об'єднань громадян;

в) якщо вони є дослівним цитуванням виступів народних депутатів, а також офіційних виступів посадових осіб державних органів;

г) якщо вони містилися в авторських виступах, які передаються в етер без попереднього запису.

(ст. 48 Закону України «Про телебачення і радіомовлення»)

Наведені формулювання далекі від досконалості. Відомі випадки, коли суд вирішував, що не має підстав для звільнення від відповідальності, оскільки: буквально трактуючи такі положення як «дослівне відтворення» зазначав, що стаття іншого ЗМІ надрукована не повністю, або ж, що з інформаційним агентством не укладено угоду на поширення інформації, або це не був офіційний виступ посадової особи.

Але ще гірші справи, якщо ЗМІ наводить висловлювання зроблені на мітингах, прес-конференціях не посадовими особами державних органів, організацій і об'єднань або хоче надрукувати листи читачів. До речі, кандидат на виборну посаду не завжди є посадовою особою державного органу, організації, об'єднання громадян, або ж діючим народним депутатом.

Захистом ЗМІ від такого позову є Конституція України, яка гарантує кожному право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Достовірною буде інформація про те, що ця особа дійсно сказала саме так, як опубліковано, адже як наголошує Європейський суд: *«покарання журналіста за те, що він допомагав поширювати твердження, зроблені іншою особою,... серйозно перешкоджатиме участі преси в обговоренні проблем, які становлять громадський інтерес»* (Єрсілд проти Данії).

Отже, захисту потребує можливість вільного і якнайширшого за колом суб'єктів обговорення суспільно важливих питань, а наявність негативних рішень по цій категорії справ вимагає законодавчого втручання.

Надмірні суми відшкодування моральної шкоди.

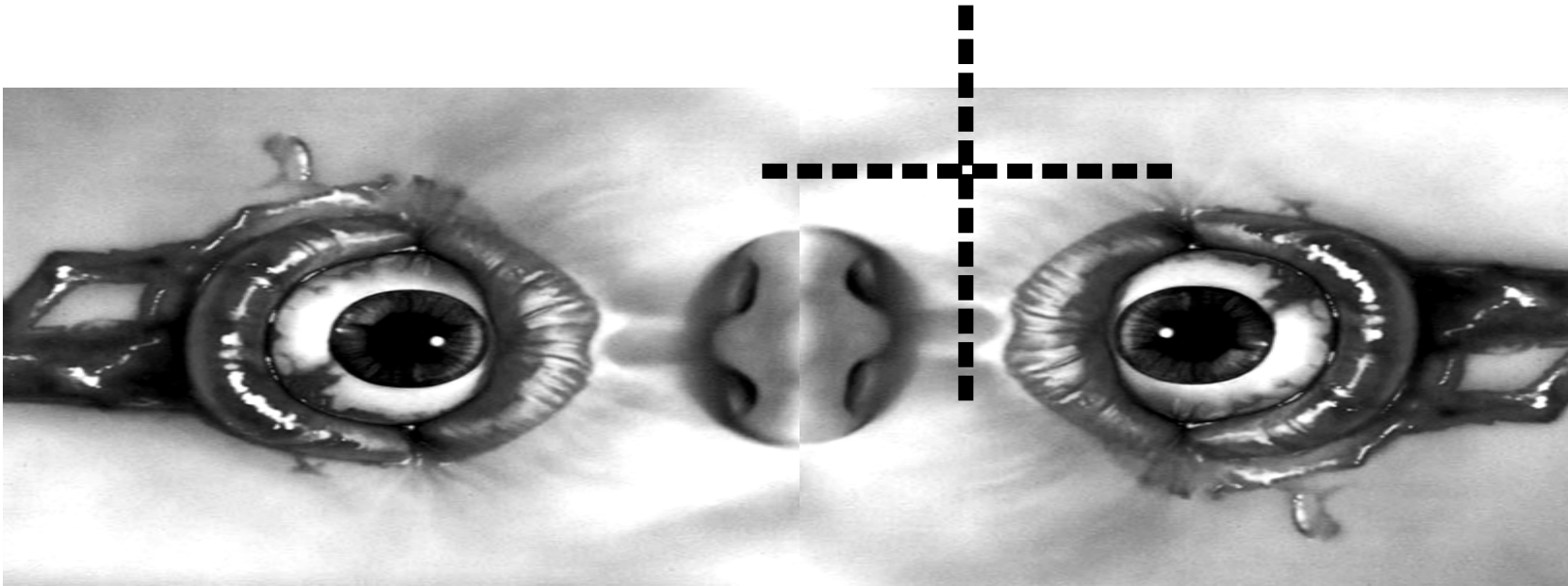
Дотримання вимог чинного законодавства щодо ставок справляння державного мита (наприклад, з 50000 гривень – задоволений позов – потрібно було б сплатити 2500) та ч. 4 ст. 17 Закону України «Про державну підтримку ЗМІ та соціальний захист журналістів», яка передбачає задоволення вимоги про відшкодування, тільки у разі встановлення судом умислу журналіста/службової особи ЗМІ на розповсюдження недостовірної інформації – створює «охолоджуючий ефект» на позивачів.

Однак, у Законі існують неточності. Першу виявила справа проти газети «Голос України» і її журналіста С. Лавренюка. Подала позов компанія ТНК, для якої сплатити мито у розмірі 47 тисяч грн. проблеми не становило. Суд задовольнив позов повністю: у розмірі 238 тисяч грн. – по 119 тисяч з редакції і журналіста. Тепер, щоб подати апеляцію на це рішення суду і редакції, і журналісту потрібно сплатити мито у розмірі 11 тисяч грн., тобто 50% від суми, яку потрібно було сплатити при подачі позову. А якщо Апеляційний суд залишить рішення без змін, то потрібно буде сплатити ще стільки ж за подачу касаційної скарги до Верховного Суду України. Друга неточність у тому, що не всі кандидати на посаду Президента/депутата/міського голови є посадовими особами на час виборів, а за змістом ст. 17, умисел журналіста повинні доводити тільки політична партія (виборчий блок) і посадова особа.

До вже перелічених питань додається абсолютна несподіванка наступних виборів – з 1 січня 2004 року почав діяти **новий Цивільний Кодекс**, то ж проблемних зон у роботі журналістів і ЗМІ стало набагато більше,

адже новий ЦК накладає численні табу на збір і поширення інформації. Напевно, будуть внесені зміни і до законодавства про вибори, що додасть нових, суто оцінкових термінів, наприклад, крім *недостовірної інформації* (конституційний стандарт) – *не відповідає дійсності, викладена неправдиво, перекручена, спотворена, неточна*.

Отже, як наслідок нових виборів, у недалекому майбутньому ми будемо аналізувати вже нові судові рішення щодо ЗМІ і журналістів.

ЕЛВІН*ТОФФЛЕР і міджмейкери

Бенджамін Дей був власником друкарні, і у двадцять три роки йому спала на думку «божевільна» ідея, завдяки якій він суттєво вплинув на історію того, що ми тепер називаємо мас-медіа, тобто засобами масової інформації. Це було у 1833 р., коли населення Нью-Йорку уже виросло до 218 000 мешканців. Однак, найбільша щоденна газета мала лише 4500 передплатників. У той час середній американський робітник заробляв 75 центів у день, а нью-йоркська газета коштувала 6 центів, і тому дуже мало людей могли дозволити собі її купити. Газети тоді друкувалися на ручному верстаті, що робив не більше кількох сотень копій за годину.

Дей використав чудовий шанс.

3 вересня 1833 р. він випустив нью-йоркську газету «Sun» і почав продавати її по одному пенсу за примірник. Він випустив на вулиці юрбу хлопчаків, які продавали його газету, — це було інновацією для того часу. Він найняв людину, що за 4 долари у тиждень відвідувала суди і вела поліцейську хроніку. Це було одним з перших випадків використання репортера. Протягом чотирьох місяців газета «Sun» стала найпопулярнішою у місті. У 1835 р. Дей купив найдосконаліший друкарський верстат з паровим двигуном і щоденний тираж «Sun» виріс до нечуваного раніше рівня — 20 000 екземплярів. Дей винайшов загальнодоступну, масову пресу, кримінальні історії тощо.

Його інновації відбувалися паралельно з діяльністю інших «відчайдухів» — Генрі Гетерінгтона з його системою пересилання кореспонденції територією всієї Англії усього за два пенси, і Емілія де Жирадена з газетою «La presse» у Франції. Низькоякісна «пенсова газета», яку в Англії називали «злиденною пресою», була, однак, чимось важливішим, ніж звичайне комерційне підприємство. Вона довгий час впливала на політику. Як профспілки і спроби запровадити загальну освіту, вона допомагала бідним прошаркам населення входити в політичне життя країни.

Уже у 1870 р. кожен політик змушений зважати на те, що називають «громадською думкою». Один французький мислитель писав: «Зараз немає жодного уряду в країнах Європи, який би не враховував громадську думку, який би не почув себе зобов'язаним звітувати про свої дії, демонструючи свою відповідність націо-

нальним інтересам, чи уряду, що б не посилався на інтереси людей з метою виправдання перевищення своїх повноважень».

Через 150 років після Бенджаміна Дея інший «навіжений» висунув ідеєю, що, без усякого сумніву, мала б зробити його банкрутом. Тед Тернер, високий, зухвалий, нетерплячий і дуже колоритний, після самогубства батька став спадкоємцем компанії телевізійних анонсів. Тернер придбав радіо- і телевізійну станцію і не знав, чим би ще зайнятися, аж ось дещо запримітив. У Сполучених Штатах повсюдно виникали кабельні телевізійні станції, але їм бракувало програм і реклами. А у небі на той час було немало бездіяльних супутників.

Тернер до двох додав два і отримав п'ять. Він вів трансляцію зі своєї станції в Атланті на супутник і відтіля вниз для кабельних станцій, що страждали без програм і реклами. Тоді ж він запропонував єдиний національний ринок для рекламодавців, які відчували труднощі зі закупівлею рекламного часу у невеликих кабельних станцій. Його «суперстанція» в Атланті стала наріжним каменем зростаючої імперії.

1 червня 1980 р. Тернер зробив наступний крок, здавалося, ще божевільніший. Він утворив інформаційний канал кабельного телебачення (Cable News Network, CNN), який критики жартома назвали «Chicken Noodle Network» CNN стала посміховищем для всіх учених мужів мас-медіа — від вузьких вуличок Манхеттена до студій Лос-Анджелеса. На Волл-стріт не сумнівалися — це крах, що, імовірно, розвалить і весь інший бізнес Тернера. У той час ніхто ніколи не намагався створити цілодобову інформаційну систему.

Сьогодні CNN є, очевидно, найбільш впливовим широко розповсюдженим джерелом новин у Сполучених Штатах. У Білому домі, у Пентагоні, в іноземних посольствах, а також у мільйонах будинків по всій Америці телевізійні монітори постійно налаштовані на CNN.

Однак, нестримні мрії Тернера йшли далеко за межі Сполучених Штатів, і сьогодні CNN транслюється у 86-ти країнах, що робить її найглобальнішою з усіх телевізійних мереж, яка гіпнотизує і середньоазійських шейхів, і європейських журналістів, і латиноаме-

риканських політиків тим, що вона подає обширну інформацію з перших рук про такі події, як убивство єгипетського президента Анвара Садата, репресії китайської влади у 1989 р. проти учасників акту протесту на площі Тянь-Ань-Мень, чи американське вторгнення у Панаму. Програми CNN потрапляють у готельні номери, офіси, будинки і навіть у державні апартаменти на вулиці Королеви Єлизавети II.

Однією з маловідомих цінностей, якими володіє Тернер, є відеокасета, що записана під час його приватної зустрічі з Фіделем Кастро. На цій зустрічі Кастро зазначив, що він теж зазвичай дивиться CNN. Тернер, який ніколи не упускав можливості зробити рекламу своїй компанії, відразу ж запитав, чи не хоче Кастро сказати це перед камерою для реклами. Кастро пихнув сигарою і промовив: «А справді, чому б і ні?» Реклама ніколи не з'явилася в етері, однак Тернер час від часу показує цей запис своїм друзям.

Тернер – єдиний у своєму роді. Красивий, різкий, дивний, непередбачуваний у своїх вчинках, він є власником ранчо буйволів, бейсбольної команди в Атланті, бібліотеки старих фільмів і, як говорять критики, у нього найгучніший і найнахабніший голос на півдні країни.

Яскраво виражений тип вільного підприємця, він став також і борцем за мир задовго до того, як він і акторка Джейн Фонда розпочали свій добре розрекламований любовний роман. Він організував Ігри доброї волі в Москві у той час, коли такий захід вимагав не тільки політичної, але і фінансової сміливості. Його компанія надає також винятково важливого значення екологічним програмам.

Зараз Тернер – найдивовижніший із приблизно десяти найбільших і далекосяжних магнатів мас-медіа, які революціонізують засоби масової інформації ще глибше, ніж це зробив колись Бенджамін Дей. Їхні колективні зусилля будуть протягом довгого часу впливати на владу у багатьох країнах.

Багатоканальне суспільство

Основний напрямок змін у мас-медіа, принаймні з 1970 р., коли у книзі «Шок майбутнього» було передбачено демасифікацію етеру, полягав у поділі масової

авдиторії на сегменти і підгрупи, кожна з яких має свою конфігурацію програм і повідомлень. Разом з тим відбувається величезна експансія образів, які передаються телебаченням у формі новин і різноманітних розважальних програм.

Існує причина цього вибуху у сфері образів.

Звичайно, люди завжди обмінювалися символічними образами реальності. З цим насамперед пов'язана мова. Саме на цьому засноване знання. Однак у різних суспільствах різний рівень обміну символами. Перехід до економіки, що базується на знанні, різко підсилює потребу у комунікації і сприяє занепаду старої системи доставки символів.

Прогресивна економіка має потребу у робочій силі, що володіє винятково високим рівнем розвитку в образній сфері. Ця робоча сила вимагає постійного і вільного доступу до усіх видів інформації, що раніш вважалися непов'язаними з продуктивністю праці. Вона вимагає працівників, що можуть швидко пристосовуватися до змін методів роботи, змін в організації і повсякденному житті, що раз у раз виникають, і не просто пристосовуватись, а навіть передбачати їх.

Найліпші працівники – це практичні люди, що люблять життєві блага, чутливі до нових ідей, моди, смаків споживачів, економічних і політичних змін, що знають сенс проблем, які пов'язані з конкуренцією, змінами у сфері культури, і розуміються на безлічі інших речей, які раніше вважалися істотними тільки для керівної еліти.

Ці різноманітні знання беруться не лише у школі чи у підручниках, але з постійної маси новин, що транслюються на радіо, телебаченні, через газети, журнали, і які сприймаються людьми. Опосередковано образи надходять через «розважальні» програми, більшість яких мимоволі постачає нас інформацією про нові стилі життя, відносини між людьми, соціальні проблеми і навіть звичаї й ринки інших країн.

Деякі шоу, такі як шоу Мерфі Брауна, де головні ролі грає акторка Кендіс Берген, є драмами чи комедіями, що безпосередньо пов'язані з поточними подіями. Та навіть, якщо шоу не зав'язане на поточних новинах, воно відтворює образи реальності, іноді навіть у супереч власним бажанням.

Це правда, що спеціальний зміст телевізійного шоу – антураж і поведінка головних героїв – часто створюють помилкову картину соціальної реальності. Однак, у всіх телевізійних програмах і в рекламних передачах, так само як у фільмах, є додатковий прошарок, який можна назвати «неспеціальним незапланованим змістом».

Він складається з різних деталей фону – пейзаж, машини, вуличні сцени, архітектура, телефони, автовідповідачі, поведінка другорядних персонажів, начебто жартівлива бесіда між офіціанткою і клієнтом, тоді, коли головний герой сідає за барну стійку. На відміну від задуманого змісту якась незапланована деталь може точніше передати картину повсякденної реальності. Більше того, навіть найбанальніші «поліцейські шоу» подають картину захоплень і моди, виражають широко поширені погляди на секс, релігію, гроші й політику.

Нічого з цього не упускається і не забувається глядачем. Воно записується «у файлах» мозку і формує частину загальної «бази даних» про світ, що властива кожній конкретній людині. Таким чином, добре це чи погано, але воно впливає на той багаж уявлень, з яким людина приходять на своє робоче місце. (Дивно, але основна частина уявлень про світ, що справляють усе більший вплив на продуктивність працівника, формується тоді, коли він «відпочиває».) З цієї причини «суто розвага» вже не є «суто».

Коротше кажучи, нова економіка міцно пов'язана не тільки з формальними знаннями і технічними навичками, вона не обходиться навіть без масової культури і ринку образів, що постійно збагачується. Цей вируючий ринок не тільки росте, але і реструктурується. Його власні категорії перебудовуються. Хто знає, призведе це до ліпшого чи до гіршого, але очевидно, що звичні нам межі між шоу-бізнесом і політикою, відпочинком і роботою, новинами і розважальними передачами руйнуються, і ми втягуємося до виру розрізаних, калейдоскопічних образів.

Поява можливості вибору

Основними творцями усіх цих зображень донедавна були широко поширені радіо- і телевізійні мережі. Сьогодні у Сполучених Штатах, де демасифікація

зайшла найдальше, їхня сила стрімко падає. Там, де зовсім недавно височили такі гіганти, як ABS – Американська телерадіомовна корпорація, NBC – Національна радіомовна компанія і CBS – Коламбія Бродкастинг Систем, сьогодні існують 72 різноманітні служби, і ще більше виникне згодом. На думку газети «The Hollywood Reporter», «нове поповнення станцій мовлення – це важливі новини кабельного телебачення». Незабаром з'являться також станції, що спеціалізуються на комедіях, ділових новинах або художній фантастиці. Крім того, Перший канал транслюватиме свої програми у шкільних класах, а Національне телебачення використовуватиме супутник для коледжів, щоб надавати студентам спеціальні програми.

У 1970 р. у книзі «Шок майбутнього» було заявлено, що «винахід електронних відеозаписів, поширення кабельного телебачення, розширення радіо- і телепередач за рахунок супутника... усе це призведе до урізноманітнення програм».

Сьогодні кабельне телебачення доступне 57% американських сімей; за скромними підрахунками, у найближчі 10 років ця цифра повинна вирости до 67%. Середній користувач кабельного телебачення має доступ до 27 каналів, серед яких він може вибирати, незабаром кількість каналів досягне 50-ти. У маленькому містечку, такому як Рочестер штату Міннесота, телеглядачі мають можливість вибирати з посеред 40 різних каналів, що пропонують дуже широкий вибір – від розважальних програм для чорних і програм іспанською мовою до спеціалізованих програм медичного навчання, призначених для медиків клініки Майо.

Кабельна система є першими чинником дроблення масової аудиторії. Відеокасети і пряма трансляція з супутника, що подає сигнали не тільки на кабельні станції, але і безпосередньо на домашні телевізори, розщеплюють уже сформовані фракції. Так, відеокасети пропонують глядачам вибір із сотень різних фільмів і програм. Нещодавно чотири найбільші компанії об'єдналися, щоб разом забезпечити американських глядачів 108 каналами стандартного телебачення, прийом яких можливий через маленькі антени «тарілки», що встановлені на будинках.

Крім того, кількість станцій, що діють незалежно від трьох великих трансляційних корпорацій, з кінця 70-х років зростає. Деякі з них перетворилися у синдикати чи тимчасові об'єднання, що конкурують із найбільшими корпораціями у найпопулярніших програмах. Вплив усіх цих сил, що виступають проти процесу масифікації, на колись могутні трансляційні корпорації, на думку газети «Newsweek» може виявитися «катастрофічним».

Роберт Ігер, керівник відділу розважальних програм компанії ABS, говорить: «Ключовими словами у всьому цьому є вибір і альтернатива. Це саме те, чого люди не мали у 80-ті роки. І це те, що вони мають сьогодні». Але це те, чого б хотіли уникнути основні трансляційні системи. Тому що CBS, ABS й NBS були компаніями Другої хвилі, що звикли мати справу з масами, а не з гетерогенними мікроринками, і тому вони мають такі ж труднощі при адаптації до постіндустріальної економіки Третьої хвилі, як і в General Motors й Exxon. Виявом заклопотаності цими проблемами і було рішення NBS і долучитися до ризикованого заходу — прямої трансляції через супутник.

На запитання, що станеться з трьома гігантами, Ел Бертон, високопоставлений продюсер незалежного телебачення, відповідає так: «Колись, за давніх часів, були також три головні радіомовні корпорації. Але навряд чи сьогодні хто-небудь пам'ятає про їхнє існування».

Прийдешнє телебачення

Хоча демасифікація ЗМІ розпочалася зі Сполучених Штатів, зараз Європа прагне це надолужити.

У Сполучених Штатах радіо- і телемовлення належало приватним компаніям, тоді як у більшості європейських країн радіо, а особливо телебачення, було у підпорядкуванні держави або нею фінансувалося зі спеціальних податків, сплачених слухачами радіо і глядачами телебачення. У результаті в європейців було навіть менше можливостей у виборі програм, ніж у американців, де переважали трансляційні корпорації.

Сьогодні відбулися вражаючі зміни. У Європі існує понад 50 супутникових телевізійних агентств. BSB, британське супутникове мовлення (Бі-ес-бі), планує організувати п'ять прямих супутникових служб, а «Scy

Television» — конкуруюча організація — планує відкрити шість окремих служб.

«Scy Television» і BSB запекло воюють один з одним, кожна компанія погрожує знищити суперника, кожна витрачає величезні суми, хоча немає навіть натяку на те, що ці витрати можуть окупитися найближчим часом. Обидві не зводять очей із золотого дна, що очікує їх, якщо хоча б почасти виявиться справедливою оцінка найбільшого британського рекламного агентства «Saatchi and Saatchi». За прогнозами цього агентства, протягом 10 років більше половини британських будинків буде обладнано для прийому передач із супутника, і супутникове телебачення матиме близько 1,3 млрд. дол. прибутків з реклами. Супутникові антени для домашнього телевізора спочатку продавалися погано, але зараз вони продаються швидко, і кількість проданих антен перевищила 700 000.

Британські телеглядачі, які довго користалися тільки двома каналами BBC і одержали четвертий канал мережі лише в 1982 р., незабаром матимуть доступ близько до 15 супутникових каналів.

У Франції під впливом бурхливих політичних акцій монопольний контроль над телебаченням припинився у 1986 р., коли почав функціонувати «La Cinq» (П'ятий канал), у відкритті якого брав участь співак і артист Шарль Азнавур — він розрізав стрічку. За короткий час з країни з 3 урядовими каналами Франція перетворилася у країну з 6 системами мовлення, 4 з яких належать приватним компаніям. Комерційні телевізійні канали, такі як «ТВ-плюс» у Франції, виникають також у Швейцарії і Нідерландах.

В Італії державна радіо- і телевізійна корпорація (RAI) у даний час конкурує з щонайменше 4 трансляційними компаніями. Рим пишається тим, що тут можна приймати близько 25 телевізійних каналів.

У Західній Німеччині з 1985 р., часу виходу в етер першого приватного кабельного каналу, що заявив про себе мелодіями «Симфонії нового світу» Дворжака, додалося 2 нових комерційних канали й активно створюються кабельні системи. Сьогодні 6 мільйонів будинків у Західній Німеччині приймають кабельні програми. В Іспанії, що прагне не відстати від інших країн, відкри-

вається 3 нових приватних компанії мовлення, що конкурують з державними.

Ситуація змінюється так стрімко, що наведені оцінки можуть виявитися застарілими навіть на час їх опублікування. І ніхто не може з повною впевненістю сказати, як зросте кількість нових каналів у Європі найближчими роками: у два чи, може, у три рази. І це без врахування того вибуху в системі мереж радіо і телебачення, що, очевидно, відбудеться у країнах Східної Європи, які звільнилися від своїх комуністичних урядів. Тут численні ширококомовні станції розцвітуть швидко, мов кульбаби.

У той же час Японія — піонер у галузі створення телевізійних систем високого доступу — дотепер значно повільніше просувалася шляхом розширення кабельного телебачення і збільшення кількості окремих каналів. Однак, якщо вона залишиться вірною власному історичному прецеденту, то, коли рішення про розширення мереж трансляції буде прийнято, Японія піде цим шляхом з неймовірною швидкістю.

Таким чином, спостерігаємо два, очевидно, протилежних один одному процеси. На фінансовому рівні ми бачимо процес консолідації. А на рівні користувачів телебачення маємо процес урізноманітнення передач, що пов'язаний з появою нових телевізійних каналів і інших засобів масової інформації.

Тотальна реклама

Існування всесвітнього ринку образів привело деякі компанії, зокрема і ті, що володіють засобами масової інформації, до простого і прямолінійного висновку. Вони вирішили, що прийшов час «глобалізації», коли вони зможуть розширитися до глобального, всесвітнього масштабу, займаючись тим, чим вони успішно займалися дотепер у межах своєї країни.

Така прямолінійна стратегія, як виявилось, зазнала поразки.

Прогресивні способи забезпечення достатку передбачають, що буде глобалізовано величезне виробництво і, разом з тим, система розподілу. Оскільки корпорації з виробництва і розподілу товарів почали утворювати альянси, що не обмежені кордонами однієї країни, рекламні агентства почали діяти так само. Ско-

риставшись перевагами низького курсу долара, британська «WPP», наприклад, «проковтнула» і компанію «J. Walter Thompson» і «Ogilve and Mather» — двох американських гігантів із усіма їхніми правами і привілеями. Прагнучи стати найбільшим світовим агентством «Saatchi and Saatchi» проковтнула, крім інших фірм, і компанію «Compton Advertising Dancer-Fitzgerald-Sample».

Теоретично транснаціональні інформаційні агентства могли б без особливих зусиль налагодити стандартизовану рекламну діяльність, переходячи від транснаціональних корпорацій до транснаціональних ЗМІ. Та сама комерційна реклама могла б транслюватися на багатьох мовах. Просто! Більше комісійних для агентства!

Стратегія «тотальної реклами» була частково обґрунтована фахівцем в області маркетингу Теодором Левіттом з Гарварду, що, як гуру, проповідував, що «потреби і бажання усього світу полягають у тому, щоб остаточно стати однорідними». Він радів появі «глобальних» товарів і фабричних марок, бо вважав, що той самий виріб, який раніш продавався усередині однієї країни, тепер у супроводі однієї і тієї ж реклами буде поширюватися у цілому світі. Іншими словами, стандартизація, що характерна для індустріалізму, раніш виявлялася на національному рівні, тепер буде здійснюватися на рівні глобальному, загальносвітовому.

Теорія «тотальної реклами» виявилася помилковою тому, що така реклама не робить різниці між різними регіонами і різними ринками. Деякі з них перебувають в умовах, що передують масовому ринку; інші — якраз на стадії масового ринку; а деякі вже переживають той період, коли відбувається демасифікація, типова для найбільш передової економіки. У цих останніх країнах споживачі вимагають більшої індивідуалізації виробів, тому їх виразно не приваблюють однотипні товари чи послуги. Навряд чи можна чекати, що той самий маркетинг чи та сама реклама прийнятні у всіх цих різних умовах.

Теорія Левітта також явно недооцінює економічні наслідки культурних надбань, уподобань і передумов, і це тоді, коли культура набуває все більшого значення. Дослідження, проведене в 1988 р. комерційним банком Хілл Семюель для Конфедерації британсь-

кої промисловости, свідчить, що навіть об'єднану Європу не можна розглядати як однорідну. Так, згідно з повідомленням про результати цього дослідження, французькі домогосподарки надають перевагу пральним машинам, що завантажуються зверху, а британські — більше люблять ті, які треба завантажувати спереду. Для жителів Німеччини низький кров'яний тиск є проблемою, що вимагає серйозного лікування, тоді як британські лікарі так не вважають. Французи, як зазначається в повідомленні, стурбовані такою хворобою, як спазмофілія, що пов'язана з порушенням живлення серця, тоді як британські лікарі взагалі цього не діагностують. А хіба звички до їжі, роботи, розваг, любові, краси — чи навіть політики, — хіба вони не менш різні?

На практиці, спрощенська теорія «тотальної реклами» виявилася згубною для тих фірм, що почали її застосовувати. У великій передовій статті «Wall Street Journal» ця теорія названо дорогим фіаско. У статті детально розповідається про агонію фірми «Parker Pen», що скористалася з вказівок цієї теорії. (Вона потонула у боргах, звільнила своїх відповідальних керівників і, зрештою, змушена була продати свій відділ з виробництва кулькових ручок.) Коли спробували прикрасити засіб для догляду за шкірою емблемою з Ерно Ласло і запропонувати його білолицим австралійкам, і смуглявим італійкам, не дивно, що це закінчилося провалом. Навіть фірма «МакДональдс», як виявилось, пристосовується до національних особливостей: у Німеччині Вам запропонують пиво, у Франції — вино, пиріг з консервованою бараниною в Австралії. На Філіппінах ця компанія пропонує Мак-спагетті. Якщо різноманітність потрібна для товарів споживання, то хіба не очевидно, що це не менш важливо в культурній чи політичній ідеології? Чи не приведуть глобальні ЗМІ не до зменшення, а до збільшення відмінностей між різними народами?

Факт полягає в тому, що, за невеликими винятками, у культурі, як і в сфері виробництва, відбувається процес демасифікації. І сама множинність засобів масової інформації прискорює цей процес. Таким чином, ті, хто зайнятий «продажем» політичних кандидатів чи ідей, будуть змушені протистояти не одноманітності, а високому ступеню розбіжностей. Якщо товарам, за рідкісним винятком, не вдається охопити весь

світовий ринок, то як зможуть процвітати політичні діячі чи страхові агенти?

Замість того, щоб робити нашу планету усе більш гомогенною, що робили засоби масової інформації періоду доброї старої Другої хвилі, нова глобальна система мас-медіа могла б зробити існуючі відмінності ще більш глибокими. Таким чином, глобалізація — це не синонім гомогенности. Покійний канадський теоретик у сфері засобів масової інформації Маршалл Маклюен прогнозував, що замість одного-єдиного глобального поселення ми радше побачимо безліч зовсім різних глобальних поселень, кожне з яких впає в нову систему мас-медіа, але усі вони прагнуть до того, щоб зберегти і підсилити свою культурну, етнічну, державну чи політичну індивідуальність.

Нові магнати

Насправді глобалізація засобів масової інформації, що необхідна для розвитку нової економіки, відбувається дуже швидко.

Коли японська компанія «Sony» придбала за 5 млрд. дол. американську компанію «Columbia Pictures Entertainment» і стала власником найбільшої в Голівуді бібліотеки кінофільмів, зокрема таких, як першокласні фільми «На гребені хвилі», «Лоуренс Аравійський», «Крамер проти Крамера», а також 220 кінотеатрів і 23 000 телевізійних епізодів, це було потрясінням для індустрії реклами. «Соні» готується до великого рекламного заходу, що пов'язаний з продажем 8-міліметрових відеоплеєрів і відеомагнітофонів, і хотіла б, щоб комп'ютерні програми («software») йшли б разом зі «залізяччям» («hardware»), що випускаються фірмою. Але ця угода — лише одна з багатьох, що змінюють усю структуру «індустрії образів».

Так, «Fujisankei Communications Group» купила «Virgin Music Group», британське «TV South» — «MTM Enterprises», — телевізійну фірму, яку заснувала Мері Тайлер Мур. Німецька «Bertelsmann Group» — одна з найбільших компаній, що володіють засобами масової інформації, має свої філії у понад 20 різних країнах. Сфера діяльності компанії Руперта Мердока охоплює три континенти, зокрема газети і журнали, книжкові видавництва, кінопродукцію і телевізійну мережу у Сполучених Штатах.

Одним побічним ефектом усіх цих процесів є поява дуже колоритної групи магнатів глобальних засобів масової інформації, піонером серед яких є австралієць і американець Мердок.

Завантажений, іноді надміру, проблемами, що пов'язані з його газетами, деспотичний у відносинах з профспілками, невтомний учасник змагань, він у той же час належить до числа перспективно мислячих людей, систематично вивчає сучасні технології. Крім газет, якими він володіє або контролює в Австралії, Сполучених Штатах і Великій Британії, Мердок ретельно збирає в єдине ціле вертикальну інтегровану імперію глобальних мас-медіа.

Він є власником значної частки широкомовної корпорації XX-Century-Fox, що має права на багато тисяч годин показу кінофільмів і телевізійних програм. Він володіє компанією Fox TV і журналом TV Guide у Сполучених Штатах. У Європі він став піонером в області супутникових трансляцій і є власником 90% акцій Sky Cannel, нового спортивного каналу, і цілодобового інформаційного каналу, користується матеріалами його ж лондонських газет – «Times» і «Sunday Times». Крім того, спільно (50:50) із британською фірмою «Amstrad» він організував ризиковане підприємство з виробництва дешевих супутникових антен, які призначені для прийому широкомовних програм у домашніх умовах.

Чи принесе ця вертикальна інтеграція бажану «синергію», покаже час. Як ми відзначали, інші індустріальні галузі вже відходять від вертикальної інтеграції. Але так чи інакше, ясно, що Мердок вдихнув нову енергію в усі галузі видавничої і мовленнєвої діяльності.

У Великій Британії Роберт Максвелл, людина з породи бульдозерів, які походжають з поважним виглядом, якого, через його минуле, іноді називають «хвалюватим чехом», «чорним ураганом» чи «капітаном Бобом», починав з видавництва кількох нікому не відомих академічних журналів. Уродженець Чехословаччини, Максвелл під час Другої світової війни служив офіцером у британській армії, а пізніше був обраний до парламенту.

Відштовхуючись від цієї скромної видавничої бази наукового характеру, він створив цілу імперію, що складається зі шматків багатьох існуючих телевізійних ком-

паній, у тому числі TE1 у Франції, 10-го каналу в Іспанії, Центрального телебачення у Великій Британії, кіноканалу і каналу MTV. Його діяльність поширюється на журнали, газети і видавничу фірму «McMillan» у Сполучених Штатах.

Рейнхард Мон суттєво відрізняється від Максвелла і Тернера, адже він скромна людина з філософським складом розуму і ретельно виваженими ідеями щодо менеджменту, працівників і соціальної відповідальності власників компаній.

Потрапивши під час Другої світової війни у в'язницю як німецький військовополонений, він утримувався в Конкордії, штат Канзас, і був вражений американською демократією, особливо велике враження на нього справила організація «Клуб Книги Місяця». Він повернувся у маленьке містечко Гютерсло, очолив сімейне видавництво біблійної літератури і зумів перетворити «Bertelsmann Group» у найвпливовіший орган засобів масової інформації. Окрім книжкових клубів і клубів аматорів звукозапису в Німеччині, Іспанії, Бразилії і Сполучених Штатах, а також у 18 інших країнах, Бертельсман є власником «Bentam Doubleday Dell Publishing Group» у Сполучених Штатах, видавництва «Plaza & Janis» в Іспанії, а також 37 журналів у 5 країнах, виробництва наклейок на касети і чимале число радіо- і телевізійних компаній.

Італієць Сільвіо Берлусконі, власник телевізійних станцій, прибуток якого складає 60% від прибутку всіх рекламних фірм Італії, поширив свою діяльність на Францію, де він є співвласником каналу «La Cinq» і на Німеччину, де він володіє порядним шматком «Теле-5», і навіть на Москву, де його було визнано ексклюзивним постачальником рекламної продукції з Європи у Советський Союз. Берлусконі має також плани на Югославію, Іспанію і Туніс.

Формування загальної думки

Зміна фінансового контролю над засобами масової інформації завжди приводить до гарячих суперечок. У наш час вже тільки розміри імперії мас-медіа викликають тривогу. Створені мережеві структури й інші засоби масової інформації є небезпечними. Крім того, концентрація фінансового контролю в руках та-

ких магнатів, як Мердок і Берлусконі, викликає у пам'яті образи таких великих діячів минулого, як Вільям Рендолф Херст у Сполучених Штатах чи лорд Норскліф у Великій Британії, — людей, чий політичний вплив було величезним, але які ніколи не мали всезагального схвалення.

Перший і найбільш поширений критичний аргумент, який можна сьогодні почути, полягає у тому, що нові ЗМІ, які охоплюють усю земну кулю, зроблять наш світ гомогенним. Однак невдача, що спіткала теорію «тотального маркетингу», свідчить про те, що ці тривоги є перебільшенням.

Найбільший вплив засоби масової інформації мали тоді, коли було усього лише кілька каналів, мало різних трансляційних компаній, і тому глядачі й слухачі мали обмежений вибір. Але у майбутньому нас очікує протилежна ситуація. Тоді, коли зміст кожної окремої програми може бути гарним чи поганим, найважливішим у новому «змісті» є величезна різноманітність. Перехід від мас-медіа з малим вибором до мас-медіа з величезним вибором має не тільки культурне, але і політичне значення.

Уряди високорозвинених країн опинилися вічна-віч з майбутнім, у якому їхні народи не будуть задоволені поодинокими повідомленнями, що в унісон повторюються на декількох станціях, що належать магнатам мас-медіа; навпаки, вони з усіх боків потраплять під обстріл різноманітної і часто суперечливої інформації, що виготовляється за спеціальним замовленням і стосується комерційної, культурної і політичної сфер життя. У цих нових умовах, у яких перебувають зараз мас-медіа, стара «політика мобілізації мас» і «інженерія консенсусу» стають все більш важко втілюваними.

Наступний набір аргументів проти магнатів нових ЗМІ стосується їх особистих політичних переконань. Так, Мердока звинувачують у тому, що він надто консервативний. Максвелл занадто близький до лейбористської партії Великої Британії. Тернер — особистість непередбачувана. Цей продав свою душу президенту Франції Міттерану, а той з кимсь разом спить, тощо. Якби всі ці обвинувачення були справедливими, вони мали б просто знищити одне одного.

Набагато важливішим є те, що їх особисті політичні погляди й об'єднання є спільними для них всіх

інтересами. Звичайно, усі вони капіталісти, що діють у рамках капіталістичної структури. Тому можна припустити, що в цілому практичні результати значать для них більше, ніж який-небудь політичний курс.

Коли ми маємо на увазі магнатів засобів масової інформації, то не настільки важливо, до кого чи чого вони добре налаштовані — до політиків лівого чи правого крила або до відповідного політика. Набагато важливішою є їх підтримка, яку вони надають справою навіть більшою мірою, ніж словом, ідеології глобалізму. Глобалізм, чи, щонайменше, наднаціоналізм, — це природний вираз нового способу господарювання, що має функціонувати, незважаючи на державні кордони. І очевидно, що поширення цієї ідеології відповідає особистим інтересам тих, хто керує сьогодні засобами масової інформації.

Однак, цей інтерес суперечить іншому. Тому що, якщо їх телевізійні і радіостанції, а також їхні газети і журнали мають намір досягти фінансового успіху, то вони будуть змушені демасифікуватися, тобто зайнятися пошуками зручних ніш, доставкою вузькоспеціальної інформації, апеляцією до місцевих інтересів своїх глядачів і слухачів. Відоме гасло — «Мислити глобально, діяти локально» — дуже добре відображає реальні завдання, що стоять перед новими мас-медіа.

Водночас, сама наявність могутнього комунікативного середовища, здатного поєднувати континенти, буде впливати на систему влади як усередині країни, так і в масштабах усього світу. Таким чином, магнати нових засобів масової інформації, навіть якщо вони цього навмисне не прагнуть, радикально змінюють роль «загальної думки» у світі.

У минулому сторіччі національні лідери були змушені виправдувати свої вчинки перед судом громадської думки своєї країни, а завтра вони будуть мати справу з набагато сильнішою «загальною думкою». І точно так само, як діяльність Бенджаміна Дея, чи Генрі Гетерінгтона, чи Еміля де Жирардена сприяла тому, що бідні прошарки населення почали брати участь у політичному житті країни, діяльність сьогоднішніх магнатів мас-медіа призведе до того, що все нові і нові мільйони людей будуть включені в глобальний процес прийняття рішень.

У наші дні держави насміхаються з загальної думки і не надто піклуються про її вплив. Світова громадська думка не врятувала життя в'язням Аушвіцу, народу Камбоджі чи людям, що зовсім недавно намагалися утекти на човнах від голоду і гноблення, що лютували в Азії. Світова суспільна думка не могла запобігти й убивству студентів, що протестували проти діяльності китайського уряду в Пекіні.

Хоча іноді світова громадська думка зупиняла руку режимів-убивць. Історія боротьби за права людини знає безліч випадків, коли глобальні протести запобігали катуванню чи навіть убивствам вітчизняних політв'язнів. Наймовірніше, щоб Анатолій Щаранський міг вижити в умовах радянських концентраційних таборів, якби не зовнішній тиск на Москву, що звільнив його. Шанси на виживання Андрія Сахарова, очевидно, вирости після присудження йому Нобелівської премії — його ім'я стало широко відомим завдяки постійній увазі до нього з боку засобів масової інформації у цілому світі.

Глобальна система мас-медіа не може перетворити окремі країни в бойскаутів. Однак вона підвищує ціну за зневагу до світової громадської думки. У тому світі, що конструюється магнатами мас-медіа, те, що сторонні говорять про яку-небудь країну, буде мати у середині цієї країни таку вагу, якої раніше ніколи не було.

Безсумнівно, що уряди будуть винаходити все більш витончені способи брехні для того, щоб дати розумне пояснення своїм егоїстичним діям і маніпулювати засобами масової інформації, кількість яких постійно збільшується. Вони також будуть прикладати все більше пропагандистських зусиль, щоб поліпшити свій імідж в очах усього світу. Якщо ж ці зусилля не увінчаються успіхом, вони можуть призвести до істотних економічних санкцій, зумовлених тим, що їхні вчинки викликають несхвалення в інших країнах.

Південна Африка може, звичайно, заперечувати, що такі санкції завдають шкоди її економіці чи, що імідж парії шкідливий для країни в економічних відносинах. Однак ті, хто керує країною, знають про це краще. Світова громадська думка є першим етапом глобальної дії.

Навіть якщо світ, схильний до порушення законів, і не накладе офіційних торгових санкцій на якийсь

бандитський режим, проте міжнародні агентства, такі як Всесвітній банк, можуть відхилити прохання цього режиму на багатомільярдні позики. Приватні банки можуть не наважитися співпрацювати з ними, закордонні інвестори і туристи можуть опинитися в інших місцях. Але найгіршим є те, що компанії і країни, які усе-таки хотітимуть співпрацювати з країною-парією, будуть за це вимагати значно більше, ніж звичайно. Зміни в ситуації при проведенні переговорів залежать від того, який імідж має країна в очах світової громадської думки.

Більше того, оскільки значимість світової громадської думки зростає одночасно з поширенням системних засобів масової інформації, розумні, проникливі політичні діячі можуть використовувати її в якості нетривіальної й позбавленої умовностей зброї. Вона буде застосовуватися не тільки для того, щоб зберегти життя політв'язням чи вчасно надати допомогу в зоні нещастя, але і щоб забезпечити нас принаймні від екологічно руйнівних акцій, що, якби не світова громадська думка, відбувалися на нашій планеті, що стікає кров'ю.

Коли вірмени зазнали нападу з боку азербайджанців у Баку, вірмени, що живуть у Лос-Анджелесі, дізналися про це миттєво і відразу почали організовувати політичні акції. Коли католицьких ченців у Ель-Сальвадорі убиває команда смертників, про це довідається увесь світ. Коли в Південній Африці запроторюють у в'язницю профспілкового діяча, про це відразу ж говорять. Нові всесвітні мас-медіа в своїй основі зацікавлені в отриманні прибутку. Однак, разом з тим засоби масової інформації на новому етапі мимоволі підвищують рівень міжнародної політичної діяльності завдяки винятковому різноманіттю її учасників.

Таким чином, зовсім не прагнучи до цього, такі діячі, як Мердок і Максвелл, Тернер і Мон, Берлусконі й інші магнати нових ЗМІ, створюють могутній новий інструмент і віддають його в руки світової громади.

Але цей інструмент має справу не тільки з поверхневими шарами того, що відбувається. Нова глобальна система мас-медіа є головним знаряддям революційних змін у сьогоднішньому мінливому світі.

Переклала Оксана Дацаківська

М И Х А Й Л О
М і щ е н к о
«ВТОМА.МІТОЛОГІЇ»

Немає людини, яку б не цікавило, що буде з країною і з кожним із нас у найближчому майбутньому, але щоб відповісти на це запитання, потрібно визначитися, що саме відбувалося з нами у недавньому минулому, що з нами відбувається зараз, і чому це відбувається. Відповідати на поставлені запитання можна, виходячи з різних точок зору – наприклад, із точки зору економіста, розглядаючи перебіг і перспективи економічних процесів, чи політолога, аналізуючи процеси політичні.

Мені б хотілося подивитися на те, що відбувається в країні протягом останніх двох десятиріч років, дещо з іншої точки зору, а саме розглянувши суспільні процеси як процеси боротьби, народження і занепаду різних соціально-політичних мітологій.

Політичні мітології тісно пов'язані з певними ідеологічними концепціями, які є раціоналізованими системами соціально-політичних поглядів. Але система поглядів та ідей лише може відігравати якусь помітну роль у житті суспільства, коли має вплив на реальну соціальну поведінку як великих суспільних груп, так і окремих індивідів. Тобто вона повинна мати не тільки раціоналізуючу, описово-пояснювальну, але й спонукальну соціальну функцію. Останнє можливе лише у тому випадку, якщо ідеологічні постулати отримують для людини особистісну емоційну значущість, посідають помітне місце в системі емоційних координат, в якій людина будує своє життя. Тобто ідеологія повинна трансформуватися у соціальну мітологію, адже саме для останньої характерна нероздільність мислення та емоційної сфери.

Якщо ідеологія тяжіє до раціоналізації світобачення, то для соціальної мітології характерне акцентування на емоційно-образному сприйнятті соціальної реальності, що часто призводить до посилення ірраціональної складової у ній. Для того, щоб організувати взаємодію людей між собою, особливо на рівні великих спільнот, потрібні ідеї, які б виходили за межі повсякденної «раціоналізованої» необхідності, оскільки існування таких великих спільнот (наприклад, нації) поширюється на часову безмежжя, вічність, і виникає необхідність в колективних уявленнях, які б задавали соціальні орієнтири як для цих соціальних спільнот,

так і для кожного індивіда окремо. Як писав один із класиків соціології Г. Тард: «Найбільш непереборною потребою умів, поєднаних в одну групу, завжди є усталення догматів, подібно тому як непереборною потребою розуму ізольованого, поставленого віч-на-віч з природою, ...завжди є об'єктивування» (1).

Будь-яка соціальна мітологія проходить кілька стадій розвитку: народження, становлення, реалізації, стагнації, і, нарешті, занепаду.

З точки зору народження, розвитку і занепаду політичних мітологій значною мірою можна пояснити і події нашої недавньої історії, наприклад, крах комуністичної системи і розпад Советського Союзу.

Не дивно, що перехід соціально-політичної кризи комуністичної системи з латентної, прихованої форми у відкриту припав саме на середину вісімдесятих років, тобто період, коли, згідно із Програмою КПСС, мали бути побудовані основи комуністичного суспільства. Адже стала очевидною нерéalність соціальної мети – побудови комуністичного суспільства в історично досяжні терміни, що становило основу комуністичної ідеології. Це обумовило необхідність створення нової ідеологічної концепції, спроможної стати опорою влади.

Нею на деякий час стала концепція перебудови. Однак, очевидний еkleктично-компліативний характер цієї концепції, що не влаштував ні ортодоксально-комуністично налаштованих людей, ні «модерністів», призвів, з одного боку, до перманентних змін і корекцій курсу перебудови, залежно від політичної кон'юнктури, з іншого, до фактичної втрати ідеологічної монополії. Як пише В. Конторович, «усі органи примусу ще функціонували, але після знищення ідеології вони не знали, що робити, а люди не бачили причин їм підкорятися» (3).

Таку ситуацію можна схарактеризувати як «втому соціальної мітології», як результат її дискретизації в очах громадської думки. Тобто вона вже не здатна виконувати покладені на неї соціальні функції: консолідації суспільства, визначення орієнтирів суспільного розвитку, формування соціальних норм, легітимізації політичного режиму і влади, які цю соціальну мітологію використовувє.

Криза комуністичної соціальної мітології (зокрема й у «перебудовному» варіанті) зумовила пошук суспільством нової ідеологічної і соціально-мітологічної парадигми, яка б могла служити консолідації суспільства. Оскільки неминучість розвалу соціально-політичної системи, створеної на базі ідеології і соціальної мітології комунізму, став очевидним для більшості представників советської владної еліти, перед нею також постала необхідність пошуку нової ідеологічної і соціально-мітологічної парадигми, яка б могла дозволити советській партійно-господарській еліті інтегруватися у нові суспільні структури, зберігши своє керівне становище.

У такій ролі виступив комплекс соціальних ідей, основу яких становили ідеї демократизації суспільно-політичного життя, ринкових реформ, а для союзних республік – також ідеї національного відродження і державної незалежності.

Спробуємо розкрити головні риси «післякомуністичної» соціальної мітології й ідеології і те, як вони впливали і впливають на соціальні та соціально-економічні процеси в Україні.

Теза демократизації суспільного життя, започаткована ще в період перебудови, була й залишається чи не найбільш популярною в українському суспільстві й не ставиться під сумнів жодною зі значних соціально-політичних сил. Тут потрібно вказати на ту обставину, що ідея демократизації була тісно пов'язана з антиелітарними, «антиноменклатурними» настроями. Власне, саме широко розповсюджені антиноменклатурні настрої обумовили свого часу популярність гасел перебудови (згадаємо, що найбільш популярний політик того періоду Б. Єльцин здобув цю популярність саме завдяки активній боротьбі з привілеями).

До речі, з початком економічних реформ саме поширеність антиелітарних настроїв сприяла вибору «ваучерної» (сертифікатної) приватизаційної стратегії, а також надання переваг таким способам приватизації як викуп підприємств трудовими колективами, надання пільг працівникам підприємств у придбанні їх акцій як найбільш «демократичним».

Через більш ніж десять років після початку приватизації ми можемо констатувати, що гасло перетво-

рення усіх громадян у дрібних акціонерів для переважної більшості цих громадян виявилось фікцією. Реальними власниками стали або представники колишньої партійно-господарської номенклатури, або люди, тісно з ними пов'язані (зокрема і рідними зв'язками).

Гасло демократизації суспільного життя вступає у суперечність із реальною концентрацією влади на підприємствах у руках вузького кола осіб. Західні демократії давно створили соціальні інститути, які якщо не знімають, то, принаймні, «згладжують» ці суперечності. Так, участь робітників в управлінні компаніями передбачається рекомендованим Європейським Союзом статутом Європейської акціонерної компанії, яка може полягати у включенні представників робітників у спостережну чи адміністративну раду компанії, створення спеціальної ради представників трудящих, підписання угоди між засновниками компанії й колективом та ін. (2). У нас же інституції, що забезпечують участь робітників в управлінні підприємством, практично відсутні.

Процеси демократизації, ринкового реформування і утвердження державної незалежності в Україні та в інших колишніх союзних республіках носили й носять суперечливий характер унаслідок суперечності цілей і завдань, що поставлені ідеологією реформ і державницькою ідеєю, з інтересами соціальних еліт, які нібито покликані сприяти їх реалізації.

Суперечності між проголошуваними владою ідеологічними гаслами і її діями призводять до формування відповідної оцінки влади населенням. Так, за даними соціологічного опитування, яке проводилося Центром Разумкова у листопаді цього року*, лише 17% наших співгромадян вважають нинішню владу демократичною (недемократичною – 63%); 78% дали відповідь, що вона не орієнтована на дотримання й захист прав громадян; 83% – що вона залежна від великого капіталу. Стосовно ж того, наскільки влада здатна реалізувати ідею державної незалежності, то 77% опитаних українців вважають, що рідна влада є залежною від іноземних держав.

Отже, можна констатувати, що якщо наприкінці вісімдесятих років можна було говорити про «втому» комуністичної мітології, то зараз так само можна говорити про «втому» «мітології перехідного періоду»,

основна теза якої полягає в тому, що потрібно перетерпіти тимчасові труднощі задля побудови демократичної, процвітаючої держави і ринкової економіки.

Однак про повну тотожність ситуацій кінця вісімдесятих років і нинішньої не можна говорити. Відмінність полягає у тому, що наприкінці вісімдесятих-початку дев'яностих опитування громадської думки зафіксували розчарування громадськості в основних принципах, на яких будувалася комуністична система – централізовано керована економіка, однопартійна система, ідеологічна монополія. Зараз же ідеологеми демократії, ринкової економіки та державної незалежності, на яких побудована соціальна мітологія «післясоціалістичного» суспільства, як показують соціологічні опитування, підтримуються більшістю громадян. Однак, якщо десять років тому люди ще сприймали риторику на кшталт того, що «ще потрібно потерпіти заради майбутнього успіху реформ», то зараз уже на таке розуміння влада сподіватися не може.

Отже, якщо наприкінці вісімдесятих років суспільство було налаштоване на зміну ідеологічної та соціально-мітологічної парадигми, то наразі в громадській думці домінує переконання в тому, що нинішня влада не здатна реалізувати принципи, закладені в цій соціальній мітології, а лише експлуатує певні мітологемы (що і зумовлює наведені вище оцінки громадською думкою характеру влади). «Втома» мітології у даному випадку означає, що її вже не можна просто використовувати, обіцяючи реалізацію закладених у неї принципів у майбутньому. Настає момент, коли вже потрібно демонструвати або конкретні результати, або конкретні дії, спрямовані на досягнення цих результатів. І, судячи з усього, влада не змогла продемонструвати ні переконливих результатів, ні навіть переконливих зусиль і намірів з їх реалізації.

У такій ситуації громадська думка починає шукати альтернативу існуючому стану речей і в політичній сфері це проявляється у підтримці опозиції. Протягом дев'яностих років роль провідної опозиційної сили виконували комуністи. Це, до речі, забезпечувало стабільність існуючого політичного режиму, оскільки в такій ситуації більша частина тих, хто скептично ставився до влади, на виборах голосували саме за її пред-

ставників, щоб «не допустити повернення до тоталітарного минулого». Така ситуація влаштувала і владу, і, хоч і не повною мірою, комуністів, оскільки після чергових виборів влада так і залишалася владою, а комуністи так само залишалися впливовою політичною силою.

За останні два роки ситуація істотно змінилася – в Україні з'явилася потужна некомуністична опозиція, яка використовує ті ж соціальні мітологемы (демократія, ринок, державність), що й влада, але претендує на те, що саме їй вдасться їх реалізувати, і не «колись», а найближчим часом. Поява цієї політичної сили є закономірною: невдоволення як владою, так і перспективою перемоги комуністичної опозиції, рано чи пізно повинні були породити політичну силу на кшталт «Нашої України».

У цьому сенсі «Наша Україна», подібно Паніковському, виступила «порушником конвенції» в українській політичній системі, де звично співіснували «антинародний режим» і комуністична опозиція. Тому сам факт її появи був болюче сприйнятий як першим, так і другою. Тим більше, що, як у випадку будь-якої нової хвороби, не знайшлося ефективної вакцини.

Усвідомлення серйозності становища призвело до створення тактичного союзу між владою і комуністами як у використанні спільних гасел в ідеологічній пропаганді, спрямованій проти «Нашої України» (а саме прагнення зобразити її як «фашизоїдної» політичної сили), так і в консолідації зусиль у проведенні політичної реформи, одним з основних положень якої є заміна прямих всенародних виборів президента його виборами парламентом. І це при тому, що, як показують результати вищезгаданого соціологічного опитування, за всенародне обрання президента виступають 87% громадян.

Взагалі останнім часом комуністи опинилися в досить цікавій ролі «оприлюднювачів» ідей, яких владі самій висловлювати якось незручно. До вже згадуваної дуже своєчасної ідеї скасування всенародних виборів можна згадати й «наїзд» на громадські організації як на «шпигунські кубла світового імперіалізму» з явним підтекстом не допустити громадського контролю за виборчим процесом у випадку, якщо президентські вибори все-таки відбудуться. Для політичної сили, яка пред-

ставляє себе як опозиційну, і яка мала б бути зацікавлена у громадському контролі за виборами, хід шонайменше дивний.

Але з «соціально-мітологічної» точки зору такий союз досить зрозумілий – і владу, і комуністів, при всій їх несхожості, об'єднує те, що і перші, і другі спираються на «втомлені», а тому недостатньо конкурентоспроможні соціальні мітології, а тому, щоб посилити свій політичний вплив, вимушені укладати хоча б тимчасовий політичний союз, факт існування якого вони не дуже хочуть розголошувати, оскільки, згідно з їхніми соціально-мітологічними концепціями, вони є непримиренними ворогами.

Власне, саме необхідність демонстрації «опозиційної непримиренності», примушує комуністів співпрацювати як із «Нашою Україною», так і з «Батьківщиною» (наприклад, як це нещодавно було під час проведення акції проти прийняття державного бюджету). Але спільні опозиційні акції чомусь закінчуються безрезультатно, зате спільний «медведчуківсько-симоненківський» проєкт політичної реформи, здається, набуває реальних рис.

Однак, якщо припустити, що всі вживані заходи не допустять до влади некомуністичну опозицію, то чи змінить це кардинально ситуацію? Для цього потрібно кардинально змінити стиль діяльності влади, тобто зробити його більш привабливим для населення. Адже важко припустити, що наведені вище оцінки влади – результат лише впертого небажання громадян бачити її позитивні сторони.

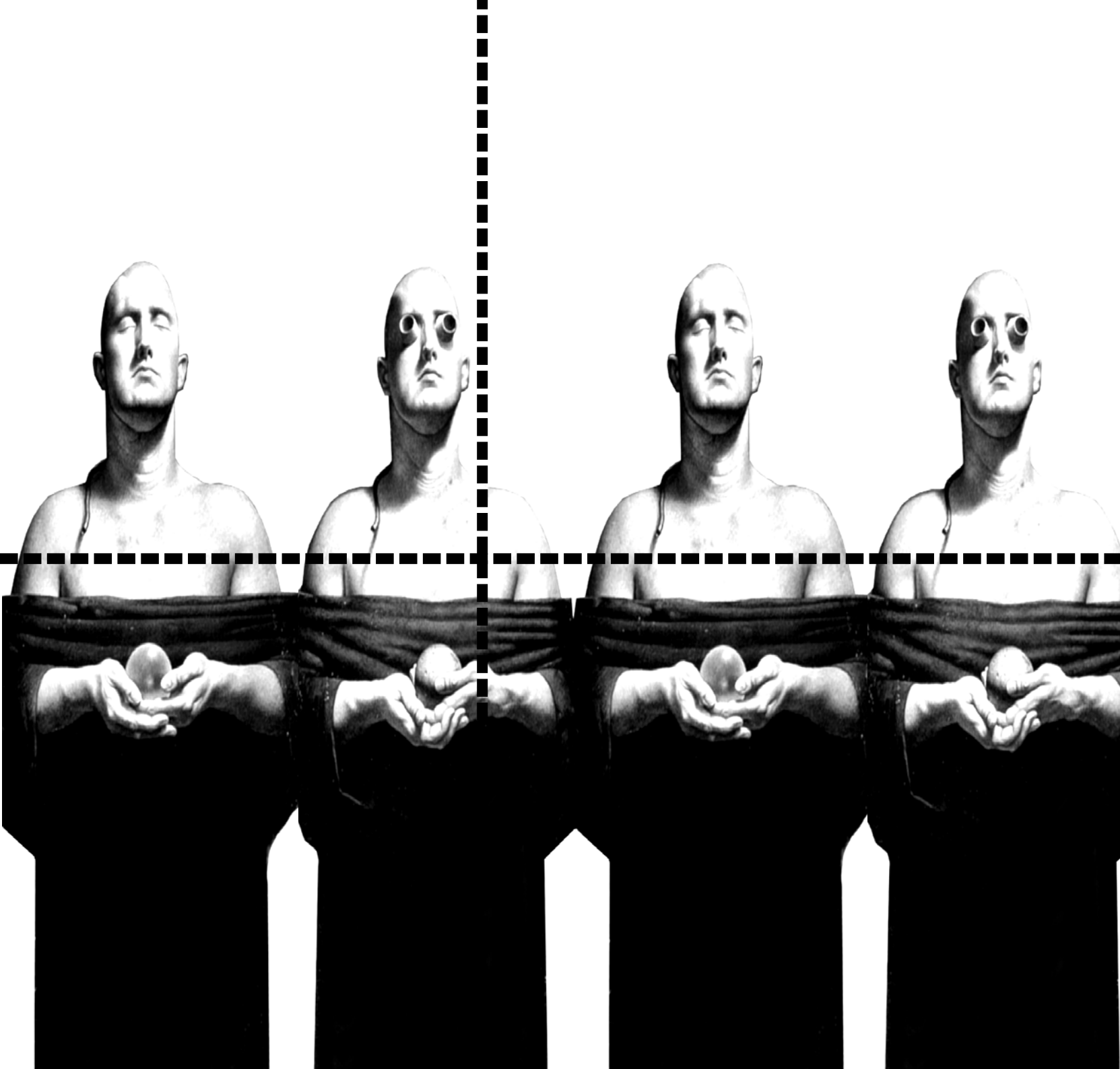
У такому разі зусилля з дискретизації опозиції через засоби масової інформації нагадують середньовічні легенди про битву з драконом, у якого замість відрубаної голови виростає інша. Так само в умовах невдоволеності населення владою й недовіри до неї дискредитація однієї опозиційної політичної сили призведе лише до того, що її місце посяде інша сила, можливо, значно радикальніша.

1. Тард Г. Социальная логика. – Спб.: Типография Ю.Н. Эрлиха, 1901. – С.118, 119.

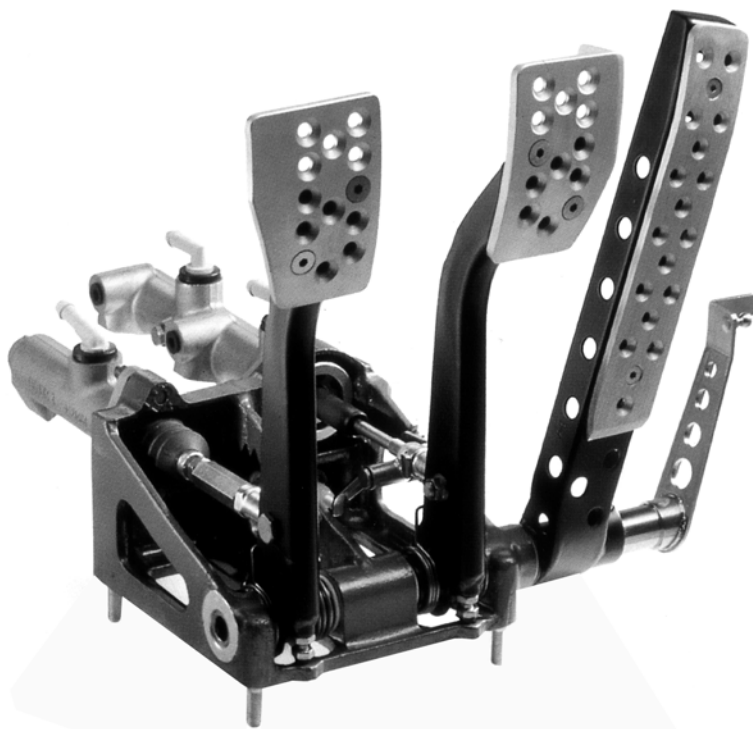
2. Див. Торкановский Е. Приватизация и внутрифирменное управление // Вопросы экономики. – 1994. – № 6. – С. 58.

3. Kontorovich V. The economic fallacy // The national interest. – 1993. – № 31. – P. 42.

* Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 14 по 20 листопада 2003 року в усіх регіонах України. Опитано 2023 респонденти віком від 18 років у 120 населених пунктах, включаючи села, селища міського типу, малі, середні та великі міста. Похибка вибірки – 2,3%.

П'ЄР*БУРД'Є
про телебачення
і журналістику

Якщо правда те, що на телебаченні нічого сказати не можна, чи не буде логічно разом із цілим рядом інтелектуалів, представників творчої інтелігенції, письменників прийти до згоди, що нам не слід виступати на телебаченні?

Мені видається, що не варто дотримуватися такої різкої альтернативи: усе або нічого. Вважаю, що виступати на телебаченні дуже важливо, але за певних умов. Сьогодні завдяки аудіо- й відеослужбі Колеж де Франс мені надали абсолютно виняткові умови: по-перше, мій час не обмежено; по-друге, мені ніхто не нав'язував тему для виступу: я обрав її самостійно і можу змінити, коли забажаю; по-третє, тут немає нікого, хто міг би зробити мені зауваження у зв'язку з технічними питаннями чи з тим, що, мовляв, «глядачі не зрозуміють», або від імені моралі і пристойності і т.п. Це цілком особлива ситуація, оскільки, кажучи старомодною мовою, я контролюю засоби виробництва, що зовсім не є правилом. Наголошуючи на винятковості наданих мені умов, я даю зрозуміти, якими бувають звичайні умови для запрошених на телебачення.

Ви запитаете, чому ж тоді за звичайних умов люди, незважаючи ні на що, погоджуються брати участь у телепередачах? Це дуже важливе питання. Однак, більшість дослідників, учених, письменників, не кажучи вже про журналістів, які погоджуються виступати на телебаченні, його собі не ставлять. Я вважаю, що саме час запитатися про таку відсутність питань. Як на мене, ті, хто погоджується брати участь у передачі, не хвилюються, чи зможуть вони сказати те, що хочуть сказати, визнаючи тим самим, що насправді вони приходять на студію не для того, аби щось сказати, а зовсім з іншої причини: показати себе і бути поміченим іншими. Берклі говорив: «Бути — означає бути сприйманим». Для декого з наших філософів (і письменників) «бути» означає бути показаним по телевізору, тобто врешті-решт бути поміченим журналістами або, як кажуть, бути на хорошому рахунку в журналістів (що неможливо без компромісів і самокомпрометації). І справді, оскільки вони не можуть розраховувати тільки на свої твори, аби продовжувати існувати для публіки, то в них немає іншого виходу, окрім того, щоб з'являтися якнайчастіше на екрані, а отже, писати, через регулярні і якомога

коротші інтервали часу, твори, основна функція котрих, за словами Жіля Дельоза, забезпечити їх авторам запрошення на телебачення. Таким чином, телевізійний екран став сьогодні своєрідним дзеркалом Нарциса, місцем нарцисичного ексгібіціонізму.

Ця преамбула може видатися дуже довгою, але мені хотілося б, аби артисти, письменники і вчені відверто поставили собі запитання, бажано спільно, щоб кожен з них не виявлявся самотнім перед вибором: потрібно чи ні приймати запрошення на телебачення; чи приймати запрошення, висуваючи свої умови, або без всяких умов, і т.д. Мені б дуже хотілося (мріяти не шкідливо), щоб вони разом взяли у свої руки вирішення цієї проблеми, спробували провести переговори з журналістами (які спеціалізуються у цій галузі, або й ні) з метою виробити своєрідну угоду. Звісно, мова не йде про винесення журналістам вироку чи про оголошення їм війни: журналісти самі часто страждають від вимог, котрі вони змушені висувати. Навпаки, йдеться про те, щоб зробити їх союзниками в роздумах, яким чином можна спільними зусиллями боротися з загрозою інструменталізації телебачення.

Рішення про категоричну відмову виступати по телебаченні не видається мені правильним. Я навіть вважаю, що у деяких випадках існує свого роду обов'язок робити це, якщо забезпечені розумні умови. При орієнтації вибору слід брати до уваги специфіку телевізійного інструменту. Телебачення — це інструмент, що дозволяє теоретично охопити всіх. Звідси випливає ціла низка попередніх запитань: що з того, що я хочу сказати, може стосуватися усіх? Чи готовий я надати своїй мові доступної всім форми? Можна навіть піти далі і спитати себе: чи виступ має бути зрозумілий усім? Одна з місій дослідників і вчених, що дуже важливо у випадках суспільних наук, — донести до всіх результати своїх досліджень. Ми є, як говорив Гуссерль, «чиновниками людства», яких оплачує держава за відкриття, що стосуються або світу природи, або світу суспільства, і мені здається, що ми зобов'язані донести до всіх наші досягнення. Я завжди намагався ставити собі подібні запитання як у випадку згоди на участь у телепередачі, так і у випадку відмови. І мені б хотілося, щоб усі, кого запрошують на телебачення, задавали собі ці питання,

і щоб вони були змушені на них відповідати, тому що критично настроєні телеглядачі переймаються цим і запитують, споглядаючи запрошених на екрані: А вони мають що сказати? Чи вони справді у найліпших умовах, щоб сказати це? Чи заслуговує те, що вони говорять, бути сказаним саме у цьому місці? Коротше кажучи, що вони там роблять?

Невидима цензура

Повернуся до головного. Я почав говорити про те, що доступ на телебачення пов'язаний з потужною цензурою, з утратою незалежності, причини якої полягають в тому, що сюжет розмови окреслюється іншими, що умови комунікації теж визначаються іншими, і, найголовніше, обмеження часу заганає розмову в такі рамки, що практично неможливо щось сказати. Ця цензура, що поширюється як на запрошених, так і на журналістів, які сприяють її застосуванню, носить – ви очікуєте, що я скажу саме так – політичний характер. І дійсно, існує політичний контроль (котрий почасти проявляється у призначенні на керівні посади); та найголовніша істина полягає в тому, що в такі часи, як сьогоднішній, коли існує ціла резервна армія безробітних і відсутні будь-які гарантії зайнятості в галузі радіо й телебачення, схильність до політичного конформізму проявляється особливо сильно. Люди самі наражають себе на свідому чи неусвідомлену цензуру, тому й нема потреби закликати їх до порядку.

Можна також згадати про економічну цензуру. Врешті-решт, можна сказати, що саме економічний фактор визначає все на телебаченні. І навіть якщо недостатньо заявити, що те, що відбувається на телебаченні, визначається його власниками, замовниками, які розмішують там свою рекламу, а також державою, котра надає фінансову допомогу; що без знань про те, хто господар тієї чи іншої телекомпанії, яка частка її замовників у бюджеті і які розміри отримуваної нею фінансової допомоги, ми не можемо нічого зрозуміти в її функціонуванні – то, тим не менше, не гріх про це нагадати. Дуже цікаво дізнатися, що NBC належить General Electric (це означає, що коли раптом її працівники вирішать узяти інтерв'ю у тих, хто проживає поряд з атомною станцією, то цілком можливо, що ... втім,

це нікому не прийде в голову...), що CBS – це власність Westinghouse, що ABC – власність компанії Disney, що TF1 – власність Bouygues. Все це через цілу серію опосередкованих механізмів призводить до певних наслідків. Зрозуміло, що уряд, знаючи, що за Bouygues стоїть TF1, не буде при необхідності вживати щодо Bouygues відповідних заходів. Все це факти настільки простого і грубого порядку, що їх може виявити навіть найелементарніша критика, але вони приховують анонімні й невидимі механізми, за допомогою яких задіюється різного рівня цензура, що перетворює телебачення у справжній інструмент підтримування символічного порядку.

Зупинюся детальніше на цьому пункті. Соціологічний аналіз часто зустрічається з одним непорозумінням: ті, хто виявився включеним в об'єкт аналізу, у даному випадку, журналісти, мають тенденцію гадати, що праця з висвітленням, розкриттям механізмів – це праця на розвінчання, спрямована проти конкретних особистостей, або, як кажуть, «атака», особиста атака ad hominem (однак, якби соціолог сказав або написав десяту частину того, про що він думає, спілкуючись з журналістами, наприклад, про «сім'ю», або про фабрикування – найбільш відповідне слово – телепередач, ті ж журналісти звинуватили б його в упередженості й відсутності об'єктивності). Люди переважно не дуже люблять, коли їх роблять об'єктом аналізу і піддають об'єктивності, а журналісти – тим паче. Вони почувають себе, як під прицілом, як комахи, наштрикнуті на шпильку. Насправді, чим далі просувається аналіз того чи іншого соціального середовища, тим більше ми розуміємо обмеженість відповідальності конкретних індивідів (це зовсім не означає, що можна виправдати все, що там відбувається). Чим ліпше ми розуміємо, як функціонує певне соціальне середовище, тим ясніше стає, що люди, які його складають, маніпульовані такою ж мірою, як і самі маніпулюють. Вони маніпулюють тим ліпше, чим більше маніпульовані самі і чим менше це усвідомлюють. Я наполягаю на цій тезі, хоча й розумію, що мої слова, незважаючи ні на що, будуть сприйняті як критика: така реакція є своєрідним засобом захисту від аналізу. Я навіть вважаю, що скандальні розвінчування фактів із життя якогось ведучого або надто високих доходів якогось продюсера можуть відвер-

нути увагу від головного, у тому сенсі, що корумпованість конкретних особистостей приховує своєрідну структурну корупцію (та чи можемо ми в цьому випадку говорити про корупцію?), котра діє на рівні організуючої структури в цілому через такі механізми, як конкурентна боротьба за ринок, котру я й хочу проаналізувати.

Таким чином, я хотів би розглянути серію механізмів, дія яких перетворює телебачення в особливо виражену форму символічної агресії. Символічна агресія — це агресія, котра реалізується завдяки мовчазній згоді тих, хто її на собі випробовує, а також тих, хто її надає, за умови, що і перші, й другі не здають собі справи в тому, що вони її відчують або надають. Функція соціології, як і інших наук, полягає в розкритті прихованого. Виконуючи її, вона може сприяти зменшенню символічної агресії в соціальних відносинах і, конкрет-но, у відносинах масової комунікації.

Візьмімо найпростіший приклад, а саме, хроніку подій, яка завше була улюбленою темою преси, що ганяється за сенсаціями. Секс і кров, драма і злочин завжди чудово продавалися, а в епоху гонитви за масовим глядачем вони піднялися на перші сторінки журналів, із них починаються телевізійні випуски новин. А колись прагнення до респектабельности, що панує завдяки впливу моделі серйозної друкованої преси, змушувало залишати ці складові на другому плані. Хроніка подій — це факти, котрі розважають і відволікають. Найпростіший принцип роботи фокусників полягає в тому, щоб привернути увагу до чого завгодно, крім того, що вони насправді роблять. Символічна дія телебачення частково — наприклад, в тому, що стосується випусків новин — полягає в приверненні уваги до подій потенційно цікавих для всіх, котрі можна охарактеризувати як omnibus, тобто для усіх.

Події omnibus — це факти, які нікого не шокують, за якими ніщо не стоїть, котрі не розділяють на ворогуючі сторони і викликають загальний консенсус. Вони здатні зацікавити всіх, не порушуючи важливих тем. Факти, хроніки подій — це своєрідна елементарна і рудиментарна інформація, значення якої надзвичайно велике, позаяк вона цікавить усіх, не викликаючи наслідків, і займає етерний час, котрий міг би бути використаний, аби сказати щось інше. Час — це рідкісне

благо для телебачення. І якщо цінні хвилини етерного часу використовуються для того, щоб говорити подібні дурниці, то це означає, що ці дурниці не такі вже й абсурдні, позаяк утаюють щось важливе. Я наполягаю на цьому тому, що з інших джерел відомо, що значна частина населення не читає газет і віддана душею й тілом телебаченню як єдиному джерелу інформації. Виходить, що телебачення має своєрідну монополію на формування свідомості дуже значної частини населення. Коли акцент робиться на хроніку подій, коли рідкісний етерний час заповнюється пустотою, нічим, або фактично нічим, за кадром залишається важлива інформація, котру глядач повинен був би мати у своєму розпорядженні для здійснення своїх демократичних прав.

Таким чином, стосовно інформації спостерігається все більший поділ на тих, хто здатний читати так звані серйозні газети (якщо вони ще можуть вважатися серйозними з огляду на вплив телебачення); тих, хто має доступ до міжнародних видань і радіостанцій іноземними мовами; і тих, чий політичний багаж зводиться до інформації, яку надає телебачення, тобто в кого він практично відсутній (якщо не брати до уваги інформації, отримуваної від безпосередньої присутности на екрані чоловіків і жінок, що перебувають у центрі уваги: їх манера триматися, вираз обличчя і т.п. — це ті знаки, що їх здатні читати навіть найбільш знедолені, найчастіше розчаровуючись у більшості політиків).

Невидима структура і її ефект

Щоб вийти поза межі опису (яким би детальним він не був) того, що відбувається на телестудії і спробувати знайти механізми пояснення журналістських практик, мені доведеться запровадити одне технічне, але необхідне поняття — «поле журналізму». Журналістський світ — це мікрокосм, що підкоряється своїм власним правилам і визначається позицією, котру він займає стосовно решти світу, а також стосунками притягання і відштовхування, які пов'язують його з іншими мікрокосмами. Заявити, що він незалежний і регулюється власними законами, означає, що те, що в ньому відбувається, не може бути безпосередньо виведене з зовнішніх чинників. Саме це лежало в основі моєї незгоди

з поясненням журналістського світу, що опирається тільки на економічні чинники. Наприклад, усе, що відбувається на каналі TF1, не пояснюється винятково його приналежністю компанії *Wougues*. Без сумніву, пояснення, яке не бере до уваги цього факту, було б незадовільним, але й пояснення, засноване тільки на ньому, не менш незадовільне. А може, й більше, адже на перший погляд таке пояснення видається вичерпним. Існує особлива форма сліпого матеріалізму, пов'язана з марксистською традицією, котра викриває, не пояснюючи.

Частки ринку і конкуренція

Щоб зрозуміти, що відбувається на TF1, треба взяти до уваги все, чим TF1 завдячує фактові свого становища в універсумі об'єктивних стосунків між різними телеканалами, що конкурують між собою. Форма цієї конкуренції непомітним чином визначається невидимими силовими відносинами, на котрі вказують такі ознаки, як частка ринку, що припадає на різні канали, авторитет у замовників, наявність престижних журналістів і т.д. Іншими словами, існують не просто певні взаємні стосунки між каналами: люди, котрі спілкуються або не спілкуються, читають тексти один одного, мають один на одного взаємний вплив — усе, про що я перед цим говорив, — але ще і абсолютно не помітні силові стосунки. Тому, аби зрозуміти, що відбувається на TF1 або Arte, треба взяти до уваги сукупність об'єктивних силових стосунків, які складають структуру поля. Наприклад, у полі економічних підприємств якесь потужне підприємство може практично повністю змінити економічний простір. Шляхом зниження цін воно може перекрити вхід на ринок для нових підприємств, встановивши щось на зразок вхідного бар'єру. І це не обов'язково є результатом чийось цілеспрямованих зусиль. TF1 змінила аудіовізуальний пейзаж просто тому, що володіє сукупністю особливих видів влади, які впливають на цей універсум і реально втілюються в частках ринку. Цієї структури не помічають ні телеглядачі, ні журналісти. Вони відчувають її наслідки, але не бачать, наскільки тяжіє над ними відносна вага інституції, в якій вони перебувають, а також їх становище і вага в цій інституції.

Намагаючись зрозуміти, що може зробити той чи інший журналіст, необхідно взяти до уваги цілий ряд параметрів: по-перше, позицію органу інформації, в якому він працює (наприклад, TF1 або «Монд») в журналістському полі, а по-друге, його власне становище у просторі редакції газети або телеканалу. Поле — це структурований соціальний простір: поле сил (у якому є пани й підлеглі, пов'язані постійними стосунками нерівності), але в той же час *поле боротьби* за зміну або збереження даного поля сил. Всередині цього універсуму кожен використовує у конкурентній боротьбі з іншими силу (відносну), якою він володіє і яка визначає його становище в полі і, відповідно, стратегії. Економічна конкуренція між телевізійними каналами або друкованими виданнями за глядачів чи читачів, або, як ще кажуть, за частки ринку, конкурентно втілюється у формі конкуренції між журналістами. У цій конкуренції є свої особливі ставки: сенсація, екслюзивна інформація, професійна репутація і т.п. Вона не відчувається і не усвідомлюється як суто економічна боротьба за отримання прибутків, на ділі залишаючись підпорядкованою умовам, пов'язаним із позицією даного органу преси в силових, економічних і символічних відносинах.

На сьогодні існують небачені об'єктивні стосунки між людьми, які, можливо, ніколи один з одним не зустрінуться (журналісти з «Монд» і TF1, як яскравий приклад), але яким доводиться у своїй діяльності свідомо чи несвідомо брати до уваги умови й ефекти, що впливають на неї, викликані їх приналежністю до єдиного універсуму. Іншими словами, якщо мені потрібно дізнатися, що він вважатиме очевидним, а що немислимим, природним або недостойним, то мені необхідно визначити його становище в цьому просторі, тобто специфічну владу, що нею володіє орган преси, в якому він працює, і який поряд з іншими показниками вимірюється своєю економічною вагою, утримуваною ним часткою ринку, а також його символічним значенням, виміряти котре значно важче. (Насправді, щоб аналіз був повним, треба взяти до уваги становище національного медіа поля в полі світовому і, скажімо, техніко-економічне, а особливо, символічне панування американського телебачення, що є зразком, джерелом ідей і прийомів для багатьох журналістів).

Щоб ліпше зрозуміти цю структуру в її сьогоденнському стані, варто звернутися до історії її становлення. У 50-і роки телебачення майже не було представлено в журналістському полі; коли мова заходила про журналізм, мало хто згадував про телебачення. Телевізійники перебували у подвійно підлеглому становищі: через те, що їх підозрювали в залежності у ставленні до політичної влади, вони були доміновані з символічної, культурної точки зору, з точки зору престижу; вони були також і в економічному підпорядкуванні, оскільки залежали від фінансової допомоги держави і, відтак, були менш ефективні й могутні. З роками (варто було б більш детально описати цей процес) становище змінилося з точністю до навпаки, і телебачення прагне до економічного і символічного панування в журналістському полі. Це помітно, зокрема, з кризи газет: деякі з них завершили своє існування, інші постійно змушені перейматися питаннями власного існування, а також завоювання й утримання читачів. У найважчому становищі, принаймні у Франції, опинилися ті з них, які пропонували своїм читачам переважно хроніку подій і спортивні новини і не мали що протиставити телебаченню, котре все частіше зверталось до подібних сюжетів, оскільки воно не потрапило під панування серйозного журналізму (який розміщував і розміщує на передньому плані, на першій сторінці новини міжнародної політики й політичний аналіз, відводячи хроніці подій і спортивним новинам належне місце).

Зроблений мною аналіз надто поверховий. Варто було б детально описати, створити (на жаль, ніхто поки що цього не зробив) соціальну історію зміни взаємовідносин між різними ЗМІ (а не тільки одного з них). Саме на рівні структурної історії універсуму в цілому проявляється найважливіше. У полі велике значення має відносна вага різних ЗМІ: якась газета може залишатися абсолютно такою ж, як і раніше, не втратити жодного зі своїх читачів, анітрохи не змінитися і, в той же час, сильно трансформуватися, тому що її відносна вага й позиція у просторі змінилися. Наприклад, та чи інша газета втрачає своє панівне становище, коли її влада змінювати простір довкола себе слабшає, і вона перестає задавати тон. Можна сказати, що у світі друкованого журналізму «Монд» задає тон. В уже існуючому полі з опозицією, що відзначають усі історики жур-

налізму, між газетами, що пропонують news, тобто новини, й газетами, котрі пропонують views, тобто точку зору, аналіз і т.п.; між багатотиражками на зразок «Франс Суар» і газетами, що мають відносно невеликий тираж, але водночас майже офіційний авторитет, «Монд» займала хорошу позицію відразу за двома цими критеріями. Її тираж був достатньо великим, щоб рекламодавці вважали її потужною, і вона мала у розпорядженні достатній символічний капітал, аби бути авторитетною. Вона поєднувала у собі обидва фактори влади на цьому полі.

Аналітичні газети з'явилися у кінці XIX століття як реакція на багатотиражні газети, жадібні до сенсацій, котрі навіювали страх і відразу освіченим читачам. Поява такого засобу воістину масової інформації, як телебачення, була безпрецедентною хіба що за своїм розмахом. Тут я хочу зробити відступ. Найбільша проблема соціологів — не впасти в одну з двох симетричних ілюзій: ілюзію «досі небаченого» (є соціологи, що обожнюють це: справжній шик — заявити на повний голос, особливо по телебаченню, про щось таке, чого раніше не існувало, про революцію), або ілюзію «незмінного» (це, як правило, стосується консервативних соціологів: «нема нічого нового під сонцем, завжди будуть пани й підлегли, багаті і бідні...»). Такий ризик завжди існує, і він настільки великий, що порівнювати різні епохи дуже важко: порівняння можна проводити лише на рівні структур, тому й виникає велика небезпека помилитися і прийняти за щось досі нечуване що-небудь цілком звичайне просто через недостатність знань. Це одна з причин, з якої журналісти іноді небезпечні: не завжди будучи добре освіченими, вони дивуються речам, які нічим особливим не є, і залишають поза увагою дійсно дивовижні речі... Нам, соціологам, потрібна історія. На жаль, у багатьох галузях, зокрема, в галузі новітньої історії, кількість праць поки що недостатня, особливо коли йдеться про такі нові явища, як журналістика.

Сила баналізації

Повертаючись до проблеми наслідків появи телебачення, варто зазначити, що ця опозиція існувала й раніше, але вона ще ніколи не була настільки сильною (я вдаюся до компромісу між «досі небаченим» і «незмінним»). Своєю здатністю доходити до щонайшир-

шої аудиторії телебачення поставило друковану журналістику і культурний світ в цілому просто в жалливе становище. Поряд із ним страхітлива жовта преса (Реймонд Вільямс висловив припущення, що романтична революція в поезії була викликана жахом, котрий вселяла англійським письменникам поява масової жовтої преси) — це просто дрібниці. Своїм розмахом, своєю екстраординарною вагою телебачення викликає наслідки, які, не будучи безпрецедентними, все-таки абсолютно нечувані.

Наприклад, число глядачів вечірнього випуску новин більше, ніж сукупне число читачів усіх ранкових і вечірніх газет Франції. Якщо інформація, яку постачає такий ЗМІ, стає інформацією omnibus, без «шорсткості», однаковою, можна собі уявити можливі політичні і культурні наслідки цього. Це добре відоме правило: чим більше той чи інший ЗМІ або засіб творчого вираження прагне до завоювання широкої публіки, тим більше він втрачає свою «шорсткість», усе те, що може розділяти або виключати (візьміть, для прикладу, «Парі-Матч»), тим більше він повинен прагнути «нікого не шокувати», не порушувати інших проблем, окрім тих, що не матимуть жодних наслідків. У повсякденному житті багато часу приділяється розмовам ні про що, наприклад, про погоду, оскільки ця тема не викликає протиріч: крім ситуації, в котрій, перебуваючи у відпустці, ви стикаєтеся з селянином, котрому потрібен дощ, погода — це воістину неконфліктна тема розмови. Чим більшим стає тираж газети, тим більше місця вона виділяє для сюжетів omnibus, що не створюють проблем. Матеріал конструюється відповідно до категорій сприйняття читачів.

Саме тому описана мною колективна діяльність, прагнучи одноманітності й баналізації, конформізму і деполітизації, чудово виконує свою функцію, хоча ніхто не є суб'єктом цієї діяльності у прямому значенні слова, хоча вона як така не усвідомлюється і не є реалізацією чієїсь волі. У соціальному світі часто можна спостерігати, як щось подібне відбувається ніби саме собою: не будучи результатом чийогось бажання, здається, що це саме так («так було задумано»). Саме цим небезпечна спрощена критика: вона звільняє від необхідності виконувати роботу, мета якої — розуміти такі явища, як, скажімо, той факт, що незалежно від чий-

хось зусиль, без безпосереднього втручання людей, котрі фінансують телебачення, вийшов такий дивний продукт, як «телевізійний випуск новин», який усіх влаштовує, підтверджує вже відомі речі і, що особливо важливо, залишає без змін ментальні структури. Є революції, які зачіпають матеріальні підвалини суспільства (наприклад, націоналізація церковної власності); термін «революція» зазвичай вказує на них. Існують також символічні революції, здійснювані творчою інтелекцією, вченими, великими релігійними і, рідше, політичними пророками. Такі революції зачіпають ментальні структури, тобто змінюють наше бачення і мислення. Наприклад, у тім, що стосується живопису, Мане похитнув основи головної опозиції, структури, згідно з якою будувалася вся академічна освіта: опозиції між старовинним і сучасним. Якби такий могутній інструмент, як телебачення, спробував звернути свою увагу на подібну символічну революцію, запевняю вас, що його б швидко зупинили... Але насправді, без будь-чийого втручання, йдучи винятково за логікою конкурентної боротьби і механізмів, про які я говорив, телебачення навіть не намагається зробити щось подібне. Воно повністю відповідає ментальним структурам телеглядачів. Можна згадати, наприклад, про моралізаторський дух телебачення, котрий варто було б проаналізувати з такої точки зору. Андре Жід сказав: «добрі наміри дають погану літературу», зате вони забезпечують хороший рейтинг. Моралізм телевізійників — непоганий харч для роздумів: часто буваючи циніками, вони, тим не менше, висловлюються в дусі дивовижного морального конформізму. Наші ведучі новин, теледебатів, спортивні коментатори беруть на себе моральне керівництво суспільством і без особливих зусиль стають провідниками типової дрібнобуржуазної моралі, говорячи, «що треба думати» про так звані «проблеми суспільства», агресії на міських околицях або насильство у школах. Те ж можна сказати і про сферу мистецтва і літератури. Найвідоміші з так званих літературних передач служать — у все більш підлабузницькій манері — для закріплення вже сформованих цінностей: конформізму, академізму, ринкової кон'юнктури. Значення журналістів (або журналістського поля) в соціальному світі пов'язане з їх фактичною монополією на засоби виробництва широкого розповсюдження інформації і, завдяки цим за-

собам, на доступ простих громадян, а також інших виробників культурної продукції (вчених, артистів, письменників) до того, що іноді називають «публічним простором», тобто до широкого розповсюдження. (Саме ця монополія стає перепорою для окремих громадян, членів асоціацій і суспільних рухів, що хочуть широко розповсюдити якусь інформацію). Займаючи нижчі, підпорядковані становища стосовно інших полів культурного виробництва, вони здійснюють особливе, рідкісне панування: вони мають владу над засобами публічного самовираження й існування, доступ до популярності, до суспільного визнання (що для деяких інтелектуалів і політичних діячів дуже важливо). Тимто вони (або, принаймні, наймогутніші з них) користуються повагою, яка не відповідає їх інтелектуальним заслугам... Вони можуть частково повертати на свою користь цю владу суспільного визнання (той факт, що навіть найвідоміші журналісти займають нижче структурне становище стосовно категорій, над якими в деяких випадках їм випадає панувати, наприклад, стосовно інтелектуалів — потрапити в число яких є для них заповітною мрією — або стосовно політичних діячів, без сумніву, сприяє поясненню їх стійкої антиінтелектуалістської установки).

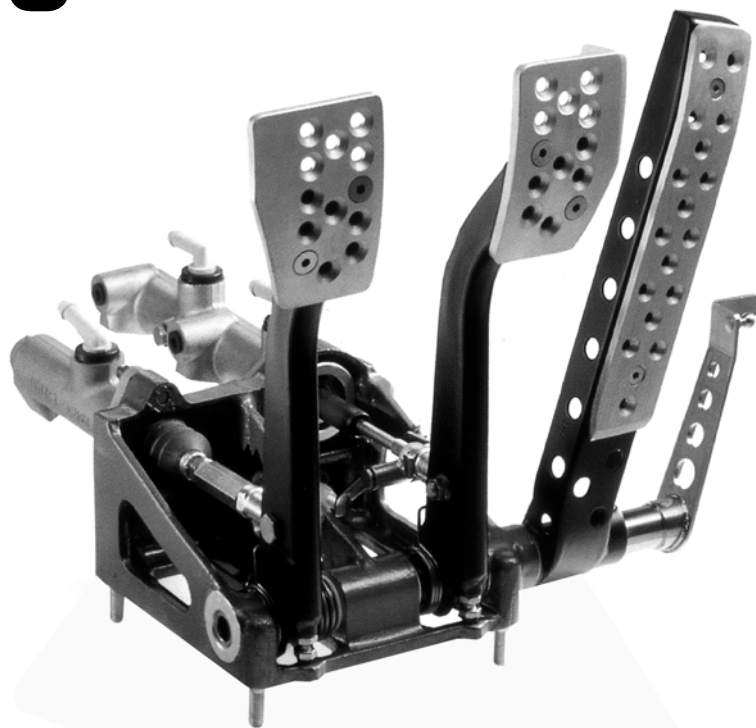
Та головне, що, маючи можливість доступу до суспільної уваги і самовираження, до появи телебачення, абсолютно немислимого для навіть найзнаменитіших виробників культурної продукції, вони володіють можливістю нав'язати свої принципи бачення світу, свою проблематику, свою точку зору всьому суспільству. Мені можуть заперечити, що світ журналістики різноманітний і неоднорідний, а отже — здатний передавати різні думки і погляди, надаючи їм умови для власного вираження (цілком справедливо, що до певного моменту і за наявності мінімальної символічної ваги можна грати, роблячи ставку на конкуренцію між журналістами і виданнями). Тим не менше, як і всі інші поля, журналістське поле засноване на сукупності спільних передумов і вірувань (незалежно від відмінностей позицій і думок). Ці передумови, будучи складовою частиною особливої системи категорій мислення, особливого ставлення до мови, всього того, що включає в себе поняття «прохідного матеріалу», лежать в основі відбору фактів соціальної реальності, що його

проводять журналісти, зрештою, це стосується всієї сфери культурного виробництва. Немає такого дискурсу (наукового аналізу, політичного маніфесту і т.п.) або суспільної акції (демонстрації, страйку і т.д.), які для того, щоб отримати доступ до телеглядача, не були б випробувані таким журналістським відбором, тобто цензурою. Її здійснюють самі журналісти, котрі, навіть того не усвідомлюючи, залишають лише те, що здатне їх зацікавити, «звернути на себе їх увагу», тобто те, що відповідає їх категоріям, їх баченню світу, залишаючи без уваги інші продукти символічного вираження, що заслуговують уваги всіх.

Іншим, менш політичним, наслідком збільшення відносної ваги телебачення в просторі ЗМІ і посилення впливу комерціалізації на телебачення, яке відтепер займає панівне становище, став перехід від політичної культури впливу до своєрідної «спонтанної» демагогії. Особливо вона помітна на телебаченні, але поступово завойовує і так звані серйозні видання, які відводять усе більше місця такого роду рубрикам, як «листи читачів», «вільна трибуна» або «вільна думка». Телебачення п'ятдесятих років брало на себе культурну «місію» щодо формування смаків широкої публіки і деякою мірою користувалося своєю монополією, щоб нав'язати всім продукцію, яка декларувалася як культурна (документальні фільми, екранізації класичних творів, культурні дебати і т.д.). Телебачення дев'яностих лестить цим смакам і експлуатує їх з метою завоювання більшої аудиторії, але пропонує телеглядачам примітивну духовну їжу, що її зразками є ток-шоу, біографічні сповіді, у яких виставляється напоказ без усякого сорому пережите, котре часто носить екстремальний характер і здатне вгамувати жагу до своєрідного вуайеризму і ексгібіціонізму (втім як і телевізійні ігри, в яких усі прагнуть узяти участь, навіть як глядачі, аби лише хоч на мить потрапити на екран). Тим не менше, я не поділяю ностальгії, яку дехто відчуває за педагогіко-патерналістським телебаченням минулого, і вважаю, що воно не менше, ніж популістський спонтанізм і демагогічне підкорення смакам натовпу, суперечить істинно демократичному використанню засобів масової інформації.

Переклав Григорій Чопик

РЕМІ*ЛЕНУАР
соціяльна.влада
публічних
виступів

Приклад вищих державних корпусів

Назва цієї статті виникла у процесі вивчення умов, що склались у Франції впродовж останніх тридцяти років і змусили деяких високих посадовців, представників суддівського корпусу – магістратури – «взяти слово». Так, до речі, називається книга Лорана Грайльзамера і Даніеля Шнайдермана «Слово суддям»¹. Утім, публічне роз'яснення своєї діяльності властиве не всім представникам вищого ешелону державної влади, та й далеко не однаковою мірою. Але всі вони, без сумніву, погодяться з тим, що, загалом, вони також вдаються до публічних висловлювань. Щоправда, представники вищого державного чиновництва висловлюються відносно рідко порівняно із суддями. Принаймні, як офіційні особи, вони виступають відкрито лише з офіційних причин і під час урочистих церемоній.

Можливо, така традиція мовчання, чи навіть таємничості тягнеться ще з минулого, але, попри це, питання залишається відкритим: чому ті, хто керує державою, публічно виступають лише при формальних зустрічах і під час різного роду урочистостей? Більше того, чому вони, якщо вже і висловлюються, то, не як державні особи, а в дещо іншій якості, граючи, наприклад, якусь роль у політичній сфері?

Та як би там не було, і на тих, і на інших вирішальний вплив мають ЗМІ. Саме останні роблять чималий внесок у розсекречення різноманітних форм «державної таємниці – секретів управлінського апарату, військових таємниць, або ж «секретности службових інструкцій».

З приводу тривалої хвороби Франсуа Міттерана з'являлись навіть висловлювання про «державну неправду». Тим самим передбачалося, що існує певна державна правда, яку, щоправда, не завжди слід говорити, принаймні, в колах *політико-медійного істеблішменту*, навіть якщо це і не таємниця. Відтак, питання про публічний виступ стосується не так змісту самого виступу, скільки способу його використання. Головна гіпотеза даної статті звучить наступним чином: практика публічних виступів останніх років є ознакою занепаду держави «абсолютистського типу», що проіснувала у повоєнній Франції аж до середини 60-их років. Вищі державні чиновники були тоді одночасно інструментом і втілен-

ням цієї держави, а умовчувані ними таємниці стосовно державних справ, були однією із основ їхньої влади.

Виступ як стратегія

Говорити, перш за все, означає вміти говорити, особливо, якщо йдеться про публічні виступи. Говорити – це теж влада: погодьтесь, адже не всі мають право виступати публічно. Я вжив термін «право», оскільки він підкреслює той факт, що виступ, а також манера виступу, соціально обумовлені. Не всі можуть виступати, а якщо дехто це й робить, то лише від імені когось, за певних обставин і умов. Те ж саме можна сказати і про мовчання. Не всі можуть дозволити собі промовчати. Мовчання передбачає, що немає ніяких запитань, що нікому навіть на думку не спаде засумніватися в установленому порядку речей. У цьому сенсі фундамент влади – це те, що само собою є зрозумілим.

Що ж тоді говорити про дискурс влади, тобто, коли сам дискурс стає владою? Це питання не є новим. Якщо звернутися до фахівців у царині соціальних наук, зокрема до антропологів й істориків, то з їх праць випливає, що у всіх суспільствах, у всіх спільнотах функція публічного виступу суворо регулюється, ба більше, регламентується і контролюється.

Почнімо з праць антропологів, яким доводилось мати справу з публічними виступами, зокрема, в письмених спільнотах. Забігаючи наперед можна сказати, що тут протистоять дві традиції. Згідно першої, виступ є атрибутом особи, наділеної владою. Владу має той, хто «має слово». Він – «господар слів». Саме так він часто і позначається. Не буває безмовних вождів².

Що говорить вождь? Його устами промовляє сама традиція, тобто звичаї, що були передані предками. Вождь проголошує закон, що цементує суспільство в єдине тіло і засуджує все, що бодай якось загрожує цій єдності. Що таке промова вождя? Це ритуалізований акт, своєрідна молитва, якщо хочете, яка промовляється зовсім не для того, щоб бути почутою. Слова вождя виступають своєрідним величанням, що виражає норми соціального життя і повторюється згідно звичаю. Сказане під час такої промови не піддається сумніву. Вона говорить те, що вона є, і те, що вона говорить. Це сам соціальний порядок, що став словом.

Відтак, напрошується ще одна думка: говорити означає, передусім, володіти владою говорити. Вождь наділений монополією на легітимне слово, він — рупор закону групи. У такому типі спільноти «обов'язок виступати» ідентичний способу панування. Якщо вождь зобов'язаний виступати, то агенти приречені на мовчання — байдуже, чи то в наслідок особливої поваги до влади, її обожнення, або ж страху перед нею. Разом з тим, така традиція антропологічних досліджень, що переважно має справу з примітивними формами соціального життя, часом забуває, що особа наділена владою, сама теж перебуває під владою цього слова. Це «людина слова» у двоякому сенсі.

Мовчання також може бути формою влади і її інструментом; способом вираження влади і способом її представлення³. Така — друга — традиція має справу з набагато складніше організованими спільнотами, і основну свою увагу концентрує навколо тих цілей і небезпек, що містять у собі публічний виступ. У такому випадку «говорити» більше не означає «мати владу», а виступ не є її атрибутом. Це право, що використовується або не використовується в залежності від потреб, що їх визначено вождем. Тут правилом швидше є «закон мовчання», «мовчання короля». З цієї точки зору стратегія володаря буде швидше полягати в тому, щоб замовчувати, мовчати самому і, звісно ж, примушувати мовчати⁴. У цьому сенсі влада пов'язана з таємницею і засекреченням. Промова виступає не лише засобом вираження влади, але ще й результатом стратегії, скерованої на її збереження.

Ось таким — щоправда, в дуже стислому вигляді — є внесок етнології у те, що стосується соціальної влади публічного виступу.

«Таємниця короля»

Стосовно ж істориків, то їх особливо цікавлять способи здійснення влади і її механізми, позаяк саме вони є найбільш істотними для розуміння досліджуваних ними типів суспільства, дедалі складніших і диференційованих. Влада в таких суспільствах більш інституціоналізована й автономна щодо інших сфер соціальної діяльності, зокрема, щодо релігійних і економічних практик.

Якщо говорити про історію Франції, то найбільш показовим у цьому сенсі є період, що тривав, починаючи від релігійних війн XVI століття, впродовж Фронди XVII століття, і аж до придушення янсенізму в середині XVIII століття. Тут знову постає питання про обґрунтування влади — цього разу королівської — і можливостей її здійснення.

Луї Марен показав, що Паскаль, аналізуючи відношення між силою і справедливістю, ставив питання про відношення між владою і публічним словом, або, точніше, про функцію публічної промови як провау влади⁵.

«Справедливо коритися справедливості» — писав він. Справедливість не повинна виправдовувати своє існування, вона співвідноситься лише сама з собою: *justicia jussus sui*. Але попри відчуття очевидності, на якому вона ґрунтується, справедливість, не підтримана силою, безпорадна. «Значить, потрібно об'єднати силу з справедливістю, і, або ж справедливість зробити силою, або силу — справедливою». Що відрізняє справедливість від сили стосовно дискурсу, що, також, виражає справедливість і до неї зобов'язує?

Коли влада виражається в словах, дискурс влади стає дискурсом сили. Це — дискурс самовстановлення, самолегітимації. «Сила очевидна і безсумнівна» — уточнює Паскаль, тоді як справедливість легко піддати сумніву. Вона безсумнівна у тому сенсі, що навіть якщо їй і не потрібно доводити те, чим вона є (адже справедливість безумовно належить відчуттю очевидності), то все-таки можна сперечатись про те, що є справедливим, а що ні. Що ж стосується дискурсу влади, то він не підлягає сумніву. Він не терпить, коли йому перечать (Паскаль). Не випадково стільки правознавців, теологів і філософів писали про природу і здійснення влади впродовж того історичного періоду, коли виявились розхитаними всі основи, як то релігія, знання, та й сама влада⁶.

У той період король був єдиною політичною сутністю, що приймала рішення від імені всього суспільства. Зрозуміло, що встановлення цього основного принципу політики абсолютизму відбулося не само по собі⁷. Але, не вдаючись у деталі того, що називають «королівською таємницею», слід нагадати два фактори,

завдяки яким стало можливим встановлення цього способу правління, відголоски якого, між іншим, можна знайти і сьогодні.

Насамперед потрібно було, щоб зникла сама ідея, що держава може бути сформована сукупністю набраних до короля підданих. Державу повинен втілювати сам король: «Держава — це я», говорить формула, яку, як вважають зовсім безпідставно, приписують Людовику XIV. Згідно такого принципу дворянство повинно було позбутись усіх своїх прерогатив, що так чи інакше стосувались управління державою⁸, на що потрібна була ціла історична епоха. Так, королю належало радитись з питань розробки законів, проте королівська рада поступово скорочувалась і згодом перетворилася у щось, на кшталт продовження повноважень самого короля. Це добре видно на прикладі зміни статусу королівської печатки. Спершу контроль за актами і підтвердження оригіналу були покладені на канцлера, але в міру того, як королівська влада перетворювалась в єдину державну владу⁹, право ставити печатку — чи то таку, що посвідчує секретність документа, чи таку, що потверджує підпис короля — було покладено, в обхід Канцелярії і Печаткової палати, на посадових осіб, повністю залежних від короля¹⁰. Король вирішує таємно, нічого не кажучи, тобто, безконтрольно. Робота «Вузької ради» — «Ради з питань», як її називали, — навіть не фіксувалась протоколами. Їх відсутність вказує не тільки на те, що обговорення проводились таємно, але і на те, що не виникала навіть думка про якесь відкрите обговорення.

За таємним типом правління слідує спосіб управління населенням, що має дві характерні ознаки: перше, адміністративне правління, що не запитує у підданих ані їх думки, ані, тим паче, схвалення, а вимагає лише покори і відданості. Прикладом такого становища є посадовці короля, що, будучи наділені особливими повноваженнями, все ж не могли сказати жодного слова від свого імені¹¹. Крім того, такий спосіб правління спирається на ідеологію, згідно якої державні інтереси недосяжні для тих, хто не посвячений в таємницю¹². Це ствердження знаходить своє обґрунтування в тому, що дворянство надало королю право, як виняток, приймати одноосібні рішення в ім'я всезагального блага¹³.

Церемонії як інформація й інформація як церемонія

До Революції таємниця була нормою. Це не означає, що не існувало політичного життя, просто в той час воно мало інші, ніж сьогодні, форми. Вже не кажучи про королівський двір, де приватне і суспільне переплітаються, змішуються, а іноді навіть повністю міняються місцями¹⁴. Існує чимало форм проголошення королівських рішень і всіх подій, що стосуються особи короля і — ширше — королівства. Але тут йдеться не стільки про інформування, скільки про «прославлення інформації», або ж, ліпше сказати, про використання інформації для прославлення короля і посилення його влади. Крім вже звичних обрядів посвячення в монархи, коронацій¹⁵ чи «королівських виходів»¹⁶, існували, наприклад, справжнісінькі церемонії «*Te deum*», під час яких оголошувались королівські укази, що супроводжувались коментарями у вигляді письмових послань¹⁷. Волю короля повідомляли також за допомогою вигуків і барабанного бою¹⁸. Як відомо, смертні кари також здійснювались у публічних місцях¹⁹.

За такої форми правління публічність є перш за все ритуалом, вписаним у своєрідну «церемонізацію» політичного життя, що розвинулась на противагу дедалі більш таємному характеру власне політичних рішень. Однак, будь-яка форма публічності криє в собі небезпеку: відомо, що публічні кари породжували бунти, а виробництво друкованої продукції і її поширення²⁰ сприяли бурхливому розвитку жорстких полемік.

Як результат такої логіки управління, перед королем, як єдиним господарем своїх рішень, поставало два питання: чи повинен він повідомляти про свої міркування, тобто звітуватися перед своїми підданими? А якщо вже і повідомляти про свої дії, то кому? Ці питання були поставлені, звісно, не так теоретиками абсолютної монархії, скільки її противниками, численними, але мало відомими, про що свідчить історія Франції²¹. Адже, виключаючи кризові моменти, що змушували королівське правління вдаватись до обговорення, та й то переважно в завуальованій формі, інформація поширювалась у формі письмових циркулярів, що називались тоді «депешами».

Суспільна думка і «суспільний простір»

Формування ринку інформації поступово стало загрожувати уявленню про королівську діяльність як таку, що не підлягає обговоренню²².

У такому контексті поняття суспільної думки є політичним винаходом²³. Мова йде про нове джерело влади, нову технологію влади. У колективних уявленнях, що несли на собі суттєвий відбиток сваволі князя, це означало певний суд, перед яким зобов'язаний постати будь-який монарх. Таке зобов'язання виникло в зв'язку з трансформацією культури в цілому і, зокрема, політичної культури освічених прошарків населення²⁴. Завдяки системі шкільної освіти, ці групи змогли отримати інтелектуальні інструменти для розуміння світу і життя, що дозволили їм звернутися з питаннями до влади. Не місце і не час зупинитись зараз на тому, що є, принаймні, одним із найважливіших факторів трансформації соціального простору, без якого не змінилося і те, що прийнято називати «публічним простором»²⁵: поширення писемності, збільшення друкованої продукції, ріст інтелектуальних співтовариств, наукових зібрань, читальних залів і т.п.²⁶

Але такі категорії, як «думка», «суспільство» і тим більше «суспільна думка» не мають точних соціологічних референтів. Це абстрактні категорії, сконструйовані філософами-юристами або юристами-філософами. Зокрема, я маю на увазі ту важливу роль, яку відіграли адвокати, піддавши сумніву порядок *докси*, тобто думки настільки загальноприйнятої, що не потребує пояснення²⁷. На суспільну думку посилаються і нові і старі соціальні агенти, що претендують на державну діяльність і контроль над нею. Саме на цю фікцію, тобто віру, що колективно поділяється тими, хто на неї покладається, і натякали противники абсолютистської форми правління при обґрунтуванні своїх вимог.

Ці вимоги суперечили політичній традиції, вони передбачали радикальне зрушення основ влади. Вони закликали до запровадження нового політичного ладу, а також іншої концепції життя і політичної діяльності. І не випадково об'єктом скандалу (справа про «підвіски королеви») ставало те, що раніш було само собою зрозумілим, оскільки скандал завжди був ознакою кризи

державної влади, а швидше навіть кризою у колі тих людей, що були наділені владою²⁸.

Ален Деверп показав, що ідея секретної політики, «політики таємниці», є доцільною лише тоді, коли політика соціально сконструйована як суспільна справа у двоякому значенні цього словосполучення: як державна влада і як певна публічність²⁹. Однак до тих пір, поки монарх є єдиним гарантом суверенності, єдиним джерелом легітимної влади, він також виступає і єдиною суспільною (державною) особою. У цьому випадку не може бути суспільних справ. «Королівську таємницю» неможливо порівнювати з *incarma imperii*, а також зі всіма видами різноманітних хитрощів, котрі сьогодні в нас асоціюються з таким висловлюванням як «державна таємниця». Це поняття і – ширше – всі технології, пов'язані з новими формами правління, що поступово формувались наприкінці XVIII – початку XIX століть, слід пов'язувати з вимогою «гласности», «демократичних» способів здійснення політичної влади.

Бюрократична рутинізація таємниці, на що вказує організація розвідслужб³⁰, а також виникнення вищого державного чиновництва, передбачає, нехай в формах, що сьогодні виглядають доволі рудиментарними, формування політичного поля, метою якого є спостереження і навіть контроль за державною владою. Скориставшись висловлюванням Карла Полані з приводу, в основному, економічної активності³¹, «велика демократична трансформація» полягала в переході від політики таємниці до політичної таємниці на зразок юридичної, військової, навіть лікарської, – одним словом, професійної. Таємниця перестає бути складовою влади, вона стає засобом – одним із багатьох – здійснення влади. З цього моменту однією з цілей політичної боротьби стає протест проти «відсутності гласности», «приховування» як способів правління³².

На основі цих історичних – французьких і американських – праць можна зробити наступний висновок: серед освічених прошарків (при цьому слід нагадати, що в цей час вони залишались дуже малочисленими, розрізненими і доволі заможними порівняно з рештою населення) відбувається зміна одного світогляду на інший. Існуючий порядок оскаржується публічно і за допомогою публічності: згадаймо хоча б це величез-

не для «епохи factums»³³ поширення юридичних творів, що перетворювали адвокатів у суддів, котрі захищають своїх клієнтів.

Публічне висловлювання: ставка в політиці

Використаний нами екскурс potwierджує, що публічне висловлювання є формою здійснення і ціллю влади.

Переходячи від монархії з характерними для неї механізмами влади до республіканських режимів, можна спостерігати, що їх встановлення супроводжувалося практиками, аналогічними владі, що ґрунтується на таємниці. Ці практики, навіть якщо і не були інституціоналізовані, здійснювались і легітимувались тими, хто належав до вищих державних корпусів і, таким чином, представляв суспільне благо, тобто державу. Яку б назву не носило це суспільне благо — «суспільне служіння», «державна справа» або «вищі державні інтереси» — вищі державні чиновники виступають спадкоємцями колективного здобутку, що називається «державна влада» і монополією на яку володів король³⁴.

Я маю намір показати, яким чином чиновницькі корпуси, беручи участь у визначенні способу здійснення влади і надаючи собі таке право, і, відповідно, сприяючи посиленню такої влади і за рахунок цього зміцнюючи свою власну владу, наприкінці ХІХ століття здобули автономію щодо політичної влади³⁵. Мова в основному йде про автономію цих корпусів, їх «незалежність». Вона зміцнювалась завдяки новому способу рекрутування (конкурси) і, окрім цього, закріплювалась через становлення основної своєї функції — спостереження за державною діяльністю і близької до неї функції встановлення контролю над діяльністю держави.

Корпуси відрізняються від інших груп не так типом організації чи навіть типом влади, як способом об'єднання, інтеграції. Йдеться про певну форму солідарності, що її Еміль Дюркгайм називав «механічною» або «за схожістю», що об'єднує членів до такої міри, що у всіх випадках і майже за будь-яких обставин вони ідентифікують себе і ідентифікуються іншими перш за все з корпусами, принаймні тоді, коли вони виступають публічно. Часто доводиться чути, що корпус — це справжня «сім'я» для тих, хто до нього нале-

жить. І, дійсно, багато ознак potwierджують цю аналогію: члени професійних співтовариств звертаються один до одного на «ти», серед них розвинута взаємна підтримка і т.п.

Утім, якщо зазирнути глибше, то стане зрозуміло, що вищі корпуси були засновані школою (в її формі Grandes Ecoles), що проводила селекцію вибраних у відповідності з якостями, багато в чому пов'язаними з сімейним оточенням, з дуже подібними типами сімей³⁶. Настільки подібними, що можна слідом за П'єром Бурдье припустити, що функції вищого чиновництва і Grandes Ecoles аналогічні функціям сім'ї і родинних стосунків при інших формах відтворення соціальної структури: «кооптація послідовників на основі шкільної чи професійної солідарності відіграє роль, схожу з непотизмом і класичними типами солідарності сімейних підприємств»³⁷.

Корпус «за визначенням» говорить як одна людина, одним голосом. Деякі вищі чиновники любляють нагадувати, що іноді згуртованість корпусу реалізується в обхід внутрішньої ієрархії, і відносини в ньому будуються як рівноправні. Хоча деколи стосунки все ж набувають форми ієрархії. Тим не менше, в обох випадках превалює факт приналежності до корпусу, яка при погляді ззовні дозволяє припустити, що кожний член корпусу втілює його цінності і є його представником. Тут можна знайти дещо відмінні, але характерні для монархічних систем, способи правління: таємницю прийняття рішень, ритуалізацію речей і т.п.³⁸

Публічна відповідальність і соціальний поручитель

Особливість вищих корпусів полягає не лише в їх культурі, але і в тому способі інтеграції, який вона передбачає — у «корпоративному дусі». Вона полягає у двоякій природі діяльності цих вищих корпусів, що і надає значимости тим функціям, які вони здійснюють у державному апараті. Так, вищі корпуси є єдиними інституціями, що гарантують прямий доступ до «вищих посад», і які здійснюють контролюючу місію за допомогою наданих їм юридичних (Державна рада і Рахункова палата), або квазіюридичних функцій (Фінансова інспекція). Таким чином, вони є «природним» розплідником, з якого політичні діячі беруть те, що їм необхідно для здійснення найвищих владних функцій.

Традиційно, з точки зору права владою є те, що дозволяє використовувати певні засоби. Це своєрідна двояка санкція схвалення і засудження, що свідчить про дуалізм. У даному випадку мова йде про самосхвалення. У цих умовах вищі корпуси також не потребують виправдання свого існування, настільки це співпадає з «з само собою зрозумілим» соціального порядку, з тим, що називається суспільним благом або — як це звучить в юридичних термінах — із «спільним інтересом». Вищі корпуси відповідають за суспільне благо подвійно: вони виступають основними його розпорядниками, і вони ж тримають його під контролем. Вони мають владу, і вони ж цю владу і контролюють.

Як керівники члени корпусів, в принципі, є відповідальними особами. Але мова йде не про просту відповідальність, що зводиться до необхідності виправити помилку або заплатити за неї. Це відповідальність бо-жою милістю, оскільки згідно французького права вищі кадри, що займають «високі посади» (цей термін винайдений юриспруденцією Державної ради), відповідають лише перед колегами або політичною владою. Як відомо, посадами розпоряджається уряд, а вищі кадри, які їх обіймають, можуть бути відкликані *ad nutum*, без жодних виправдань і пояснень, тобто не зобов'язані звітуватись.

Така «урізана» відповідальність є близькою до найбільш свавільних форм абсолютистського способу правління. Необмежена (*discretionnaire*) влада вписується в особливу логіку функціонування: логіку мовчання і повноти влади. Дійсно, відкликання з посади тут означає повернення, реінтеграцію в початковий корпус. Це відкликання не супроводжується ні дискредитацією, ні падінням, ні покаранням. Воно є цілком нормальним явищем. Немотивоване відкликання обов'язково супроводжує скромне замовчування. Тут панує тиша.

«Гласність» і «таємниця»

Один із проявів влади полягає в тому, що вона знає, про що можна говорити публічно, а що ліпше замовчувати, а також в тому, щоб відповідно до цього і діяти. Це частина таємниці. Тут — жодного контролю, жодної позірності, ніякої «гласности». Вищі державні корпуси складають частину влади держави, державних

таємниць. Деякі навіть вповноважені забезпечувати обмежену циркуляцію інформації і гарантувати збереження таємниці. Вони виступають охоронцями і гарантами державного порядку, навіть, якщо вони повинні робити це через ради, комітети, спільні комісії.

Безперечно, діяльність вищих корпусів носить, почасти, гласний характер. Вони публікують звіти, постанови. У постановах містяться і мотивації. Щоправда, мотивації виступають радше ствердженням певної правової норми, регламентованим виправданням. Адже в кінцевому рахунку самі ж чиновники і визначають їх обґрунтованість. Мотивації служать легітимацією рішення, будучи стандартними, як за формою, так і за змістом.

Мова йде, швидше, про риторику, риторику влади, яку ніхто не може оскаржувати. Хіба що якісь інші юристи. Розширилось лише коло легітимації: влада більше не використовує категоричних тверджень, на кшталт, «десяти заповідей», вона дає закодовані мотивації, що можуть тлумачитись не наділеними владою коментаторами.

У такій системі, чим вищу позицію займають агенти в просторі влади, тим менше пояснюється те, чим вони займаються³⁹. Автоматизм і небалакучість — ось дві основні властивості функціонування цієї системи відповідальності. Займаючи «вищу посаду», кадри отримують подвійний захист: замовчування і реінтеграцію. Виключення за скоєну помилку — випадок вкрай рідкісний, я якщо це і трапляється, то про це також мовчать. Втільюючи державу, представники корпусу не можуть помилятися. І саме так вони «служать» державі: поведінка вищого чиновництва абсолютно відокремлена від їх особистісних якостей і пов'язана лише з їх функціями⁴⁰. Вони діють *ex officio*. Так, поштового службовця, що насмілився прочитати чужі листи при виконанні своїх службових обов'язків, може бути звільнено з роботи. Натомість, члена Держради, за розголошення, скажімо, якогось рішення Ради міністрів, не буде покарано, можливо, його буде покарано формально, навіть якщо офіційно його буде усунено від діяльності його корпусу.

Повторна інтеграція — це козир для корпусу, оскільки система переходу «туди — назад», така неперерв-

на циркуляція, сприяє зміцненню влади корпусу і, тим самим, влади його членів. Як то буває в сім'ї, коли хтось йде, а хтось повертається або приходиться, всі члени при цьому мають одні і ті ж властивості, схильності. Це нормальний спосіб управління корпусом і держслужбовцями. Адже, навіть ті, хто відокремився від нього, все ж беруть у ньому участь.

Перш за все, умови призначення обговорюються з головами корпусу, і завжди залишається можливість, за певних поворотів, що їх робить політичне чи особисте життя, повернутися назад, у корпус. Не буде великим перебільшенням сказати, що часто не стільки міністри вибирають із членів вищих корпусів претендентів на «високі посади», скільки члени корпусів вибирають собі міністрів. Якщо, звісно, вони самі не міністри.

Чи проявляють себе члени вищих чиновницьких корпусів, шойно вони виходять на «авансцену», коли вони, так би мовити, беруть на себе «суспільні обов'язки»? Як політичні діячі – безперечно. Це – правило гри, але стосовно нього вони все ж дотримуються певної дистанції, що забезпечує їм приналежність до корпусу. Натомість, як представники свого корпусу – ні. Межа між політичною і адміністративною діяльністю, як відомо, є істотною для французького державного права. Це засіб, завдяки якому вищі корпуси захищають себе від небезпек політичного життя і тої специфічної відповідальності, що воно накладає⁴¹.

Чи можуть вищі корпуси зберегти цю функцію внутрішньої поліції, цю традицію мовчання, характерну для будь-якої закритої групи, у час, коли соціальні і економічні функції держави скорочуються? Сьогодні деякі їх члени займають позиції, до яких вони не були ані підготовлені, ані навчені. Стискається захищена область вищих корпусів; одночасно їх члени змушені брати особисту участь в економічній і політичній владі. Правила куртуазности, стриманости, хорошого виховання, що їх диктує внутрішнє функціонування корпусів, можливо, незабаром втратять одну із соціальних основ, що забезпечують їхню ефективність. Оскільки діяльність держслужбовців перестає регулюватися публічним правом, до них все більш застосовуваням стає приватне право, а якщо конкретніше, кримінальне.

Окрім того, принципи легітимності суспільної діяльності (одночасно державної і публічної), дедалі більше наражаються на небезпеку з боку нових засобів вираження – мас медіа, ухилитись від яких стає щораз важче. Медіатизація діє двома способами: вона прагне зробити публічним те, що до сих пір залишалось у сфері приватного (чи то життя індивідів, чи діяльність чиновників), вона зобов'язує соціальні сектори користуватися загальнодоступною мовою для того, щоб її зрозуміли і навіть отримати схвалення від тієї публіки, котра не володіє такою ж культурою⁴².

На даний час мене цікавить функціонування суддівства і його взаємини із ЗМІ. Просто вражає, до якої міри суддівство – внутрішня діяльність суддівського корпусу і самих суддів – підпорядковується думці загалу; як багато говорять або ж пишуть деякі судові відомства для того, щоб виправдати те, що роблять вони або ж їх колеги. Це не лише творчість представників корпусів, керівників, профспілкових діячів або президентів спеціалізованих магістратів.

Так, Держрада займається питаннями, скажімо, «доволі не простими», якими водночас цікавляться і ЗМІ (наприклад, обговорення обов'язків державних діячів, суперечки про вибори, державний порядок і т.п.), вона висловлює думку з приводу дуже делікатних питань (наприклад, справа про «ісламську накидку»⁴³, справа про «осіб без документів», і т.п.). Вперше це відбулося, коли віце-президент Державної ради Марсо Лонг в інтерв'ю, опублікованому в газеті «Le Monde», висловився про правомірність циркуляру міністра Національної освіти з приводу носіння накидки. Те ж саме зробив і його прибічник Рено Денуа де Сен-Марк, котрий нагадав у газеті «La Croix», що «школа повинна пояснити свої дії з приводу виключення учениць з «покритими головами». І додає, відкидаючи звинувачування депутата на адресу Держради в «інтегризмі»: «У 1910 році деякі громадські активісти вже дорікали нам, у зв'язку з вуличними релігійними ходами, тим, що ми робимо послугу клерикалам. <...> Ми і сьогодні стоїмо на тих самих принципах⁴⁴. Якщо рішення, думки піддаються обговоренню, то це робиться «в цілому» і лише фахівцями або ж зацікавленими політичними діячами: жодний член Держради не був підданий критиці на пер-

сональному рівні, і жоден з них не бере участь у публічних або ж масових дискусіях від свого імені – за винятком (останніх кілька років) віце-президента Ради, але й він виступає, зазвичай, не як представник свого професійного корпусу⁴⁵.

Республіка встановилась у Франції завдяки державі – адміністратору, розподільнику, будівничому, інженеру і господарю. Вона поєднує у собі всі функції, що перетворюють спільноту в колектив. Я проводив дослідження вищих шкіл з підготовки державних службовців. Були представлені усі сфери державної діяльності: не лише школи «влади» (Національна школа адміністрації, Національна школа суддівства, Вища школа поліції, Національна школа податків), але й Історико-архівна школа, Національна школа культури, Національна школа пожежників і т.п. Всюди суцільна, всемогутня, всезнаюча: саме з таким типом держави ідентифікують себе вищі державні функціонери.

Сьогодні «державна знать», за висловом П'єра Бурдьє⁴⁶, зраджує державу, яка більше не забезпечує її потрібними посадами і прибутками. Вона звертається до політичної кар'єри, підприємництва, консалтингу, переходить у суспільні, приватні і міжнародні організації.

Вже можна спостерігати траєкторії тих, хто, одного разу, здійснивши свою політичну місію або не завжди успішний перехід із державного сектору в приватний, повертаються назад у свій професійний державний корпус. Звичайно, для багатьох це повернення є вимушеним, за відсутністю ліпшого; рідко вони це роблять з радістю. Дехто паралельно пише агіографічні книги, «готуючись» до політичної кар'єри, очікуючи ліпших днів. Але чи прийдуть вони? Ми говорили про державу всезагальної благодати (*E'tat-providence*). Якщо цей вислів і має сенс, то такою держава дійсно була для якоїсь частини пануючого класу, і навіть, можливо для всього цілого класу. Один із аспектів дискусії стосовно кінця держави всезагальної благодати знаходить своє обґрунтування у тій кризі, що охопила сьогодні усю сферу вищої державної діяльності і спосіб функціонування відповідних інституцій.

Центральною темою даної статті є тема легітимної влади. Легітимна влада – це влада, що не показує

себе як влада. Втім, сьогодні повсюди чується гостра критика на адресу державної компетентності: нездатність до модернізації, до забезпечення порядку і безпеки, безвідповідальність і т.п. При чому, критиками виступають як раз ті, хто керує державою. Ця критика, незалежно від того, якою мірою вона є обґрунтована, є симптомом не стільки кризи функціонування держави, скільки розкладання соціальної бази не її самої, а даної форми абсолютного етатизму: держави як цілого, цілого, гарантованого державою.

Це розкладання – термін, безперечно, надто сильний – проявляється на трьох рівнях: національна держава не є більше господарем найважливіших економічних рішень, що виправдовувало її контроль над частиною засобів виробництва; вона також дедалі більше втрачає свої прерогативи на локальному рівні, причому у всіх сферах і, зокрема, у сфері міської інфраструктури, культурного обслуговування і т.д.; нарешті, держава не контролює більше висвітлення й інтерпретацію своїх рішень. Прикладом тому стали, безумовно, випадки судових процесів або судових розслідувань, відтворюваних перед телекамерами: ззовні тут є всі ознаки законності, хоча вона дотримується лише стосовно деяких складних правил проведення процесу (зокрема, наведення доказів).

Така втрата частини монополії на державну владу неминує супроводжується втратою легітимності. У цих умовах занепаду, втрати контролю і гарантій все стає «можливим». Тут і, з одного боку, відверте втручання політичних лідерів при призначенні у вищі судові органи в липні 1996., тут і рішення шефа судової поліції префектури Парижу, публічно підтримане його міністром (в минулому слідчим), який всупереч законам і, більше того, самого духу законів республіки, заборонив своїм підлеглим виконувати їх службові обов'язки. З другого боку – відтепер суддя з кримінальних справ «може» здійснити обшук у помешканні мера міста, а також у приміщеннях міністерств, а прем'єр-міністр ризикує втратити свою посаду за те, що він зменшив своєму сину квартплату на тисячу франків. Все це свідчить про занепад абсолютистської форми держави.

Влада, що «знайшла себе», зростаюча кількість судових справ, що стосуються вищих функціонерів, той

факт, що поведінка керівників дедалі частіше оцінюється як скандальна, а не як «само собою зрозуміла» — все це ознаки кризи. Мова йде не про кризу права на відповідальність, а про кризу різноманітних категорій «відповідальних осіб». І у цій боротьбі, поняття «відповідальність» стає головною зброєю дискредитації противника.

Переклав Віктор Вальчук

1. Greilsamer L., Schneiderman D. *Les juges ont la parole.* — Paris: Fayard, 1992.
2. Claster P. *La societe contre l'Etat.* — Paris: Minuit, 1974.
3. Дув.: Jamin J. *Les lois du silence. Essai sur la fonction sociale du secret.* — Paris: Maspero, 1977.
4. Auge M. (dir.) *La construction du monde.* — Paris: Maspero, 1974; Auge M. *Theorie des pouvoirs et ideologies.* — Paris: Hermann, 1975.
5. Marin L. *Le Portrait du roi.* — Paris: Minuit, 1981. — P.23.
6. Febvre L. *Le probleme de l'incroyance au XVI siecle.* — Paris: Albin Michel, 1994.
7. Giesey R.E. *Le roi ne meurt jamais.* — Paris: Minuit, 1981. — P. 23.
8. Elias N. *La Dynamique de l'Occident.* — Paris: Calmann-Levy, 1975.
9. Про те, що улягає компетенції королівської влади, дув. Boureau A. *Ritualite politique et modernite monarchique // Bulst N., Descimon R., Guerreau A. L'Etat ou le roi, les fondations de la modernite monarchique en France (XVI XVII siecle).* — Paris: Ed. De la MSH, 1996. — P.9-25.
10. Дув. Fraenkel B. *La signature. Genese d'un signe.* — Paris: Gallimard, 1992. — P.91.
11. Дув.: Mousnier R. *La Venalite des affaires sous Henri IV et Louis XIII.* — Rouen: Maugard, s.d.
12. Cornette J. *Fiction et realite de 1610-1654 // Meschoulan H. (dir.) L'Etat baroque de 1610-1652.* — Paris: Vrin, 1985. — P. 9-87.
13. Дув. Jouanna A. *Le Devoir de revolte. La Noblesse Francaise et la gestation de l'Etat moderne: 1559-1661.* — Paris: Fayard, 1989.
14. Elias N. *La Societe de cour.* — Paris: Calmann-Levy, 1974.
15. Jackson R.A. *Vivvat rex! Histoire des sacres et couronnements en France, 1364-1825.* — Strasbourg: Ed. De l'Association des publications pres des universites, 1984.
16. Guenee B., Leboux F. *Les Entrees royales francaises (1348-1515).* Paris: Ed. Du CNRS, 1968.

17. Дув. Fogel M. *Une politique de la parole: publication et celebration des victoires pendant la guerre de succession d'Autriche, 1744-1749 // Bulletin du Centre d'analyse des discours.* — №5. — 1981.

18. Fogel M. *Les Ceremonies de l'information dans la France du XVI au XVIII siecle.* — Paris: Armand Colin, 1991.

19. Дув. Foucault M. *Surveiller et punir. La naissance de la prison.* — Paris: Gallimard, 1975; Muchembled R. *Le Temps des supplices dans l'obeissance sous les rois absolus: XV-XVIII siecle.* — Paris: Armand Colin, 1991.

20. Carrier H. *La presse de ls Fronde (1648-1653). Les Mazarinades.* — Vol.2. — Geneve: Droz, 1989.; Farge A. *Dire et mal dire. L'opinion publique au XVIII siecle.* — Op.cit. — P.225-227.

21. Fogel M. *Les Ceremonies de l'information dans la France du XVI au XVIII siecle.* — Op.cit. — P.225-227.

22. Labrosse C., Retat P., Duranton H. *L'Instrument periodique. La fonction de la presse au XVIII.* — Lyon: Presses universitaires de Lyon, 1985.

23. Дув. Baker K.M. *Au tribunal de l'opinion. Essai sur l'imagerie politique au XVIII siecle.* — Paris: Payot, 1993.

24. Дув. Chartier R. *Les Origines culturelles de la Revolution francaise.* — Paris: Seuil, 1990.

25. Habermas J. *L'Espace public. Archeologie de la publicite comme dimension constitutive de la societe bourgeoise.* — Paris: Payot, 1966.

26. Дув. Chartier R. *L'Ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliotheques en Europe entre XVII et XVIII siecle.* — Aix-en-Provence: Alinea, 1992.

27. Poirot A. *Le milieu socioprofessionnel des avocats au Parlement de Paris a la veille de la Revolution / These de l'Ecole nationale des Chartes.* — Paris, 1997.

28. Дан Ван Клей показав на прикладі замаху Дам'єнса (Робер Франсуа Дам'єнс скоїв збройний напад на Людовика XV, і був четвертований в 1757 році. — прим. перекладача), як наукові диспути, здебільшого змішуючи релігію і політику, трансформувались у критику монархічної влади, що занепадала через свою безвідповідальність і була безвідповідальною через своє послаблення. Дув. Kley D.V. *The Damiens Affairs and the Unraveling of the Ancient Regime.* — Princeton: Princeton University Press, 1984.

29. Дув. Deverpe A. *Espion. Une anthologie historique du secret d'Etat contemporain.* — Paris: Gallimard, 1994; chap.2 «Les guerres de L'ombre».

30. Brunet J-P. *La Police de l'ombre. Indicateurs et provocateurs dans la France contemporaine.* — Paris: Seuil, 1990.

31. Polanyi K. *La Grande Transformation. Aux origines politiques et economiques de notre temps.* — Paris: Gallimard, 1983.

32. Див., наприклад Plenel E. *La Part d'ombre*. — Paris: Gallimard, 1994.

33. Про публікації і розповсюдження юридичних праць (*factums*) у виді памфлетів, що викривали сваволю державного порядку, див., Maza S. *Le Tribunal de la nation: les memoires judiciaires et l'opinion publique a la fin de l'Ancien Regime* // *Annales ESC*. — №1, janvier-fevrier 1987. — P. 73-90.

34. Redor M.-J. *De l'Etat legal a l'Etat de droit. Evolution des conceptions de la doctrine publiciste francaise, 1879-1914*. — Paris: Flammarion, 1992.

35. Carrigou A. *La Vote et la Vertu*. — Paris: Presses de la Fondation nationale des Sciences politiques, 1992.

36. Див. Dellier I. *L'ENA comme si vous y etiaient*. — Paris: Seuil, 1993.

37. Bourdie P. *Strategies de representation et modes de domination* // *Actes de la recherche en sciences sociales*. — №105. — 1994. — P. 10.

38. Узв'язку з цим можна пригадати зміст статті 15 Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789: «Суспільство має право вимагати від будь-якої суспільної особи звіт про її діяльність». Згодом це буде названо «правом перевірки» конституційної влади

39. Див. Conseil d'Etat. *La transparence et le secret* // *Rapport public 1995*. — Paris: La Documentation francaise, 1996. — P. 17-179.

40. Weber M. *Economie et societe*. — Paris: Plon, 1971. — P. 226-231.

41. Див., наприклад Conseil d'Etat. *La Responsabilite penale des agents publics en cas d'infractions non intentionnelles*. — Paris: La Documentation francaise, 1996.

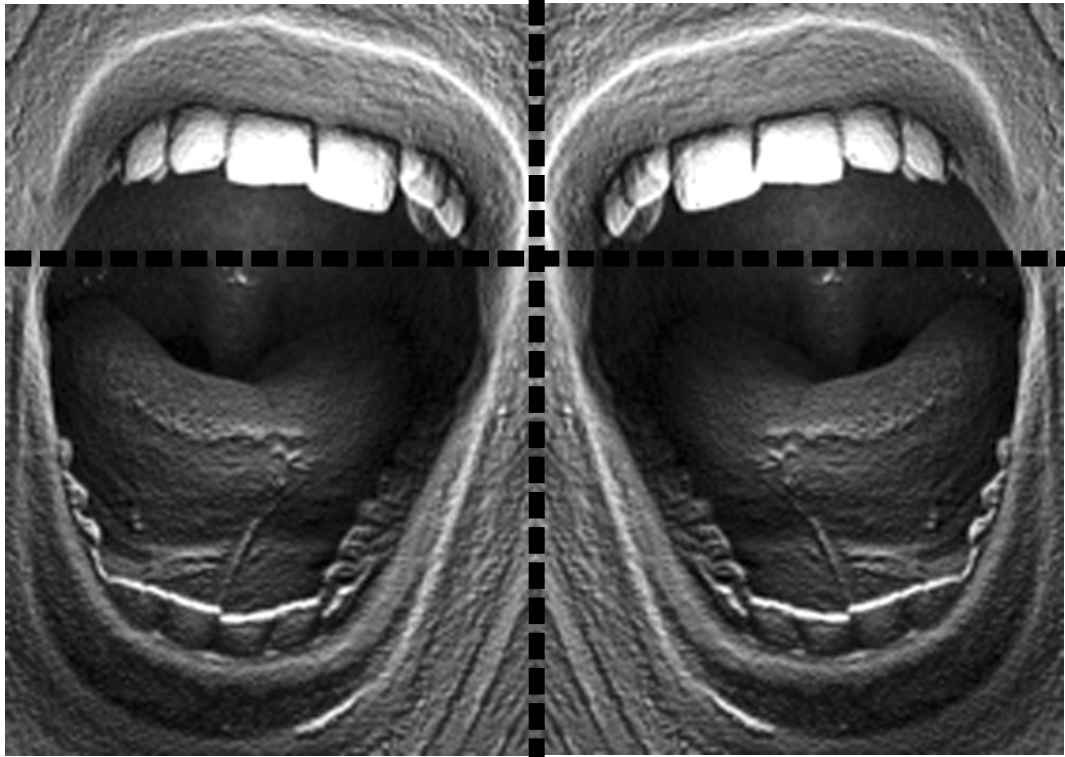
42. Palliart I. (ed.). *L'Espace public et l'emprise de la communication* — Grenoble: Ellug, 1995.

43. Йдеться про широку дискусію в середині 90-х років минулого століття навколо питання дозволити чи ні ученицям ісламського віросповідання постійно ходити в накидці в школах і ліцеях, і чи не є це знаком проникнення фундаменталізму у французьку школу. Зрештою, накидка була заборонена, а учениць, що відмовлялись її зняти, було виключено зі школи. — Прим. перекл.

44. *La Croix*, 7 novembre 1996.

45. *Le Monde*, 20 octobre 1994.

46. Bourdieu P. *La Nobless d'Eta*. — Paris: Minuit, 1989.

ВІТАЛІЙ
КУРЄННОЇ
Медіа:
Засоби
у. пошукач
ціліей

Визначення поняття «засоби масової інформації» супроводжується плутаниною. Надто вже неоднорідним є той зміст, який ми, керуючись своїм інтуїтивним розумінням, вкладаємо у це поняття. Законодавче визначення ЗМІ в силу свого формалізму також не дає чіткого визначення: неокреслений характер аудиторії і певна періодичність – це, мабуть, все, що ми можемо звідти взяти. Тому спробуємо спершу окреслити зміст самого поняття.

Поняття

Найзагальнішою характеристикою медійної системи є інформаційнокодовий характер, специфікований відповідно до матеріального субстрату, у якому реалізується відповідний інформаційний канал (типографський знак, радіохвиля тощо). Те, що ми отримуємо каналами ЗМІ – це потік сигналів, вибраний з певної сукупності можливих елементів.

Набір останніх може бути обмеженим (букви алфавіту, обмежений набір слів певної мови) або безконачним (поєднання кольорів, що конструюють на екрані телевізора візуальний образ). Для одержувача закодованої інформації принциповим є дотримання декількох умов. Зокрема, він повинен мати змогу декодувати отримуваний сигнал (володіти відповідною мовою); йому не повинна бути відома послідовність надходження знаків. В протилежному випадку, повідомлення не зменшує міру невизначеності очікувань одержувача і, відповідно, його інформаційна складова буде дорівнювати нулю. Звідси випливає ще одна умова: інформація, що поступає, повинна бути в сфері можливих очікувань одержувача, бо інакше вона – не дивлячись на дотримання двох попередніх умов – буде всього лиш шумом. Інформація – дуже широке поняття, у термінах якого можна описувати велику кількість найрізноманітніших явищ [2]. Наприклад, деякі функції автоматичних електронних систем можна описувати як кодування, передачу, декодування і реакцію на свіжу інформацію.

Датчик, що приймає, порівнює закодоване послання з певною сукупністю повідомлень, яку він може отримати, і діє, виходячи з отриманого ряду можливих реакцій. Щоправда, доволі важко говорити про те, що є

для такого «одержувача» неочікуваним або непередбачуваним повідомленням. Якщо зробити кілька припущень, у сфері інформаційної взаємодії можна спробувати виділити тип, що властивий комунікації лише розумних істот, то ми опиняємося у сфері, що доволі далека від теми ЗМІ.

Спробуємо тепер визначити, чи поняття «медія» не є більш чітким, а значить, і більш змістовним. Термін «масовий» заслуговував би окремого розгляду, але ми не можемо собі цього дозволити. Сам концепт «маса» було запроваджено для пояснення соціальних реалій індустріального суспільства і, на нашу думку, отримав непропорційно інтенсивне ціннісне забарвлення після того, як культурна еліта з метою самозахисту почала

залякувати тих, хто володів значними економічними та владними ресурсами. Під масовістю ми будемо розуміти лише те, що інформація, яка поширюється певним медійним каналом, не адресована конкретному споживачу, а сам інформаційний носій є тиражованим продуктом.

Фундаментальна засада людського сприйняття, що є антропологічно заданою, полягає у протилежному сприйнятті тої інформації, яку ми отримуємо безпосередньо, у своєму живому тілесному досвіді, й інформації опосередкованої (тобто, власне медійної), що пройшла процедуру кодування та декодування і поступає спеціалізованими каналами, які відрізняються від наших природних органів чуття. Особливість «живого досвіду» в сфері чуттєвого сприймання (для спрощення обмежимося лише цією сферою, хоча це не весь досвід) полягає в тому, що він: 1) пов'язаний з тілесною присутністю, 2) континуальний, 3) потенційно безкінечно варіює щодо предмету, який сприймається. Остання риса для нас особливо важлива, оскільки саме це радикально відрізняє безпосередньо доступне сприймання від медійного. Ця особливість живого досвіду є наслідком перспективного характеру нашого безпосереднього сприймання (на предмет ми можемо дивитися тільки з однієї визначеної точки зору), а також тої обставини, що кількість перспектив, у яких нам може бути подано предмет чуттєвого сприйняття незліченна. Сфера живого, актуального досвіду формує життєвий світ людини, його граничне уявлення про «реальність», що задає масштаби достовірного сприймання і судження, основу для практичних оцінок, а також критерії цілеспрямованої поведінки. З цього випливає, що опосередкована (медійна) побудова сфери життєвого досвіду завжди передбачає наявність останнього в якості необхідної умови. Однак, вторинний характер медійного конструкту не заперечує можливості «забуття» живої сфери досвіду та медіатизованої переінтерпретації останньої.

Не дивлячись на унікальний та основоположний характер сфери живого досвіду, він має один принциповий недолік – крайня обмеженість. Нам важко уявити людське суспільство, яке б змогло задовольнитися лише цією сферою, хіба що яке-небудь невелике первіснообщинне поселення, що позбавлене контактів з іншими громадами і настільки поглинута боротьбою за існування, що не має можливості розвитку навіть зародкових форм медійно-закріпленої та трансльованої інформації (до прикладу певних міфологічних чи релігійних уявлень). Та якщо скористатися образом

людини як «помилки природи» – істоти, що нездатна повністю управляти системою своїх інстинктів (а саме вони є найбільш адекватним безпосереднім каналом інформаційного забезпечення життєдіяльності), то можна буде сказати, що саме існування людини як такої вже пов'язано з певною медійною системою (передусім з мовою). Ця система дозволяє їй досить незвичним і складним способом підтримувати своє існування у змінному агресивному світі. «Розумність» людини виявляє себе в тому, що вона відповідає на стимули не нагальною, а «сповільненою» реакцією, що опосередкована складною конструкцією, якій може бути приписаний мовний характер. Безсумнівно, що одним із ключових моментів медітизації людини стало виникнення письменності [2].

Передісторія

Для того аби зрозуміти, що таке ЗМІ у сучасному розумінні і яка їх роль за межами суто понятійного визначення, необхідна також певна перспектива, що дозволить подивитися на цю систему з боку. І, вочевидь, найліпше, якщо ми найзагальніше розглянемо ту медійну систему, яка передувала появі сучасних ЗМІ, аби виявити структурні відмінності. Феноменологічна інтерпретація, яку ми дали поняттю ЗМІ [3], дає змогу говорити про те, що медійний вимір фактично завжди був притаманний людині. І все ж, саме у Середньовіччі він набуває ряд рис, властивих сучасній системі ЗМІ.

До цього моменту виникає і поширюється ряд світових релігій, що є вищим щаблем релігійного універсалізму, і практично вичерпно визначають структуру як соціального, так і космологічного світосприйняття. У західному християнському світі система релігійних уявлень закріплюється і транслюється через два головних інформаційних канали – образно-візуальний світ церкви, що адресований масовому «глядачу», і текстова культура. З одного боку, у зв'язку з письмовим характером релігійних текстів і за певного філософського опрацювання, виникає уявлення про мову, що, за висловом Бенедикта Андерсона, «дає привілейований доступ до онтологічної істини тому, що вона є частиною цієї істини» [4]. При цьому виникає група двомовної інтелігенції, що виконує роль посередника між роз-

мовною мовою і латиною, між небом і землею. Як вважає Андерсон, було б неправильно в цих освічених людях Середньовіччя бачити свого роду теологічну технократію. Мова, якою вони користувалися, дуже сильно відрізнялася від нерозбірливих жаргонів сучасних юристів чи економістів, які перебувають на периферії уявлень суспільства про реальність. Освічені люди Середньовіччя давали цілісні відповіді на екзистенційно важливі запитання про світ і займали стратегічне становище в цій космологічній ієрархії, на вершині якої було боже-ственне [5].

Руйнування єдиної системи середньовічного європейського світу було зумовлено двома важливими ідейними рухами: Ренесансом і Реформацією. Вони були тісно пов'язані зі змінами політичної системи середньовічної Європи, що призвело до утворення національних держав, з одного боку, та з технічними медійними інноваціями і перебудовою всієї комунікаційної структури суспільства, з другого боку. Щодо останнього, то важливим є винахід друкарського верстата (приблизно у 1456 році було надруковано Біблію Гутенберга). Як зазначає Маршал Маклюен у своїй «Галактиці Гутенберга», друкарський верстат створив перший у світі товар масового виробництва у сучасному розумінні слова. Ця технологічна революція, що відкрила еру масового виробництва споживання медійної продукції, доповнювалася рядом структурних змін у системі комунікації, що були ініційовані Реформацією. З одного боку, вона призвела до руйнування тієї складної структури доступу до священних текстів, що підтримувала особливий статус освічених людей Середньовіччя. Відносно людини з Богом і Письмом не повинні опосередковувати ні інститут церкви, ні група освічених людей, яким делегується право авторитетної інтерпретації священних текстів. «Тільки віра» і «тільки Писання» – ось два протестантських принципи, що узагальнюють цю установку. Водночас Реформація породжує потужний рух боротьби з «масовою» візуальною католицькою культурою у формі протестантського іконоборства.

Виникнення широких каналів комунікації за допомогою друкованого слова і поширення реформаторського руху викликали відповідну реакцію католицької церкви, найбільшою інновацією якої було запро-

вадження цензури. Згодом цензурна політика стала широко використовуватися державою, хоча в епоху просвітницького абсолютизму можна було спостерігати незвично ліберальне ставлення до преси, правда, зовсім недовго. Так, Йосип II у своєму патенті про цензуру 1781 році проголосив: «Критики, якщо це тільки не образливі памфлети, не можуть бути забороненими, кого б вони не стосувалися: від глави держави до останніх підданих, бо всякий, хто хоче знати правду, може тільки радіти, дізнаючись її у такий спосіб» [6].

Паралельно до цих змін у Європі протікали політичні та економічні процеси, що були зумовлені, з одного боку, централізацією відособлених національних держав, і, з другого боку, виникненням єдиної економічної системи, що визначається як капіталістична. Фактично, те, що ми можемо назвати прототипом сучасних медіа (газет), виникає як наслідок інтенсифікації капіталістичних відносин (ключовим пунктами яких були великі торгові компанії і політичні центри), і на початку має форму нерегулярних поштових повідомлень, а згодом періодичних і адресованих широкій аудиторії звітів.

Водночас, немасові форми комунікації не зникають і не вироджуються, навпаки, набувають нових і досить важливих функцій. До прикладу, листування стає головним засобом утворення нової форми транскультурної і наддержавної єдності – новоевропейської науки, що виникає на противагу католицизму. У цей же час вчені – на відміну від діячів Реформації – продовжують використовувати латину як мову, що забезпечує інтенсивний обмін ідеями і створює спільний простір дискусії в Європі. Національні літератури, що лише розвиваються, навпаки, пишуться національними мовами (Шекспір, на відміну від Гобса й Локка, роботи яких існували латиною, не мав загальноєвропейської популярності). Періодичні засоби наукової комунікації (видання академій і наукові журнали) з'явилися у другій половині XVII століття і серйозно змінили обличчя науки, що відмовляється від ідеології «таємного знання» на користь ідеології «публічного пріоритету».

Усі ці процеси вказують на одну дуже важливу обставину, що супроводжувала появу сучасних форм масової комунікації. На відміну від попередніх суспільств

і культур, що мали вузькі, оглядові для індивіда і добре впорядковані форми збереження і трансляції соціально значимої інформації, виникнення сучасних суспільств західного зразка було пов'язано зі збільшення інформаційної густоти і бурхливим розвитком інформаційних каналів (що не витісняли, але доповнювали один одного). «Неосяжність» інформації, що є очевидною для кожного, хто сьогодні користується Інтернетом, насправді є столітньою проблемою. Хоча вже у першому столітті книгодрукування виникло усвідомлення цього процесу, остаточний розпад єдиного інформаційного поля відбувається лише на початку XIX століття. Наслідком цього, до прикладу, є розмивання деяких класичних культурних канонів (зокрема, виникає можливість реалізації суб'єктивних вподобань), а також зниження рівня критеріїв інформаційного відбору, оскільки зникає єдина інстанція культури, що здійснювала контроль. Окрема людина не просто втрачає можливість оволодіти усім соціально значимим інформаційним простором – вона не може відслідковувати найважливіші новини у цьому потоці. Людина змінює деякі фундаментальні параметри своєї ідентичності, відбувається те, що Г. Люббе називає «скорочення нашого перебування у теперішньому», тобто стрімке відмирання минулого і динамізація очікувань майбутнього [7]. Інтенсифікація інформаційного потоку призводить до того, що новизна досягається за рахунок постійної «рекультивації» застарілих ідей (Н. Луман). Ця проблема поширюється фактично на всі інформаційні канали (зокрема на науку). Вільним від цього явища залишається хіба що така складова медіа, як новини, і лише тому, що має справу з одиничними явищами.

Функції

Якщо не використовувати чітко задані системні критерії, а спробувати класифікувати цільове призначення фактично наявних у ЗМІ матеріалів, то можна виділити ряд функцій, які вони виконують, а саме: 1) інформування, 2) соціально-політична функція, 3) економічні функції стимуляції споживання і, нарешті, 4) розвага.

Щодо інформування, то можемо виділити глобальний і локальний горизонт новинних подій. Останній

пов'язаний з зі спектром очікувань, що мають безпосередній стосунок до мого актуального досвіду. У чистому вигляді – це, наприклад, прогноз погоди для мого населеного пункту. Поняття «локальними» не вичерпується просторовими характеристиками. Ринкове котирування певних видів цінних паперів локальна для їх власників, як і поява нового музичного підсилювача HI-END – для групи меломанів. Тим не менше, важливим сегментом локальної інформації залишаються місцеві новини, оскільки вони пов'язані із звичним стилем життя більшості населення. Глобальний горизонт новинних подій, навпаки, не має прямого стосунку до сфери мого актуального життєвого досвіду. Вони є предметом «інтересу», а не практичних потреб. Інтерес (якщо скористатися визначенням Канта) є «випадковим покладанням волі». Коли я вмошуюся дивитися новини, то сфера моїх очікувань – світ в цілому. Поза межами сфери мого безпосереднього досвіду (включно з персональним спілкуванням) ЗМІ є фактично єдиним джерелом мого знання про світ.

Таким чином, можемо сказати, що ЗМІ у сучасному світі відповідає за формування індивідуального смислового образу «реального світу», який вибудовується на основі інформації, що потрапляє до споживача з індексом «реально» (тобто, на основі, передовсім, новин). У зв'язку з тим спробуємо визначити, яким чином інформаційна функція ЗМІ є також і смислоутворюючою.

По-перше, з семантичної точки зору, повідомлення новин у ЗМІ задають спосіб даности предмета чи факту. Будь-який медійний канал суворо фіксує цей спосіб даности і не дозволяє нам його варіювати так, як нам дає змогу робити наш актуальний життєвий досвід. Одна і та ж подія може бути задана великою кількістю різноманітних способів при збереженні своєї повної фактичної достовірності. Таким чином, вибираючи спосіб подачі предмета, ЗМІ здатне широко варіювати уявлення про цей предмет, що виникає у одержувача інформації.

Друге розуміння смислу, яке ми можемо використовувати стосовно ЗМІ – це герменевтичне розуміння надання значимости. Оскільки сфера досвіду має континуальний і змінний характер, то способом її ант-

ропологічної організації є виділення в ній певних моментів, що задає вибірковий характер пам'яті (не лише індивідуальної, а й колективної історичної) і водночас дозволяє нам вибудувати цілеспрямовані види дії. Так складається смислова життєва сфера, у якій виділяється важливе, ігнорується і забувається неважливе. За межами актуального досвіду структурні елементи мого світосприйняття задаються медійними каналами, які тим самим делегують не лише людську здатність вибрати спосіб заданості предмета, але й право вибирати сам предмет. Таким чином, ЗМІ організують смисловий простір світу, що перебуває за межею мого особистого досвіду, створюючи тим самим предметно-подієвий каркас, що дає нам точки опори у просторі комунікації за межами індивідуального актуального досвіду.

Для деяких підсистем суспільства можливість впливу на смисловий універсум є дуже цінним ресурсом, і всі, хто використовує сферу ЗМІ у своїх інтересах, завжди прагнули присвоїти право визначати важливість подій і здійснювати вплив на спосіб їх подачі. Тут торкаємося теми, що широко обговорювалася у ХХ столітті, – можливості контролю над змістовною сферою медіа. Багато теоретиків вважало, що в міру розвитку форм контролю, якими буде володіти політична влада, і/або в міру економічних процесів монополізації сфери медіа, людство опиниться у тотально-контрольованій медійній реальності. Ряд сучасних інтелектуалів (наприклад, Ваттімо і Тоффлер), навпаки, констатують чи пророкують зникнення тотальних, масових за своїм впливом, засобів медіа, що диверсифікуються в силу економічних процесів, появи нових медійних каналів (наприклад, Інтернету), кризи наративів як таких тощо.

Повертаючись до проблеми глобального і локального горизонту новин, зазначимо, що єдиним способом нашої індивідуальної оцінки інформативного сегменту ЗМІ є його зв'язок зі сферою безпосереднього досвіду.

Політичні функції ЗМІ як виразників «громадської думки» передбачали наявність так званої «публіки» – високоосвіченого прошарку людей, які здатні мати самостійне судження у ситуації дискурсивного зіткнення думок, а також тих, хто конструює цілісну і когерентну систему політичних поглядів (комунікативна концеп-

ція Габермаса розглядає сферу публічності як таку, що нормативно підкоряється певним раціональним правилам). Журналіст є фігурою, яка має та відображає певну думку, відіграє певну суспільну роль. Аналогічне значення має ідейно-партійний друкований орган, якому публіка делегувала право відбору та первинного висвітлення подій.

Розглянемо тепер доктрини, що легітимували дану систему. Ряд мислителів Просвітництва (Мільтон, Джефферсон, Міль) виробили концепцію «свободи слова». Генетично її можна розглядати як подальший розвиток концепції «свободи совісти» – доктрини, що була, зрештою, прийнята європейським співтовариством, яке усвідомило безперспективність продовження релігійних війн, породжених Реформацією. Теорія свободи слова успадкувала ряд рис, що вкорінені частково у християнській, частково у філософській європейській традиції. Вона, зокрема, вважає, що установки, мотивації і методи роботи виробників громадської думки такі, що їх фактично треба вважати вченими, які шукають істину [8]. Як виробники, так і споживачі громадської думки розуміються як істоти, що пізнають і здатні раціонально оцінювати достовірність та істинність будь-яких суджень.

Оскільки істина апіорі розглядається як те, що обов'язково отримує всенародне визнання, ніхто не бачив перепон для того, щоб не допускати у сферу публічності і неправдивих думок. Просвітницька лібертаріанська модель функціонування преси передбачала також, що сфера публічних думок не є сферою безпосередньо доступу (як у сенсі їх висловлювання, так і в розумінні їх засвоєння) для широких верств населення (для «народу»). Мільтон вважав, що широке поширення будь-яких думок ніяк не може бути прямим наслідком їх вільного висловлювання: щоб не сталося, потрібна активність компетентних і авторитетних посередників між знанням і народом: «всі такі твори та істини або неправдиві або «незрозумілі без керівництва», як були незрозумілі пророцтва» [9]. Можна також зазначити, що сфера громадської думки почала розглядатися освіченими людьми як канал впливу на владу тоді, як більш звичний спосіб взаємодії з владою (радник при чиновнику) переставав бути ефективним.

Коли ідеологія народного суверенітету і народного врядування отримала широке визнання і поширення, виникла інша проблема. Мова йшла про небезпеку тиску на індивіда вже не держави, а самого суспільства (тої ж громадської думки). Свій довершений вигляд проблема отримала у Джона Стюарта Міля, який усвідомив небезпеку диктатури більшості (або тих, хто могли себе заявити як більшість) над меншістю, він визнавав таку диктатуру навіть більш суворою, ніж державна (тиранічна) диктатура. Нову концепцію демократії як дотримання прав меншості Міль сформулював так: «якби весь людський рід за винятком одного індивіда мав певне судження, а цей індивід був протилежної думки, то і тоді б все людство мало б не більше прав змусити його замовкнути, як сам індивід змусити мовчати все суспільство, якби мав таку можливість» [10].

Однак, просвітницька модель формування громадської думки, що розглядала її виробника як вченого, видавалася все більше несумісною з наслідками індустріальної революції. Нарощування темпів життя в індустріальному суспільстві, виникнення «масового» суспільства, спеціалізація наукового знання – наслідок технічної революції, привели до того, що вчені фактично залишили сферу ЗМІ. Головною причиною їх виходу є розбіжність циклу і форми наукової роботи з ритмом роботи і формами організації матеріалів у ЗМІ, що різко зросли. З цього моменту (якщо розглядати цю проблему з точки зору епістемології) вони перестають транслявати знання і починають транслявати виключно думки [11].

Згідно з задумом авторів доктрини свободи слова, публічний медійний діяч повинен керуватися певними нормами – прагненням до істини (включно і в утилітарно-прагматичному сенсі), – що дозволяло б йому виробляти таку обґрунтовану думку, яка будучи істиною є водночас і знанням. Однак, розподіл цих функцій – вченого (чи «експерта») і журналіста – призводить до того, що діяльність нового виробника громадської думки або повинна підкорятися власному універсальному алгоритму (наприклад, якійсь безумовній ідеї чи, скажімо, журналістській етиці) або буде підпорядкована тим способам універсалізації, які пропонують йому інші підсистеми суспільства, чи буде ситуативно визначати-

ся рядом випадкових факторів. У першому випадку ЗМІ можуть претендувати на те, що щоб стати самостійним суб'єктом впливу, інакше кажучи – «четвертою владою». Дійсно, маємо ряд напрацювань як аналітичного так і практичного плану, що розглядають виробників ЗМІ як суб'єкт узгоджених самостійних інтересів. Зокрема, у німецькій соціальній думці [12] досить детально розглядається проблема «інтелектуалів» як специфічної групи публіцистів і літераторів, «які використовують владу сказаного й написаного слова», і відрізняються від інших людей, які роблять те саме, тим, що не несуть прямої відповідальності за практичні наслідки своїх слів (Шумпетер) [13]. Х. Шельскі у своїй книзі «Роботу роблять інші» (1975) трактує практику інтелектуалів як продовження у новій формі «давньої для історії Європи суперечки між світською і духовною владою». Не дивлячись на те, що інтелектуали, важливою зброєю яких є ЗМІ, виробили свою критичну ідеологію у боротьбі проти абсолютної держави й християнської церкви, після занепаду і модифікації цих інститутів вони фактично стали «новим кліром», що присвоїв такий специфічний засіб виробництва як «публічність» і прагне до утвердження своєї влади над «світською» сферою політичного і господарського життя. Окрім цих соціологічних напрацювань можна послатися на відому практичну концепцію італійського марксиста А. Грамші, суть якої полягає у проєкті становлення «культурної гегемонії» у суспільстві силами інтелігенції.

Основний фактор, що сприяє розмиванню претензій ЗМІ на «інтелектуальну» самостійність і водночас забезпечує їх діяльність у сучасних суспільствах, – це ринковий тип відносин. Самі ЗМІ щодо ринку виступають як головний засіб стимуляції споживання – не лише у формі реклами, але і як транслятор різноманітних стилів життя. Однак, залишимо особливості реалізації цієї функції і розглянемо функції медія в аспекті ринкового функціонування.

Ринкова концепція модифікує просвітницьку лібертариську теорію, формулює її в економічних, а не політичних чи ідеологічних термінах. Це не означає, що вона антиідеологічна, лише те, що вона розділяє свою ідеологію з тими принципами, на яких взагалі будується капіталістична модель вільного ринку, і в

цьому сенсі, вона підкоряється одній з вище згаданих форм сучасного універсалізму. Якщо скористатися простими правилами побудови ліберальних текстів, то можемо отримати приблизно таку концепцію ЗМІ. Сфера ЗМІ є ринком, на якому циркулює інформація, рекламні образи, політичні ідеї [14] тощо. Ці продукти споживачі вибирають відповідно до своїх смаків і бажань. Споживач – це індивід, який сам вже є самостійною цінністю. Він наділений безумовним правом орієнтуватися на свої бажання, він достатньо розумний, щоб при наявності ринкового різноманіття знайти те, що відповідає його інтересам і потребам, раціонально вибрати краще. Різноманіття, що потрібне індивіду для вільного вибору, може гарантувати лише ринок, заснований на приватній власності і конкуренції. Будь-яке втручання держави призводить до того, що різноманітність буде зменшуватись і деформуватись. Лише приватний медійний підприємець є безумовним слугою споживача. Від того, наскільки він зможе йому догодити, залежить задоволення його власного бажання – максимізації прибутків, а цього він може досягнути через поширення своєї продукції, продаж уваги своєї аудиторії рекламодавцям. Діючи за цією логікою, підприємці забезпечать населення необхідною різноманітністю інформаційних товарів, а також будуть постійно працювати над поліпшенням їх якості і доступності, що продиктовано логікою конкурентної боротьби. Таким чином, ринок ЗМІ буде розвиватися виключно позитивно, забезпечить більшу різноманітність, ліпшу якість і меншу вартість продукту. Втручання держави у цю сферу є безсумнівним злом, оскільки вона у будь-якому випадку буде керуватися інтересами, що є відмінними від завдання максимального задоволення безпосередніх запитів індивідів, що може привести до соціалізму та інших форм тоталітаризму. Єдина функція держави, як і в будь-якій іншій ринковій сфері, полягає у захисті права приватної власності підприємців.

Які можливі негативні наслідки від реалізації цієї ринкової стратегії?

Передбачається, що вона призведе до зниження або деформації соціальних функцій ЗМІ, оскільки ринкова мотивація несумісна з виробництвом того, що не приносить прибутку, а прибуток від освітньої, соціаль-

но-орієнтованої і подібної інформації не може бути значним, вона не є для широкого кола читачів чи для платоспроможних груп споживачів. При цьому може бути порушений сформульований Мілем політичний принцип демократії, що потребує збереження прав меншин, адже різноманітність ринкової пропозиції буде широка і строката, але не глибока. Ця пропозиція орієнтується на якогось середнього споживача, який зовсім не володіє якостями, якими наділяють людину просвітники: вона не прагне знань, у ліпшому випадку лише обмежено раціональна тощо. Окрім того, необмежено вільний ринок має тенденцію до монополізації – зосередження в руках крупних медійних корпорації, що зрештою знищує його власні переваги, які базуються на вільній конкуренції. Додатковим ускладнюючим фактором при цьому є ціна доступу до цього ринку: будь-який технологічний виток хоча і розширює ринок медіа, але водночас збільшує плату за вихід на нього (наприклад, поява звукового кіно відразу знищила малобюджетний альтернативний кінематограф, що міг претендувати на конкуренцію з ним розважальним кіно) [15]. У цій ситуації держава повинна взяти на себе турботу зі збереження соціальної субстанції суспільства (захистити суспільство від нього самого) шляхом накладання певних – податкових, договірних чи підрядних – зобов'язань на ринкових агентів. Таку позицію відстоює теорія соціально-відповідальних ЗМІ. Дилема ринкового і соціального підходу є основною тканиною дискусій про суть медіа у західних країнах [16].

Нарешті, остання функція медіа – розвага. Переважання розважальної складової у сучасних медіа (включно з новими формами подачі інформації, наприклад – «інфотейнмент»), здавалося б, суперечить образу соціально відповідальних або політично функціональних ЗМІ. П. Зв'яздич, розглядаючи історію австрійської публіцистики, недвозначно характеризує навіть той невеликий сегмент розваг, який преса могла подавати у XIX столітті: «безпечне життя провадили виключно видання, що повністю вдалися до балаканини і пліток про театр, артистів і акторок, що легко просторікують з приводу мистецтва і літератури. Газети, що розважають і забавляють, відвертають увагу громадськості від суспільного і політичного життя, були в особливому

фаворі, і лукавий і похмурий Меттерніх згодом на прикладі цих видань, що знижують рівень читачів, повчав своїх колег, німецьких міністрів, як треба вести справи, щоб утримувати населення в стороні від насущних для нього питань політичного і громадського життя» [17].

І все ж, незважаючи на такий різкий осуд розважальної складової медіа, не можна не визнати, що наприклад, кінематограф у ХХ столітті взяв на себе цілий ряд важливих соціальних і політичних функцій ЗМІ. Значна ефективність дії кіно позбавляє ЗМІ від ряду соціально-орієнтованих зобов'язань. На відміну від новин, рекламної і газетно-статейної інформації, яка має фрагментарний характер, кіно зберігає певні риси розгорнутої оповіді, що виражається, зокрема, у тому, що воно потребує тривалого акту уваги з боку споживача. Маючи справу з «вигаданою реальністю», воно незрівнянно більше підходить для цілеспрямованої трансляції моделей поведінки, систем цінностей і зразків соціальної ідентичності, аніж інші фрагментарно організовані медійні засоби, що можуть розраховувати лише на сукупний ефект. Останні, окрім того, розраховані на тип споживача, який має стійкі пріоритетами (який обирає тільки певну газету, тільки певний канал тощо), але цей тип вже зникає. Кіно є оптимальним засобом для передачі смислів у їх третьому, соціологічному значенні, а саме як моделей поведінки, що спрямоване на досягнення певних цілей і користується для цього певними засобами, а також для негативної оцінки девіантних поведінкових стратегій.

Розважальна роль медіа добре ілюструє протейвський характер функцій – коли за фасадом розваги виявляється політична і соціальна ідеологія. У цій ситуації постійного перекодування одних функцій в інші, що викликано постійною дією універсалізованих систем, практично неможливо говорити про якусь там автономію, «четвертої влади». Лише зазнаючи тиску і розв'язуючи завдання, що їх ставлять інші інституції, ця система кровообігу сучасного суспільства здатна ефективно функціонувати. Вона не володіє самоорганізуючою логікою, що дозволила б претендувати на автономну самостійність. Тільки жорсткі корпоративні правила, що продиктовані ринковою системою відносин, можуть примусити, наприклад, «чесно» функціонувати

систему ділових новин, що здатні таким чином заробляти на своєму авторитеті і репутації. І якщо ми і зможемо коли-небудь розглядати ЗМІ як достатньо стійкий і відносно автономний суб'єкт, то це, очевидно, станеться не раніше, ніж вони пройдуть довгий шлях підкорення тим формам універсалізації, стосовно яких вони самі є всього лиш засобом.

Переклала Оксана Дацаківська

1. *Технічне поняття інформації було сформульовано К. Шенноном і В. Вівером у роботі «Математическая теория коммуникации» (1949).*

2. *Див.: Едмунд Гуссерль. Начало геометрии: Введение Жака Деррида. М.: Ad Marginem, 1996.*

3. *Існують й інші поняття медійності, див. М. Маклоена, який трактує медійність як інструментальність у широкому значенні цього слова.*

4. *Андерсон Б. Воображаемые сообщества. М.: Канон-Пресс-Ц, 2001. С. 58.*

5. *Пор.: Андерсон Б. Там же. С. 39.*

6. *Цит. за: История печати: Антология. Т. II. М.: Аспект-Пресс, 2001. С. 114.*

7. *Див.: Люббе Г. В ногу со временем: О сокращении нашего пребывания в настоящем [http://www.ruthenia.ru/logos/personalia/plotnikov/transitions/01_zugzeit.htm].*

8. *Див.: Мильтон Д. Ареопагитика / История печати. Антология: Т. I. М.: Аспект-Пресс, 2001. С. 42 і далі.*

9. *Мильтон Д. Там же. С. 35.*

10. *Милль, Дж. Ст. О свободе / Утилитаризм — О свободе (Сборник). СПб.: Типография А.М. Котомина, 1882. С. 176.*

11. *Див.: П. Бурдье. О телевидении и журналистике. М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002.*

12. *Див. статтю А. Філіппова «Западногерманские интеллектуалы в зеркале консервативной социологической критики» (ФРГ глазами западногерманских социологов. М.: Наука, 1989. С. 145–196, а також [http://rc.msses.ru/rc/Fzg.htm]).*

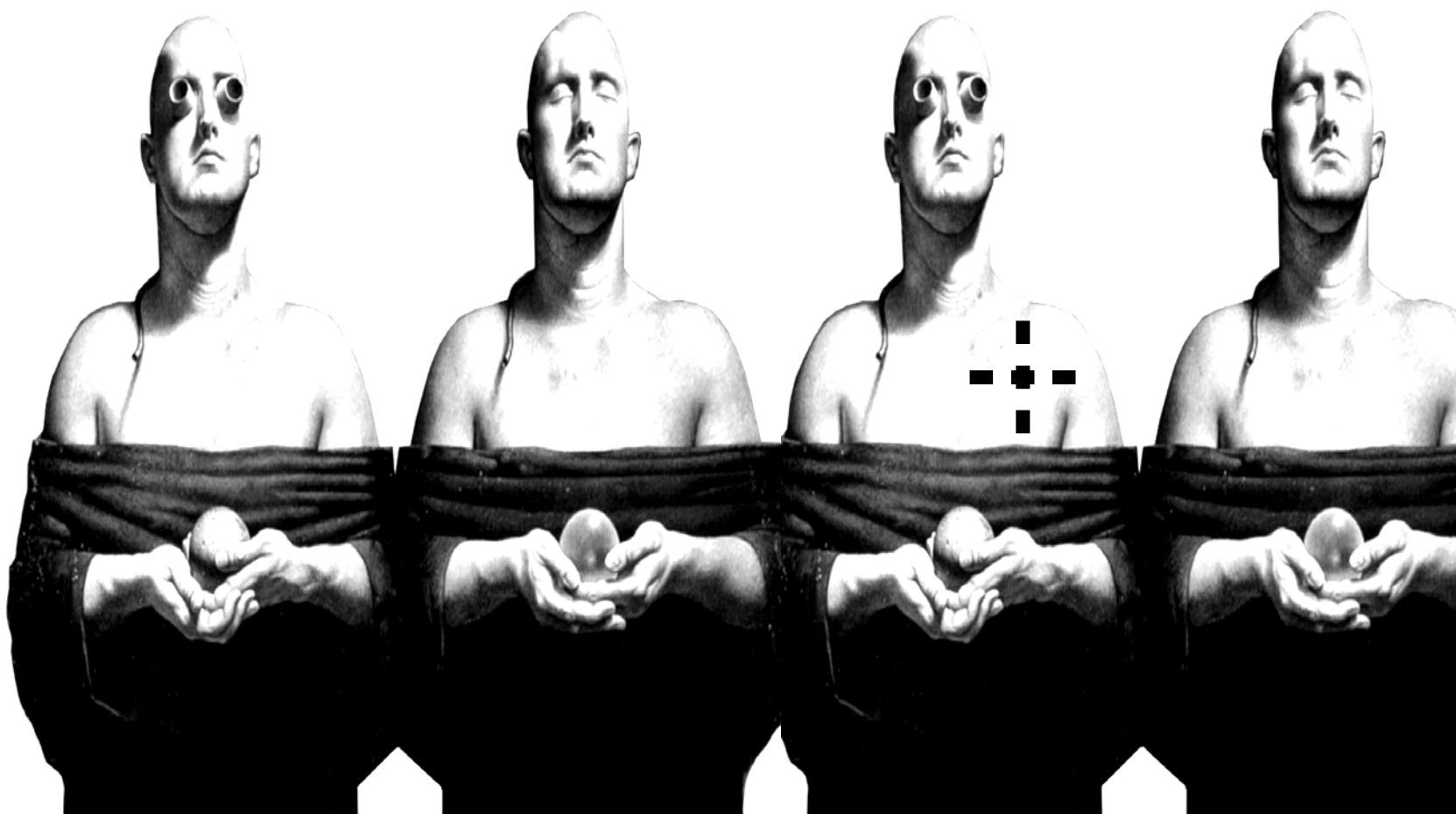
13. *Цит. за: Филиппов А. 1989. С. 152.*

14. *Див. збірник праць П. Бурдье «Социология политики» (М.: SocioLogos, 1993).*

15. *Здавалося б, це правило порушує Інтернет, однак і тут є низка обмежень — див., наприклад: Шиффрин А. Легко ли быть издателем: Как транснациональные концерны завладели книжным рынком и отучили нас читать. М.: Новое литературное обозрение, 2002.*

16. Див.: Розанова Ю. Телевидение как субъект государственной публичной политики // *Мировая экономика и международные отношения*. 2001. № 10. С. 63–74.

17. Звездич П. Развитие печати в Австрии // *История печати*. Т. II. С. 116.

ОРЕСТ*СОХАР

О Б Л И Ч Ч Я

Ц Е Н З У Р И

Коли українським журналістам пропонують поговорити про свободу слова в Україні, то насправді мова одразу заходить про цензуру і переважно лише в одному з її проявів — «трояндовому». Хоча, насправді, кисень в національній журналістиці відбирають значно більше різновидів цього класу.

Споряджаючи заgonи на передову свободи слова, ми, схоже, припустилися однієї стратегічної помилки, ідентифікувавши цензуру з конкретним обличчям Віктора Медведчука. З одного боку, воно й очевидно, адже його стараннями в країні з'явилися темники, п'ятихвилинки ненависти та анонімні сюжети на телебаченні. Але, як на мене, українська цензура більше нагадує пам'ятник долі, що стоїть у австрійському Зальцбурзі: під темно мідним плащем постаменту вгадуються контури старенької жінки, у якої, проте немає обличчя; під каптуром зяє діра. У кожній долі свою обличчя, вважають жителі міста Моцарта. Має безліч проявів, і, відповідно, безліч облич, і українська національна цензура.

Хіба в дотемниківський період не було цензури? Була, але мала радше не репресивний, а фінансовий характер. Журналістів намагалися задобрити замість воювати з ними, а крізь негусте решето обмежень таки видно було просвіт. За великим рахунком, уже навіть наприкінці 90-х, і на початку нинішнього десятиліття для багатьох політиків було встановлено візовий режим для проникнення інформаційної спільноти, та отримати потрібний штамп у політичному паспорті було значно простіше, ніж сьогодні. Але тодішня «ліберальність» інформаційного режиму була ефективнішою з погляду Банкової, ніж сьогодні. Під прикриттям різнобокості представленої інформації, досягався досить таки високий відсоток довіри до телевізійного та друкованого меседжу, що збільшувало відсоток засвоюваності усілякої пропагандивної дурні.

Тоді як, чим можуть похвалитися творці «темніколожства»? Їхній продукт викликає алергію у багатьох міжнародних інституцій, а в українських телеглядачів — оскому. Позитивна ефективність досить таки сумнівна, тоді як кількість зовнішніх і внутрішніх подразнень на чолових інформаційного режиму непомірно зростає. І якщо вони найближчим часом не почнуть знову глушити «закордонні голоси», і не перекриють

будь-яких інших незалежних джерел інформації включно з інтернетом, зусилля «темніколожців» виявляться марними. Напівгебельс — неефективний. Гебельс добрий, коли всі медія звучать в унісон.

«Усі на війну з соціаль-демократами. Хто не воює, той — дезертир», — колись таке популярне гасло актуальне й досі. Але якщо всі проблеми свободи слова звести виключно до наміру поквитатися з топ-менеджерами цієї партії, то потрібного результату ми не досягнемо. Бодай тому, що цензура має не тільки політичний, а й комерційний вимір. У більшості ділових видань, котрим вдається вже заробляти собі на життя рекламою, теж є безліч табу. Вони не можуть написати нічого критичного про різного роду дилерів, банки, страхові компанії, про виробників харчових продуктів, забудовників житла і etc. Бо всі ті добродії є рекламодавцями, розкидатися якими не дозволить собі жодне видання, що живе з реклами. В результаті ми недоотримуємо безліч інформації про якість житла, продуктів харчування, побутової техніки; ділові журналісти так і не розкажуть, що часто за рекламними акціями багатьох фінансових установ нічого, крім «заманухи» немає. Натомість рекламодавці без зайвої скромності примушують медія обсмоктувати та облизувати інформацію про себе. Тут чинне гасло «хто платить, той і замовляє музику». Як наслідок у пересічного читача (глядача) формується завищено позитивне враження про послуги і товари, пропоновані рекламною індустрією.

Тут уже саме час замислитися, чи є взагалі інформаційна культура в цій країні? Якщо її немає у провідників української влади і бізнесу, то можна було б пошукати в опозиційних шансах. Але мандруючи поміж політичних таборів антивладного табору теж доходиш сумного висновку: більшість опозиційних лідерів любить ту свободу слова, що без перешкод ретранслює їх забронзовілий образ. Тоді як навіть найменший натяк на критику записується в актив провокацій СДПУ(о). Спробуйте знайти відмінність між «нашоукраїнською» «Без цензури» і «Президентським вісником» (почилим у бозі, правда). Різниця лише в портретах обожнюваних політиків і в прізвищах політичних сил, підданих анафемі. «Без цензури» славить Віктора Андрійовича, «Президентський вісник» — Леоніда Даниловича, і, відпо-

відно, журналісти обстрілюють протилежні табори. Нічого поганого про своїх, нічого доброго – про чужих. І знаючи журналістів, котрі там «безцензурять», можу гарантувати, що подібну гнучку позицію вони зайняли не з власної волі. Зрештою, не про Ющенка мова, бо тимощенківські «Вечірні вісті» теж є дзеркальним відображенням медведчуківської «Нашої газети+». З усієї партійної плеяди лише Юрій Луценко зміг так нагострити язика журналістам своїх «Граней+», що жоден соціаліст не здумає дати себе облизати, щоб не порізатися. Тому «Гранях+» про своїх – нічого, лише про чужих – погано.

Політики кожен свою партію (блок) вигороджує, мотивуючи таку позицію партійних медій необхідністю проривати інформаційну блокаду, доносити позицію до народу. А що заважає тим самим «Нашій Україні» і БЮТ випустити спільне загальнонаціональне правдиве видання: де би про всіх правду; заслужив Медведчук чи Янукович похвалу, отримай і розпишися, проштрафився Турчинов чи Безсмертний – вигрібайте, хлопці, по повній програмі, і навпаки. Таке собі видання-еталон свободи слова і прорив інформаційної блокади під однією газетною шапкою. Під таке видання не гріх навіть створити альтернативну службу розповсюдження, яка виявиться цінною під час виборів. Не думаю, що це буде дорожче інших мега-проектів опозиції. Тим паче, що за аналогією з «Сільськими вістями», така газета має всі шанси на успіх.

І нарешті я хочу згадати про ще один прояв цензури – моральної, внутрішньої самоцензури журналістів. Чого гріха таїти, чимало з нас уже очманіли від співіснування з нинішньою владою. Ми хочемо іншої. Тому симпатії багатьох адресуються саме опозиції. Там наші друзі, сподівання батьків, там більше України, ніж під офіційними гербами. І тому коли про владу чимало з нас не може писати всю правду, то про опозицію просто не хоче («хлопцям і так дістається», «вони свої, їх треба підтримати» і т.д.). А «свої» ще за життя бронзовіють і набувають провладного комплексу хворобливої реакції на критику.

А чи є свобода слова взагалі? Вона там, де нас немає. А варто кудись поглянути прискіпливіше, то одразу проявляються проблеми. У США, Росії, Польщі,

Італії. Свободу слова ніде не возведено в абсолют. Але й українського інформаційного феодалізму теж у цивілізованих країнах не зустрінеш. І нам вже час з нього вибиратися.

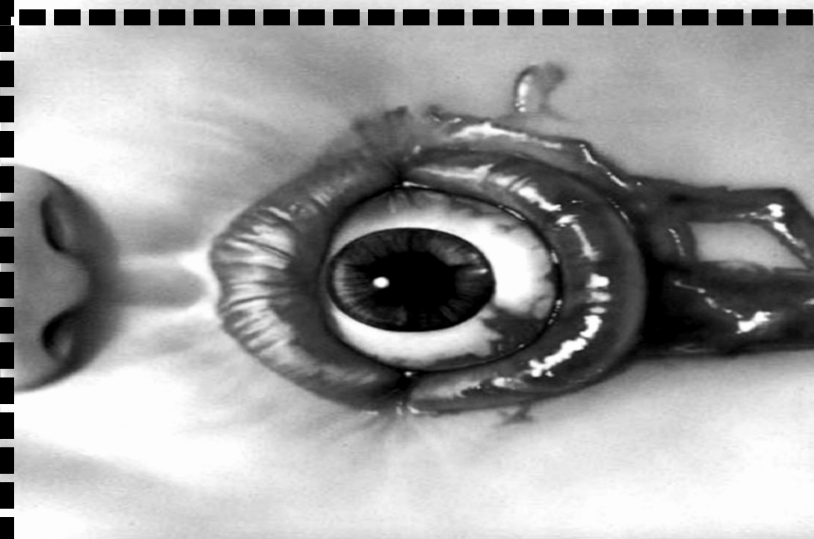
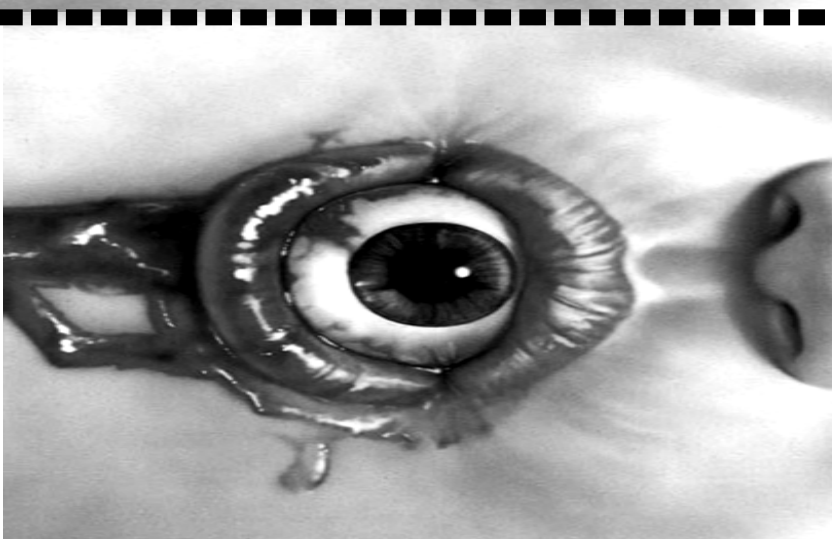
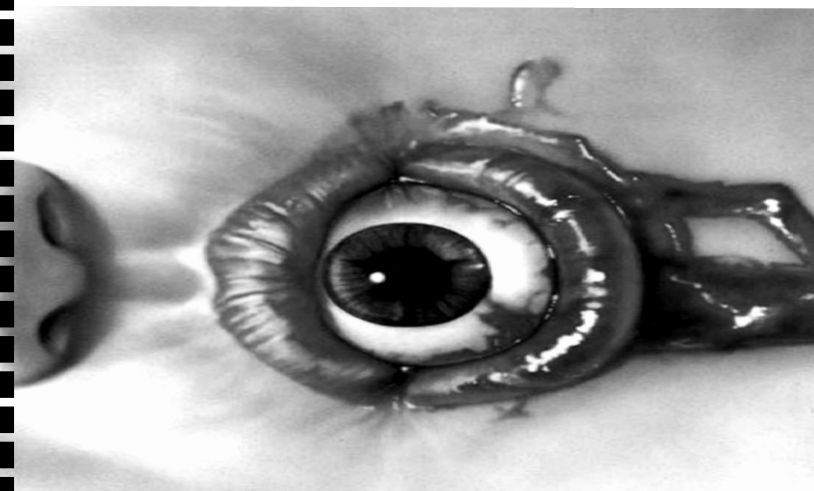
Видається, що є дві принципові засади, які уможливають еволюційний стрибок: це боротьба з медійними злиднями та деконтролезація інформаційного ринку.

Зі злиднями все просто: бідне видання не здатне протистояти напливу «замазухи», воно не здатне проводити ретельних і об'єктивних журналістських розслідувань, не здатне навіть звести голову над інформаційним потоком, аби розібратися, де правда, а де пі-арівська пропагандистська каламуть. В Україні мають заново народитися та переструктуризуватися одночасно два ринки – інформаційний і рекламний. Медія, що знайдуть свого читача (глядача) здобудуть необхідні рекламні бюджети, і матимуть в цензорах переважно лише свою читацьку (глядацьку) аудиторію.

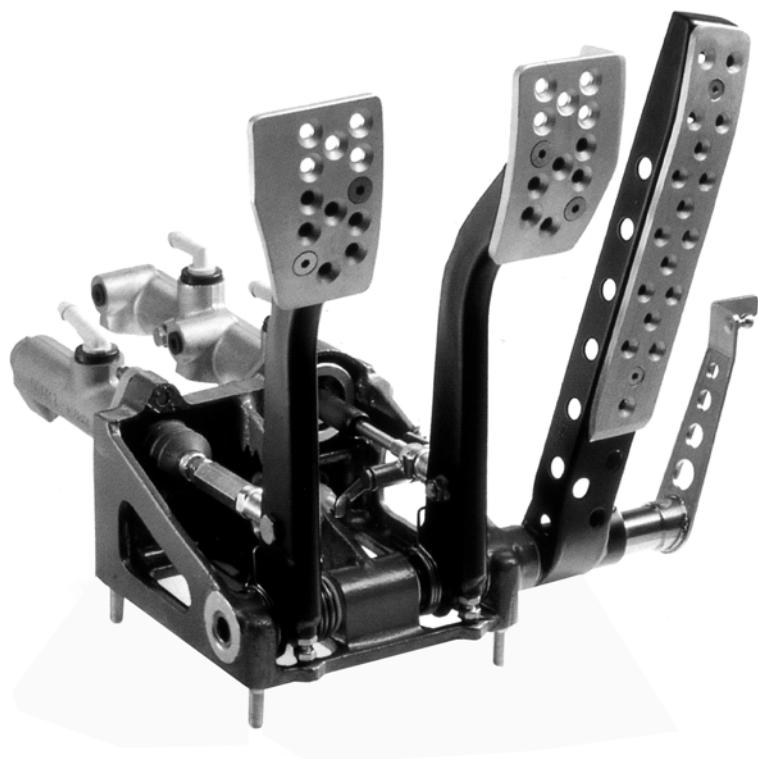
Щоправда, цей оптимізм буде безпідставним, якщо не зняти друге застереження: інформаційний ринок має бути демонополізованим. Один канал в одні руки. Бо інакше «дуче Пінчук» і «дуче Медведчук» – за аналогією з «дуче Берлусконі» – зможуть керувати країною, оскільки володіють її головними інформаційними ресурсами. Якщо їхній контроль над «ящиком» не зняти, то «мрії Меланки про свободу слова» так і не вийдуть за межі її фантазій. Звісно, люди, багаті Кантом, Шевченком, Ніцше, Старицьким, Словацьким чи, в крайньому випадку Ірванцем не мають жодних шансів стати медія магнатами. Але навіть перерозподіл ТБ між скоробагатьками принесе бажаний результат: бо між ними почнеться конкуренція за рекламні бюджети, і найбільші гроші на ринку збере найуспішніший канал.

Боротьба за свободу слова повинна потрохи виростати з штанців аматорства. Вона не може вестися партизанськими методами, коли головною метою є пустити під укіс найбільше ешелонів супротивника. Знищивши якусь одну маску цензури, ми нічого принципово в інформаційному просторі не змінимо. Ця пошесть багатогранна, і боротися з нею треба системно.

К О Р О Т К А
І С Т О Р І Я
Ц Е Н З У Р И

Упродовж усієї історії людства суспільству що-небудь забороняли знати. Цензори завжди мотивували свою діяльність боротьбою з невір'ям, порнографією, пороками і шкідливими ідеями.

605 р. д. Р.Х. — Мабуть, один з перших офіційно задокументованих випадків використання цензури: цар Іудеї Іоакім наказав спалити книгу пророцтв Ієремії. Можливо, ці діяння Іоакіма стали також початком практики самоцензури — вважають, що біблійні автори після історії з Ієремією почали більш активно використовувати натяки і умовчання.

443 р. д. Р.Х. — У світ приходять цензори: у міському магістраті Риму з'являються два нові співробітники — «цензори». Крім контролю за виконанням міських замовлень та веденням обліку римських громадян, вони займалися боротьбою з порушенням моральності.

399 р. д. Р.Х. — Перший випадок застосування смертної кари, як найвищої форми цензури. Грецького філософа Сократа змушують випити отруту. Це був один з перших філософів, що послідовно доводив необхідність свободи слова.

213 р. д. Р.Х. — Перший випадок тотальної цензури. Імператор Китаю Цінь Ші Хуанді (він, зокрема, побудував Велику Китайську Стіну) видав безпрецедентний указ. Він звелів знищити усі книжки — з науки, медицини, сільського господарства і гадань (гадання також вважалися наукою). Близько 500 вчених було страчено, кілька тисяч репресовано.

48 р. д. Р.Х. — Перший випадок знищення бібліотек. Римський полководець Юлій Цезар з військових міркувань наказав спалити велике зібрання античної літератури — Александрійську бібліотеку (Єгипет), в результаті було знищено близько 700 тис. книжок. Десь через 400 років відновлену бібліотеку було знищено згідно едикту римського імператора Феодосія (християнський імператор наказав спалити бібліотеку, тому що в ній зберігалися праці язичницьких авторів). Ще через три століття бібліотека була знищена втретє і остаточно, згідно наказу халіфа Омара, що заявив: «Якщо ці книжки суперечать Корану, значить вони шкідливі. Якщо ці книжки є про те ж, що і Коран — значить вони не потрібні».

499 р. — Вперше було зроблено особливий список заборонених книг. Під керівництвом Папи Гелазіу-

са (за іншими джерелами Гелазієм) створено «Папський Індекс» (Papal Index, існує до сьогодні), до якого було внесено перелік книг та імен авторів, з якими католикам заборонено ознайомлюватися.

1501 р. — Перший випадок заборони наукових інновацій. Папа Олександр VI видав буллу про заборону книгодрукування (в Європі друкарський верстат був винайдено Йоганесом Гутенбергом у 1450 році). Так католицька церква намагалася боротися з усе сильнішими єретиками-вільнодумцями. Папа вважав, що переписувачів книг, більшість з яких були монахи, значно легше контролювати, ніж мирян.

1512 р. — Мабуть, перший широковідомий випадок боротьби цензури з наукою. Польський вчений Міколай Коперник опублікував книжку «Коментарі», у якій доводив, що Земля крутиться навколо Сонця. У 1616 році книга була занесена до «Папського Індексу». Астроному Галілео Галілею (якому приписують авторство знаменитої фрази «І все ж таки вона крутиться!») інквізиція, зокрема, інкримінувала читання забороненої книги Коперніка. Книга самого Галілея «Діалоги» була у «Папському Індексі» до 1822 року.

1541 р. — Знаковий випадок використання цензури у живописі — фреска Мікеланджело «Страшний Суд» у Сікстинській Капелі була визнана Папою Павлом IV аморальною. Художнику довелося задропувати оголені персонажі фрески. Діячі релігії того часу вже мали досвід знищувати здобутки античної культури, а також цензурувати ікони, фрески і вітражі.

1643 р. — Перший випадок запровадження економічної цензури. Британський парламент видав «Акт Ліцензування» (Licensing Act), що регулював правила видання та скасування книговидавничих ліцензій. Через рік (1644) великий англійський поет Джон Мільтон всупереч парламенту опублікував свій виступ на захист друкарні — перший випадок такого виступу в історії. Мільтон вимагав «Дайте мені свободу знати!».

1735 р. — Перший приклад використання політичної цензури після публікації журналістського матеріалу. Американський журналіст Джон Зенгер (John Peter Zenger) опублікував у журналі New York Weekly Journal статтю з критикою губернатора Нью-Йорка. Губернатор образився і наказав арештувати критика.

1789 р. – Перший випадок законодавчого захисту свободи слова: відповідні положення було внесено до Конституції Французької республіки.

1842 р. – молодий німецький журналіст Карл Маркс опублікував у Швейцарії статтю «Замітки про останню пруську інструкцію щодо цензури». Маркс виступив запеклим захисником свободи слова і друку. За іронією долі, всі комуністичні режими, ідеологічною базою яких стали роботи Маркса, були сумно відомі через жорстоку цензуру. Сам Маркс, напевно, є автором, що найбільше постраждав від цензури (особливо завзято, звичайно, його цензурували у капіталістичних країнах).

1856 р. – Перший випадок заборони книжки письменника, якого пізніше беззастережно визнано великим (випадки, коли автор, що постраждав від цензури, має неоднозначну літературну репутацію – як, наприклад, Маркіз Де Сад – тут ми не розглядаємо). Постраждав Густав Флобер (Gustave Flaubert) і його роман «Мадам Боварі», що у Франції став бестселером і сьогодні вважається одним з найкращих прикладів роману XIX століття.

Цензура забороняла твори Оскара Уайлда, Марка Твена (він, до речі постраждав за «Пригоди Гекльберрі Фінна»), Теодора Драйзера, Ернеста Гемінгвея, Олдоса Хакслі, Сінклера Льюїса, Бертрана Рассела, Генрі Міллера, Джеймса Джойса, Владіміра Набокова і т. д. Список філософів, письменників, поетів, що постраждали від совєтської цензури у колишньому ССРСР, нараховує десятки тисяч імен, деякі з них мали і мають світову славу. Можна тільки згадати лауреатів Нобелівської премії з літератури – Бориса Пастернака, Александра Солженіцина, Йосіфа Бродського. Утім, існують випадки, коли цензори XX ст. не схвалювали книг Гомера, Шекспіра, Біблію і Коран.

1861 р. – Уперше у світі офіційно запроваджено військову цензуру. Її заснувало Міністерство Оборони США («Північні Штати») після початку Громадянської війни. Журналістам заборонили публікувати інформацію, що могла бути корисною для Конфедерації США («Південні Штати»). Людям, що порушували заборону, загрожували суворі покаранні, аж до закриття газети і арешту.

Необхідно відзначити, що до 1861 року військова цензура також негласно існувала у всіх арміях світу, але журналісти не були настільки впливовими і багаточисельними, газети не виходили такими великими тиражами, а телеграфу ще не було винайдено. Основні положення чиновників Міністерства оборони США сьогодні копіюють всі держави, що вводять військову цензуру.

1911 р. – Перший випадок широкомасштабної видавничої цензури. Американський магнат Херст (Hearst) був власником значних земельних ділянок у Мексиці. Над ними нависла загроза конфіскації. Тоді Херст дав команду почати пропагандистську кампанію з ціллю примусити США оголосити війну Мексиці. Газети Херста публікували моторошні матеріали про те, як сотні тисяч мексиканських солдат, озброєних до зубів, марширують до кордонів США для знищення усього живого.

Єдина газета, що ризикнула перевірити декларації Херста – Chicago Tribune – послала до Мехіко свого репортера. Той жажнувся: ніяких приготувань до війни з північним сусідом не велося. Репортер написав серію кореспонденцій, що викривали брехню газети Херста, але половину з них так і не зумів опублікувати.

Цікаво, що Уілям Рендольф Херст (William Randolph Hearst) став героєм ще одного цензурного скандалу. У 1941 році 25-річний режисер Орсон Уеллс (Orson Welles) зняв за своїм сценарієм фільм «Громадянин Кейн», у якому головний герой (негідник і мерзотник) мав виразно впізнавані риси магната. Газети і радіостанції Херста розпочали звичайнісіньку травлю цього фільму: вони шантажували Уелса, власників кінотеатрів примушували відмовлятися від прокату «Громадянина Кейна», менеджерам і власникам кінокомпаній погрожували публікаціями викривальних матеріалів про «звичай Голівуду» і т.д. Тим не менше фільм вдалося показати широкому загалу. Сьогодні «Громадянин Кейн» вважається одним з найкращих фільмів усіх часів і народів.

1918 р. – Створення соціалістичної цензури: відповідний декрет було підписано Владіміром Леніном. У декреті зазначалося, що закриття буржуазних газет і видавництва – тимчасова міра і після остаточної перемоги Совєтської влади цензура буде відмінена. Як показала історія, тимчасова міра проіснувала сім десятиліть.

1925 р. — Перший судовий процес у справі використання цензури у шкільній освіті. Шкільний учитель Дон Скопс (John T. Scopes) був звинувачений чиновниками штату Теннессі (США) у викладанні заборонених і богохульних теорій — такою вважалися теорія походження видів Чарльза Дарвіна. Серія судових слухань над Скопсом одержала назву «мавпячих процесів», оскільки присяжних особливо обурювало, що, згідно теорії Дарвіна, людина походить від мавпи.

1935 р. — Перший випадок знищення книг за «національною ознакою». Німецькі нацисти почали цілеспрямоване винищення книг, написаних авторами, що не належать до «арійської раси». Разом з тим знищувалися і ідеологічно шкідливі твори створені арійцями.

1937–1938 рр. — Перший випадок цензури, здійсненою спільними зусиллями великих об'єднань приватних підприємців.

У 1937 році американський лікар Клер Стрейт (Clair Straith), проаналізувавши автомобільні аварії, дійшов до висновку, що основною причиною величезної кількості каліцтв і смертей є недбалість виробників автомобілів. Вони не звертали уваги на безпеку водіїв і пасажирів. Спроби лікаря опублікувати висновки свого дослідження були марними — автомагнати США заблокували всі публікації. Правоту Клера Стрейта було підтверджено лише через десятиліття: автомобілісти зобов'язали обладнати автомобілі ременями, подушками безпеки, амортизаторами, і випробувати їх.

У 1938 році виробники тютюнових виробів заблокували публікацію результатів досліджень, які довели, що у 44% випадків захворювання на рак легенів викликані курінням. Не дивлячись на зменшення кількості курців, за даними Всесвітнього Банку, сьогодні у світі живе 500 млн. осіб, що помруть через хворобу, викликану курінням. Щорічно тютюн є причиною 10 млн. смертей. Нікому не відомо, скільки життів вдалося б зберегти, якщо громадськість дізналася б про висновки вчених.

1947 р. — Заборона у США показу фільму Чарлі Чапліна «Мс'є Верду» (вже тоді Чарлі Чаплін вважався «живим класиком» кінематографу).

1963 р. — Перший гучний приклад тотальної цензури результатів відкритого кримінального розслідування. Пресі так і не вдалося одержати доступ до матері-

алів, так званої, «комісії Уоррена», що розслідувала вбивство президента США Роберта Кеннеді. У середині 90-их матеріали розслідування прокурора Уоррена стали основою відомого фільму режисера Олівера Стоуна (Oliver Stone) «Джи.Еф.Кей». До сьогодні значна частина матеріалів про вбивство Кеннеді залишається недоступною для громадськості.

1987 р. — Міхаїл Горбачов оголосив початок політики гласности. Деякі цензурні «рогатки», що існували у СРСР, були знищені. Цікаво, що незабаром після цього рішення Горбачова, советські газети і журнали, як занадто радикальні, були заборонені для вивозу у деякі соціалістичні країни, зокрема у НДР і Румунію.

1988 р. — Перший у сучасній історії випадок винесення смертного вироку за літературний твір. Англійський письменник, виходець із Пакистану Салман Рушді (Salman Rushdie) опублікував книгу «Сатанинські вірші». Ісламські організації оголосили її богохульною і блюзнірською. У 1989 році духовний лідер Ірану Аятола Хомейні оголосив про те, що письменника повинні вбити. Через три місяці після винесення вироку Хомейні помер, але у 1994 лідери Ірану офіційно підтвердили, що смертний вирок Рушді залишається в силі. До цього часу Рушді живе під охороною спецслужб, а книжкові магазини, що продають його книжку, наражаються на тиск ісламських екстремістів.

«Справа Рушді» найбільш відомий, але не єдиний приклад цензури ісламів. У крайніх формах вона виявляється в Афганістані, Саудівській Аравії, Ірані, Сомалі, та Судані.

1990 р. — Уперше жертвою цензури став музей. Contemporary Art Center у місті Цінціннаті (США) був втягнений у судові переслідування за виставку фотографій, яку цензори визнали порнографічною.

1999 р. — Уперше зроблена спроба цензури мережі Інтернет. У деяких країнах (Китай, Саудівська, Аравія, Іран) державні органи здійснили спробу технічно заблокувати доступ ко ристувачів до певних, переважно політичних, релігійних чи порнографічних сайтів. Цензурувати Інтернет намагаються практично у всіх країнах колишнього СРСР. Переважно це пояснюється необхідністю безпеки держави і захисту моральності.

Переклав Ян Чайковський

ОЛЕСЬ*СТАРОВОЙТ

В І Л Ь Н І

В . У М О В А Х

Н Е С В О Б О Д И

В Україні можна навіть стверджувати, що ступінь журналістської свободи тут наближений до абсолюту. Журналістів захищає законодавство, для них спрощена процедура отримання дозволу на носіння зброї для самозахисту, і навіть досить легко витребувати собі персональну охорону. Чинovníки і держслужбовці зобов'язані вчасно надавати інформацію, коментувати найбезглуздіші чутки, відповідати на ідіотські запитання. Силовики люб'язно, зціпивши зуби, але ввічливо і з посмішкою, пояснюють – чому саме сюди не можна пройти (власне переважно після того, як ти уже з'ясував усе, що було тобі потрібно) і чому вони, на превеликий жаль, не можуть надати тієї, чи іншої інформації (але ти ж її уже отримав, або тепер точно знаєш, де отримаєш). Тобі тиснуть при першій ліпшій нагоді руку політики, про яких ти тільки-но опублікував критичний матеріал, тебе впізнають на вулиці перехожі і навіть іноді привітно посміхаються.

Перед журналістами запобігають. Їм пропонують дрібні послуги («ми пришлемо за Вами машину», «після прес-конференції обов'язково буде фуршет»), грамоти і подарунки до днів професійних свят (саме – днів: День журналіста, День преси, День працівників радіо, телебачення і зв'язку) від влади виконавчої, законодавчої, армії, СБУ, податкової, міліції і т.д. і т.п. Для журналістів встановлюють премії і нагороди, їх запрошують на різноманітні курси і тренінги. Зрештою, існує офіційна Спілка і купа напівофіційних, або зовсім неофіційних спілок, комітетів, незалежних профспілок і товариств, що ставлять собі за мету захищати журналістів і сприяти їх професійній діяльності. Усе це фінансується з бюджету України і закордонних фондів і, незважаючи на величезну армію тих, що покликані розподіляти ці блага, щось перепадає і пишучій братії.

Однак, зворотній, неосвітлений, бік місяця зовсім інший. Щоби отримати інформацію, її потрібно вихопити з-під носа своїх колег, користуючись часом не зовсім законним шляхом, а також граючи на низьких людських почуттях жадоби, помсти і страху. Нерідко, як каже один знаний журналіст, береш компромат на одного негідника в іншого, а завтра чиниш навпаки.

Журналіст повинен бути режисером і актором в одній особі. Вміти не тільки підіграти співрозмовнику,

аби почути потрібні відомості чи сформулювати запитання таким чином, аби візаві сказав усю правду-матку, але й часами змодельовати усю ситуацію, проконтролювати її від зав'язки до кульмінації і розв'язки.

Часами журналістові непросто знайти роботу. Редакції – маленькі клани, або ні, швидше племена зі своїми внутрішніми ієрархіями і законами. Ти можеш порушити зовнішнє табу, але упаси Господи порушити табу внутрішнє, написати наприклад щось на тему, яка закріплена за іншою людиною, особливо, якщо тій людині за сорок... Ні, якщо ти згоден грати за усіма встановленими правилами, не забігаєш на чужу територію, знаєш напам'ять усіх «священних корів» і воровіг влас-

ника, то немає проблем – і робота, і зарплата. Але якщо у тебе є сумління, внутрішнє «я» і професійні принципи, якими ти не поступаєшся, то дай Боже перетнутися в часі і просторі з кількома такими самими працетавдолюбамі в одній редакції. І тоді нехай начуваються колеги-конкуренти! Правда, і ви, і вони знають, що спалах буде яскравим, але все одно недовгим.

Абсолютно незалежних ЗМІ не буває. Бо навіть ідеальний проєкт: супертиражне видання, де засновником і власником є журналістський колектив, насправді дуже залежить від свого читача, його настрою і мінливої ринкової кон'юнктури. Насправді усе ще простіше. Журналіст (навіть незалежний «стрингер») безпосередньо залежить від редактора (візьмуть – не візьмуть текст) і читача (сподобається – не сподобається). Редактор безпосередньо залежить від визначеної політики ЗМІ, а сам засіб масової інформації від власників і реципієнтів (читачів, слухачів, глядачів, а особливо – рекламодавців).

Надто багато представників журналістської професії перетворилися на цинічних найманців, ландскнехтів. Воюємо на стороні того, хто сьогодні платить. Завтра може бути навпаки. І переходять, перебігають, тягнуть за собою папки і дискети, бази даних редакцій, фото архіви, «здаючи» професійні секрети. Я б не сказав, що ландскнехти не є професіоналами, просто вони фахівці іншого гатунку. Найманців не жалували на жодній війні. У полон їх не беруть, а перекинчиків ніколи не любили. Тому вік у них недовгий, хоча би творчий...

Журналістам, зокрема і порядним, і непроданим, погрожують, їх калічать і навіть вбивають. Небезпека цієї професії не порожній звук. Але найстрашніше не це. Щоденно журналіст стикається із усіма непривабливими сторонами існування людської спільноти. Чи не щодня доводиться зустрічатися з надзвичайними й екстремальними ситуаціями, найрізноманітнішими верствами і прошарками суспільства, рідко із радістю, а частіше із людським стражданням, горем і проблемами. Треба вміти співчувати, але все таки лише до певної межі. І тут справа не в професійному цинізмі, у якому теж часто звинувачують журналістів. У кожної людини одне горе чи проблема. Щодня ти дізнаєшся про кілька з них, за тиждень – це два-три десятки, за місяць – сотня, за рік – тисяча... Щоби працювати журналістом, потрібно мати міцні нерви і здорову психіку. А ще непереможну віру в добро і справедливість.

І ще потрібно часами закривати очі, і не вірити в усе те, що тобі стає відомо. Особливо про сильних світу цього. Твоїм читачам (слухачам, глядачам) ліпше та-

кож не знати усієї правди. Ну хіба так, півслова, півнатяку... Хтось таки нехай знає і розуміє...

Але окрім усіх зовнішніх обмежень свободи, існують ще обмеження внутрішні. Головним покликанням журналіста є здобути і донести до реципієнта інформацію, варту уваги і журналіста, і реципієнта. Цензуру добрий журналіст завжди обійде стороною. Гірше із самоцензурою. Для неї неможливо встановити сталих рамок. Вони міняються щоденно в залежності від ситуації, настрою і навіть контенту чергового числа (інформаційного випуску). Із суспільних інститутів громадськість ще довіряє священнослужителям, медикам, освітянам і журналістам. Вважаючи, поміж тим, представників цих професій чи не найбільш корумпованими і продажними.

Істина насправді багатоваріантна. Особливо її трактування. Журналістові при описі події вкрай важко абстрагуватися від обставин, а особливо – від стереотипів. Водночас, брак повної інформації, або, навпаки, присутність дезінформації часто спотворює у журналіста сприйняття дійсності і, відповідно, передається читачеві (слухачеві, глядачеві). Одним необережним словом можна покалічити чиюсь долю, а то й пустити суспільство хибним шляхом. Мудрість і виваженість приходить лише зі знаннями і зрілістю, а пишеться і публікується найбільше молодими. Ніщо так не обмежує свободу слова, як неграмотність і некомпетентність її носіїв. Бути вільним і відчувати себе вільним зовсім не одне і те ж. Тим більше важко нести самостійну відповідальність за свою свободу і поважати свободу інших.

Свобода також не буває абсолютною. Особиста свобода на ділі закінчується там, де починається свобода іншої особи. Але як бути із колективною свободою (якщо взагалі свобода може бути множинною) і що таке насправді свобода слова? Свобода висловлювати усе, що знаєш, чи говорити і показувати лише ту інформацію, за наслідки поширення якої можеш відповідати особисто? З іншого боку, напівправда це зовсім не правда, а от напівбрехня це завжди брехня.

Сучасна журналістика дає можливість доповнити текст аудіодокументом, а також фото та відео фіксацією. Так надійніше і чесніше. Завдяки телебаченню

глядач взагалі може відчутти себе свідком події. І зробити з інформації свої висновки.

Хоча в дійсності суттєвої різниці між газетною, радіо та телевізійною журналістикою не існує. Усюди головним є текст і особистість журналіста. Все решта – додаткове і наносне: колір і спосіб верстки у пресі, шумові та музичні ефекти на радіо, «картинка» на телебаченні. І справжнім журналістом може бути лише той, хто бездоганно володіє словом, причому в першу чергу словом писаним, а вже потім сказаним.

Друга половина ХХ століття витворила унікальну професію – «диктор». На естрадній сцені був аналог, який називався «конферансьє». Хоча останній міг дозволити собі імпровізації, а от диктор телебачення чи радіо – ніколи. Він говорив заздалегідь написані, відредаговані і вивчені фрази. Фактично, свобода диктора полягала лише в підборі інтонацій і протяжності паузи.

Тим не менше, його добре поставленому голосу вірили, а його (її) зовнішність ставала еталоном, що його намагалися наслідувати. І досі переважна більшість реципієнтів слухає новини саме від дикторів, ловлячи кожне їхнє слово. І не вважає за потрібне знати, що вони лише репродукують заготовлений текст. Робота редакторів, істинних авторів текстів та інформацій залишається за кадром. Колись обов'язково потрібно буде створити службу новин, де інформацію будуть не чита-

ти, а розповідати. Лише авторські новини заслуговують на увагу і на довіру.

На відміну від недалеких часів і зовсім близьких територій, в Україні є стала потреба отримувати щоденну інформацію. Бажано, якщо пошастить читачам (слухачам, глядачам) і журналістам – актуальну, оперативну, об'єктивну і неупереджену. А значить є постійна потреба у кваліфікованих представниках пишучої братії. Буття та позиціонування журналістів в Україні визначається, передовсім, не обставинами професійного існування, а в ступенем свободи самих журналістів. Свободи і відповідальности. З одного боку, існує правове поле, де нагромаджено багато суперечностей, але насправду мало регулятивних механізмів для поліпшення якості ЗМІ та підвищення їх суспільної значимості. З іншого боку, маємо величезну кількість десятиліттями нагромаджених професійних проблем і болячок, значне число зовнішніх і внутрішніх табу, «дикий» ринок та ще не зовсім цивілізовані взаємостосунки між журналістами і роботодавцями, між самими ЗМІ. І все ж про ці труднощі багато пишеться, говориться на конференціях і круглих столах, для їх подолання приймаються і реалізуються програми, закони. Але зовсім поза увагою дослідників залишається особистість журналіста, його особиста свобода і свобода висловлювань, його фаховість і відповідальність за професію та її наслідки, його вільність в умовах тотальної несвободи.

МОНРО*ПРАЙС

телебачення
телекомунікації
і. перехідний
період: право,
суспільство
і. національна
ідентичність

ГЛОБАЛІЗМ, ТЕЛЕБАЧЕННЯ І СУСПІЛЬСТВО

Кожна робота про образи у наш час є своєрідною мандрівкою ідеологічними пам'ятниками, що руйнуються, і зарубцьованими політичним ландшафтам кінця XX сторіччя: розбиті дощенту національні мрії, у той час як «древні держави зникають як ранкові тумани» [1]; хиткий фундамент нових держав, що прагнуть старих ідентичностей; купи сміття з проголошених принципів і юридичних формулювань; руйнівна дія сучасної популярної культури; повторювані мрії, пов'язані з новими технологіями; і скрізь – розслаблена, непередбачувана конкуренція між згуртованістю і роз'єднанням, загальним і особливим, сучасним і фундаментальним. Великі перетворення в ЗМІ відбуваються на полі величезних руїн – цивілізацій, що воюють, звичок, що зникають, механізмів старої технології, що іржавіють – на яких виростають численні зміни. У такий період поєднуються печаль старіння і можливості надії.

Найістотнішими є дві теми: важливість удосконалення громадської сфери і необхідність переосмислення ставлення ЗМІ до суспільства, згуртованості і національних ідентичностей. Теоретично небезпека полягає в тому, що виконання одного завдання ставить під загрозу розв'язання іншого. По-новому сконструйована система комунікацій, що підсилює закриті території громадської сфери, має шанс послабити традиційні зв'язки згуртованості. А система, у якій уряд спроможний занадто ефективно підтримувати свій варіант національної ідентичності, наражається на небезпеку зсуву до більш ефективної зони автономного громадського дискурсу. Завдання полягає у пошуку шляхів безконфліктної гармонізації цих двох тем. У такій напруженості немає нічого принципово нового, за винятком хіба що технології.

Національна ідентичність

Я підкреслював, що кожна держава веде зі своїми громадянами розмову про законність свого існування. У цій розмові держава займається самовиправданням, вимагаючи від своїх громадян лояльності. Деякі держави мають так мало підстав для здійснення влади

без застосування сили чи ідеології, що створення і поширення легенди про законність є всепоглинаючим, всеосяжним і викривальним для режиму. Однак, навіть у демократичних суспільствах відчувається загальна потреба у створенні легенд і підтримці громадянськості. Важливо, що ці ідеї й образи становлять частину визначення кожної держави. Уряди фактично змушені продукувати або підтримувати образи, що зміцнюють відносини між ними і їх громадянами. Держава може претендувати на втручання у ринок ідей чи виходячи з інтересів захисту своєї культури – вагомої і достатньої причини для втручання, – чи, більш претензійно, – заради заохочення світогляду, що розширює її панування. Таке театральне і неперевершене поняття, як національна ідентичність, часто стає, вишуканим зібранням образів, які виробляються урядом (чи низкою груп інтересів) заради збереження своєї влади.

З огляду на глобальну конкуренцію необхідною удвічі більше сприяти проголошенню національної ідентичності і її зв'язків з мовою і мистецтвами, літературою, кінематографією і телебаченням. Для досягнення ефективної конкурентоспроможності держави на бурхливому ринку лояльності потрібно набагато більше, ніж цілком приватизована система, у якій на власників ліцензій накладаються договірні зобов'язання, пов'язані з передачею культурних програм і виконанням інших суспільних завдань, зокрема, поширення новин і інформації. Ці власники ліцензій, зіштовхнувшись з внутрішнім завданням побудови аудиторій, перед обличчям своїх акціонерів повинні усіма можливими способами витлумачувати обов'язки, що пов'язані із громадськими інтересами, отже, ці положення стають порожніми і марними. Це урок з американського досвіду, і він неявно виявляється в моделі мовлення, де цей урок був добре засвоєний.

Щоб бути ефективною, держава повинна реформувати й оживити часто жорсткі, перекомплектовані, іноді корумповані і цинічні громадські організації мовлення. Ці організації завжди перебувають під загрозою занепаду. Замість цього вони повинні стати для телебачення тим, чим для музики є великі національні оркестри чи для освіти в цілому – знамениті університети. Вони повинні скористатися можливостями, що їх на-

дають нові технології, а не деградувати в надії на досить фіктивний новий достаток. Недостатньо знову звернутися до старих підходів, таких як оновлення «доктрини справедливості», контроль за кількістю реклами чи відновлення інших форм «спільного інтересу». Старий порядок денний досить заяложений, він зародився в іншу епоху, з іншим складом конкурентів, іншою технологією й іншою аудиторією. Навіть у найвищій точці американського регулювання мовлення занадто мало свідчень тісного взаємозв'язку між урядовим втручанням і позитивними результатами у досягненні демократичних цілей. Потрібно, радше, переформулювати загальний інтерес з огляду на нові технології. Частиною цього аналізу є роль уряду як покровителя – джерела фінансування телевізійних програм. Марк Юдоф (Mark Yudof) добре сформулював роль уряду: «Демократичні уряди... не можуть відмовитися вчити, управляти чи переконувати; вони демократичні тією мірою, якою виражають демократичні цінності. Іншими словами, не треба боятися урядової реклами, публікацій чи програм, що усвідомлено прагнуть закріпити поняття терпимості, участі виборців, урядової згоди тощо. Вони сприяють становленню такої структури, у рамках якої набагато важче здійснити урядове ідеологічне обґрунтування цінностей, «викликають заперечення». Таким чином, те, що на першій погляд видається парадоксом або протиріччям... у дійсності може виявитися пунктом рівноваги. Самоконтрольований громадянин є основою представницької демократії, а не продуктом усупільнення» [2].

На початку 1990-х років у Києві існувала груба характеристика урядового мовлення, що нагадувало культурне минуле: «шароварне» телебачення, що назване так через убрання, у яких виступали люди, що грають на баянах. Однак, навряд чи досить одного «шароварного» телебачення. Громадське телебачення повинне знайти нову національну роль як засіб підтримки лояльності і повинне підсилити свої зв'язки з іншими формами підтримки мистецтв. Зробити це дуже непросто, адже нова роль повинна нагадувати нації про все краще, що в ній є, про її вищість (не лише у власних межах, але і у всьому світі). Ми бачили, що Сполучені Штати у своїй фінансовій підтримці перехідних

суспільств через уряд і фонди відзначаються палкою і зрозумілою прихильністю до вільного підприємництва і схиляються до підтримки механізмів, що прикрашають суспільство мішурою, іноді за рахунок засобів, що зміцнюють суспільство. Спільні зусилля з фінансування незалежного сектора мовлення за сприяння заходу дуже похвальні, але не менше уваги варто приділяти і повномасштабній реформі сектора громадського мовлення.

Коли впала Берлінська стіна, коли розпалася советська імперія, здавалося, що глобалізація містить у собі райдужне торжество відкритості – мовленнєвий еквівалент кінця історії. Миттєво були відкинуті поняття культурного імперіалізму, почали уникати всіляких невідповідностей між розбудовою нових націй і руйнуванням старих комунікаційних систем. Тепер важливі зрушення включають змагання за комунікаційні сфери інтересів.

Коли у постсоветський і посткомуністичний періоди виникали труднощі підтримки стабільності, необхідно було поставити запитання: чи може національна держава вижити у світі, у якому немає меж культури, віри й уяви.

Уже дуже давно критик Марі Бреннер (Marie Brenner) назвала телебачення «ввімкненим наркотиком», а у своїй книзі Джеррі Мендер (Jerrig Mander) зовсім неправдоподібно писала про «чотири аргументи на користь ліквідації телебачення». Знищення телебачення неможливе і не зовсім бажане, однак кількість часу, що проводиться біля телевізора, і його зв'язок з освітою та громадською участю повинні стати предметом національного інтересу. Перегляд телевізійних програм, як і паління, потрібно розглядати як діяльність, що має небезпечні наслідки, настільки небезпечні, що необхідно прийняти ефективну стратегію щодо її скорочення або видозміни. З огляду на велику кількість аспектів такої поведінки, зокрема, випадкові сексуальні зв'язки через призму поширення СНІДу і вживання наркотиків, роль уряду все більше і більше полягає в освіті, використанні образів та інформації для зміни звичаїв суспільства. У кожній з цих сфер роль уряду полягає не в обмеженні свободи дій чи слова, а у впливі на середовище прийняття рішення. У випадку паління було найважче, але ретельно продумане втручання, що

включало не лише офіційні попередження, але і податкову політику, обмеження на обсяг реклами, обмеження на розташування місць продажу цигарок і обмеження віку для потенційних покупців. У випадку зі СНІДом вплив на поведінку був виключно питанням освіти, виводом колективної відповідальності, для того, щоб допомогти інформувати приватних осіб — особливо молодь — про небезпеку випадкових сексуальних зв'язків.

Ще жодне західне суспільство не прийшло до очевидного висновку про те, що занадто багато часу, проведеного біля телевізора, є небезпечним не тільки для глядача, але і для суспільства. Не існує явного впливу, як і у випадку із цигарками, не існує фізичного еквівалента кількості легеневих захворювань. Справді, для одних людей багато часу біля телевізора є перевагою, джерелом інформації, а для інших — це спосіб перенесення уваги з болісних проблем убогого життя. Однак, очевидно й інше — те, що можна назвати отруйним телебаченням, є ворогом мислення, читання і напруженого процесу громадянства. Річ не в тому, що насильство на телебаченні не обов'язково викликає насильство чи, що пропонується непристойність призводить до аморальності, а радше в тому, що надмірний бездумний перегляд телебачення впливає на якість громадянства, на почуття відповідальності, навіть на здатність конкурувати. Популярна культура, що передається через нові технології, є найбільш ефективним, найбільш впливовим, найбільш технічно досконалим «навчальним планом» у всіх західних і перехідних суспільствах. Замість того, щоб заперечувати цей факт чи вигадувати різноманітну цензуру, суспільства повинні розглянути, як домогтися критичного розуміння альтернатив, що їм зустрічаються. Це не означає, як у давні часи, уроків, на яких молоді товариші вивчали переваги колективних господарств. Узгодження життя на екрані зі своїм власним існуванням — зовсім не нова проблема; не є новим і вивчення того, як зробити вибір між спокусами ринку і домашніми потребами. У міру зростання цієї і подібної дихотомії вони вимагають до себе підвищеної уваги або ведуть до розпачу й ще гірших наслідків.

Громадська сфера

Турбота про освіту — ядро збереження суспільства — зводить воедино питання національної ідентичності і питання громадської сфери. Громадська сфера не може функціонувати без врахування ліпших якостей національної ідентичності. Ті, хто повинен брати участь у громадській сфері, не зможуть володіти інструментами, що необхідні для дорадчої демократії. Не припиняються суперечки про те, кого і що захищають обмеження на втручання держави у сферу свободи слова. Однак, ці суперечки не можна обмежувати тільки змістом, звичними питаннями, що містять аспекти національної ідентичності. Більше уваги варто приділяти інфраструктурі мови, балансу між відкритою і закритою територіями, питанням вартості і доступу, питанням про те, які організації в суспільстві матимуть привілейований статус оратора. Усе більш актуальними питаннями порядку денного стають такі, як особливе ставлення до багатонаціональних корпорацій з огляду на їхню здатність охоплювати культуру; відмінності між матеріалами безпосереднього політичного дискурсу (новини, інформація, дискусії) і матеріалами популярної культури (розваги, реклама й інші вияви комерційної мови); а також чи є різниця між створенням архітектури комунікацій (занепокоєння монополізацією і забезпеченням конкуренції) і контролем над самою свободою слова.

Майбутнє психічне здоров'я суспільства залежить від його здатності свідомо розрізнати принципи відмінності при розв'язанні цих проблем. Як бачимо, відбувається руйнування історичних підходів, що виправдовують державне втручання, результатом чого є не тільки розширення дискурсу, але й самої свободи. Технологія у поєднанні зі зміною правової доктрини обмежує номінальні можливості уряду впливати на національну ідентичність і підсилювати громадську сферу. У Сполучених Штатах корпорації кабельного телебачення і телефонні компанії, з успіхом заявляючи про те, що вони є «ораторами», а не інструментами, якими можуть користатися інші оратори і слухачі, знекровили владу конгресу (чи штатів) накладати регулятивні стандарти. У часи технологічних змін ця технологія застосовується для позбавлення уряду влади впливати

на конструкцію електронної магістралі. Фактично анульованим виявився історичний поділ на тих, хто використовує магістралі мови, і тих, хто їх експлуатує. Що б не називали як виправдання — чи конвергенцію технологій, чи зникнення редакційних категорій, чи ліквідацію дефіциту — зростання імунітету від втручання уряду означає, що більш нагальною проблемою стає переосмислення ставлення держави до свободи слова.

У цьому контексті тлумачення Першої поправки й аналогічних доктрин у цілому світі може стати не інструментом реалізації демократичних цінностей, а серйозною і значною перешкодою. Тим, хто виграє від розширення американського права на свободу слова, вигідно викладати питання державної влади мовою процесу і права, а не з позиції самостійної ідеї ставлення популярних образів до ходу історії. Поширені метафори формулюють напрямки регулювання свободи слова, демонструють законодавчу ментальність. Одна з них — уряд як «вуличний регулювальник», тобто роль держави полягає у спрощенні руху конкуруючих приватних інтересів. Друга метафора наполягає на незначній активності держави з метою виправлення недоліків (активне втручання уряду в економіку) і приписує уряду завдання «підготовки ігрового майданчика», при цьому функція вирівнювання, зазвичай, обмежується ліквідацією переваг, що раніше були надані окремим учасникам ринку. Чільне місце у всіх метафорах посідає «ринок», ринкова економіка, вільний ринок, ринок ідей. Ринок, за визначенням, є місцем, якому не властива лояльність, за винятком лояльності самому ринку. У всіх цих формулюваннях возвеличується спланована нейтральність як засіб відмови від позитивної оцінки ролі офіційного органа, що приймає рішення.

Однак, те, що здається формою невтручання, може виявитися всього лиш реконфігурацією і підтвердженням колекції американських і інших мітів. На транснаціональній арені розширені і необмежені концепції прав людини і свободи слова є авангардом західних послань, що надходять комерційними каналами. Надію на культурний, освітній і громадський порятунок може дати нове почуття стурбованості, нові структури мислення. У першу чергу необхідні альтернативні концепції ролі уряду і суспільства, аби ми всі разом не

виявилися безсилим перед мінливими умовами колообігу образів.

Видатний учений-юрист з університету Чикаго Кесс Санстайн (Cass Sunstein) стверджує, що ринок ідей не зустрічається в природі, а є «самостійною системою регулювання, що не має нічого спільного з вільним від обмежень інтелектуальним базаром». На думку Санстайна, вибір робиться не між регулюванням і невтручанням, а «між різними системами регулювання» [3].

У Сполучених Штатах особливо яскраво виявляється розтягування принципів свободи слова, перетворення Першої поправки в доктрину, що сильно перешкоджає громаді розпоряджатися інфраструктурою мови й її впливом на національну ідентичність і громадську сферу. Проблема полягає у праві визначати широкомасштабні питання економіки: стосунок служб мовлення до кабельних, міра прийняттого доступу, зміна ролі телефонних компаній, масштаб і архітектура інформаційної супермагістралі. Зі зміною технології радикальні зміни мають відбутися у сфері відносин держава — ЗМІ. Хоча ці зміни заново встановлюють поле свободи слова, вони не вимагають припинення зусиль щодо обмірковування ролі ЗМІ згідно з демократичними цінностями з метою посилення громадської сфери. Нові комунікаційні технології, масивні і дорогі, завжди залежать від субсидій уряду, сприятливого регулювання, особливих привілеїв, а найчастіше від захисту від конкуренції. У етерних хвилях, звичайному проводі чи оптико-волоконному кабелі немає нічого такого, що диктувало б соціальну організацію чи ділову і юридичну структуру, що супроводжують надання послуг. Усе, що відбувається до і після проводу, визначається законодавством і соціальною організацією. Ці елементи організації відкриті для сфери громадського обговорення і законодавства без «урізування свободи слова».

Унаслідок змін виникають нові, раніше не відомі аспекти. Наприклад, конструкція нових технологій буде впливати на попит і моделі перегляду і використання. Із появою кабельного телебачення програми (головним чином, розважальні), що їх отримують індивідуальні користувачі, є платними. Так як глядачі зараз платять за телебачення не побічно через рекламу, а на більш

зрозумілій і підзвітній основі, що є більш точним обліком, незабаром будемо платити і за інформацію. Провісником цього є обговорення в американських судах і Конгресі питання збереження «безкоштовного», або ж підтримуваного за рахунок реклами, телебачення [4]. Конгрес доручив провести дослідження міграції спортивних програм із традиційного каналів на канали, що доступні тільки на основі оплати за перегляд; у цьому Конгрес вбачає важливий аспект громадянства.

Наприкінці ХХ століття в Європі і Сполучених Штатах популярним символом нового майбутнього стала електронна супермагістраль — мрія про п'ять сотень каналів, необмежену інтерактивність і можливість збільшення споживчого вибору і контролю. Ця мрія сповнена обіцянок, свобод і альтернатив. Це надія на життя з максимальними можливостями вибору без будь-яких зовнішніх обмежень. Однак, теперішні втілення цієї мрії не дають змоги говорити про вплив цієї супермагістралі.

П'ятсот каналів — а імовірно, мережа каналів — можуть виявитися схожими на 500 ароматів жувальної гумки чи моделей автомобілів; вони здатні створити ілюзію вибору чи справжньої різноманітності. Їхній зміст може зміцнити національні ідентичності або зруйнувати їх. Громадські дискусії можуть бути розгорнуті або обмежені. Така велика кількість каналів може означати збільшення кількості новин, як нерідко вважають, або, навпаки, їх зменшення, якщо ці новини залишаться без уваги, а це може призвести навіть до зникнення газет у їх теперішньому форматі. Новий достаток здатний призвести до збільшення каналів, а отже відкритості уряду, або до руйнації сфери доступу. П'ятсот каналів можна використати для надання життєво важливих послуг для бідних і немічних, а можна створити дворівневу систему доступу до інформації і розваг, що збільшить розрив між бідними і багатими. П'ятсот каналів можуть сприяти встановленню більш здорової політичної системи з розширеним доступом до політичних партій і більш самостійними судженнями кандидатів, або це призведе до неконтрольованих перспектив розколу і посиленням зв'язку між багатством і доступом до виборців. П'ятсот каналів можуть надати простір для розширеного громадського мовлення, але також можуть призвести до обмеження ролі громадсь-

ких служб, що історично склалися у ХХ столітті. Нові технології можуть забезпечити інфраструктуру, що зможе підвищити ефективність існуючого державного устрою, а можуть стати мережею для його знищення.

Політичні виміри цих глибоких змін у технології і постачанні систем захищаються вигадливими спокусами: більше — значить ліпше, рух дорівнює свободі. З точки зору технологічного достатку, «більше» означає не просто «ліпше», а «неминуче». Достаток дорівнює вибору, дорівнює свободі. Прогрес вимірюється рухом до вищих площин доступу. Але «більше» може означати і «менше»: більше бруду, більше насильства, віддаленість особистості як від самої себе, так і від громади. Справді, існує сумна перспектива, що велика кількість каналів призведе до меншої свободи слова, до безконечних варіацій одного й того ж, або до комутації як фігового листка вибору.

У цій ситуації найліпше себе почуватимуть уряди, які завжди не проти запровадити цензуру. А ті, хто мріє нав'язати всезагальне підпорядкування, змушені будуть вдатися до застосування у своїх кампаніях державного апарату. Чим більша концентрація преси (і інших елементів індустрії розваг і інформації), тим простіше уряду впливати (іноді непрямо й непомітно) на її поведінку. Якщо на малій площі є висока концентрація, зовсім не важливо, скільки джерел намагатимуться відхилитися від прямого курсу (якщо тільки не існуватиме загального носія); можливостей для здійснення урядового впливу і контролю буде достатньо. Високо децентралізована преса, із сотнями і тисячами незалежних видавців газет і власників телевізійних станцій, може виявитися ліпшим показником вільного суспільства, ніж ринок, на якому панують багатонаціональні корпорації. Але, якщо ці тисячі будуть змушені проходити крізь вушко однієї голки, ефект буде той самий.

Суспільства, а особливо перехідні, не можуть закритися, зосереджуватися на собі, фанатично заперечувати закордонні програми. Ці суспільства, як і їхні аналоги у Західній Європі і Сполучених Штатах, повинні зараз підсилити свободу слова, зміцнити ринки, що забезпечують конкуренцію, а також побудувати і

підтримувати життєдіяльність законних демократичних інститутів.

Головним завданням є формулювання правової структури, яка щонайліпше зможе служити цілям демократичного дискурсу. Саме це завдання турбує більшість сучасних суспільств: і тих, котрі здійснюють перехід до постсовєтського суспільства – у Східній і Центральній Європі й у колишньому Союзі, і тих, що утворилися в Європейському Союзі й у Сполучених Штатах. Великі революції у сфері ЗМІ – радіомовлення, телебачення, кабельне телебачення, супутникове мовлення, – хоча і розширювали інструментарій дискурсу, проте не обов'язково сприяли активізації політичної участі. Навряд чи можна вважати істинною фразу, що нові технології більш сприятливі для демократичних процесів. Адже бачимо, що сьогодні, як і колись, багато місця для гіркоти та ілюзії.

Сприяння демократичним процесам може виявитися тільки гаслом, що не вказує на характер і стійкість політичної організації, яка сама є організатором і колективним втіленням усіх комунікативних можливостей у державі. Якщо розгортання зони дискусії призводить до ослаблення згуртованості і руйнації ідей національної ідентичності, суспільство перебуває у серйозній небезпеці. Усе більше суспільств вже переживає злами, викликані цими суперечливими зіткненнями. Відкрита територія діалогу традиційно має потребу у спільному розумінні загальної основи, спільної точки дотику усіх зусиль і прагнень. З послабленням таких ідей починається руйнування національної ідентичності.

Своїми кодексами правові системи посиляють повідомлення, що доповнюють те, що ми бачимо на екрані; невидима формальна структура є частиною видимого тексту. Девід Морлі (David Morley) пише, що для правильного розгляду «значення» телевізійної програми потрібно зрозуміти обставини її виготовлення, слова й образотворчий ряд програми («артефакт ЗМІ») і взаємозв'язок між текстом і аудиторією [6]. Право традиційно впливає на всі аспекти цього потоку. У цілому світі уряди за допомогою субсидій, антитрестовського законодавства і встановлення державної монополії розпоряджаються умовами, у яких виробляється продукція ЗМІ. Через цензуру, відносно м'яку чи достатньо жорстку, уряд впливає на слово й образотворчий ряд.

Історичні моделі регулювання визначають методи доставки тексту аудиторії, включаючи оформлення й оточення програм, і глибину вибору глядача. Однак, у часи глобальних змін влада уряду в кожній з цих областей уже не є такою сильною, здатною позбавити право, у його найглибшому змісті, впливу на обставини виготовлення і первинне джерело представлення.

Дійсно, несподівані експерименти з політичних угод і національна дезинтеграція зобов'язані змінам мереж комунікацій. Так, «Радіо Свобода», «Радіо Вільна Європа», «Голос Америки» і Бі-бі-сі внесли значний вклад у крах старого режиму.

Виникло серйозне глобальне суперництво між нововведеннями сучасності і традиційними підходами. Хоча про цю боротьбу за душі людей написано багато статей і книг, набагато менше говориться про суперництво за структуру ЗМІ і про відкритість, що робить можливим це змагання. Сполучені Штати й інші країни експортують не тільки власні телевізійні програми, але, і регулятивну структуру, і ділові організації, що їх підтримують. Нові закони, що регулюють ЗМІ, навмисно діють з метою забезпечення ілюзорності змін і руху до соціальної відповідальності, хоча насправді далекі від реалізації. Закони лицемірно забороняють чи непристойно приборкують насильство в культурі, де все сильніше розквітають порнографія й образи насильства. Законодавство дає підстави для заспокоєння – формальне уявлення, що усі знаходиться під контролем, хоча насправді це зовсім не так. У перехідних суспільствах закони про ЗМІ містять у собі не реалії, а прагнення. Закони про ЗМІ висловлюють ставлення суспільства до мови і громадської сфери і дозволяють проникнути в суть конструкції політичного дискурсу.

Висновки

Видається, що мало, як Кассандра, передбачати проблеми, які можуть виникнути у наших суспільствах. Уявлення про реконструкцію, відновлення і лікування, що необхідне під час геополітичних змін, має включати вказівку належної ролі інститутів суспільства. Дані пропозиції виникають з дослідження. Отже, щодо національної ідентичності:

1. Існує ринок лояльності як на глобальному рівні, так і усередині кожної держави. Основна функ-

ція держави – бути посередником між конкурентами на власному ринку; законодавство про ЗМІ є засобом організації і регулювання цього ринку.

2. Уряди беруть участь у глобальному ринку лояльності через прямиї експорт поглядів шляхом субсидування або заохочення підприємств, що приватно досягають аналогічних цілей. Уряди прагнуть глобальних регулятивних угод і законів про ЗМІ у третіх країнах, що підтримують їхню позицію на ринку лояльності.

3. Усередині держави національна ідентичність складається з набору ідей, мітів і установок, що використовуються панівною групою чи коаліцією для утримання влади (і, зрозуміло, іншими групами для повалення влади). Уряди можуть конкурувати на своєму внутрішньому ринку лояльності шляхом висунення внутрішньо контрольованої ідеї національної ідентичності, що вони майже завжди і роблять. На правильно організованому ринку уряд не діє як цензор, а взаємодіє з іншими групами інтересів у діалогічному розвитку звичаїв, визначенні стандартів і побудові доцільних обмежень або табу.

4. Цензура є засуджуваним і усе більш важким з технологічної точки зору «найкоротшим» шляхом підтримки порядку на ринку лояльності. Щоб компенсувати виправдану відмову від її застосування, як інструменту регулювання, необхідні альтернативні методи участі уряду на ринку лояльності, що спрямовані на підтримку влади уряду (а іноді і на утвердження збереженої легітимності держави). Ці методи включають підтримку конкуруючих служб громадського мовлення, систему заступництва і субсидій, що збагачує національну ідентичність, і визнання самого уряду сильним «оратором».

Щодо громадської сфери й інфраструктури комунікацій:

1. Демократичні процеси, зокрема, функціонування громадянського суспільства і здорова громадська сфера, не є природними явищами і не можуть більше (навіть, якщо колись і могли) функціонувати незалежно від урядового втручання і підтримки. Телебачення у своєму розвитку на «вільному ринку» не обов'язково сприяє, а часто навіть перешкоджає громадському форуму, де громадяни мають справедливий доступ, де зменшується значення багатства і влади для участі, форму-

ються думки, що служать фактором контролю і впливають на діяльність держави.

2. Якщо держава має законний інтерес у розвитку механізму демократії, а нові технології мовлення впливають на функціонування політичних процесів, то створення інфраструктури комунікацій є в інтересах суспільства. Створення інфраструктури, що рухає вперед демократичні процеси і допомагає досягти ідеалізованої громадської сфери, не повинне вважатися порушенням конституційних принципів чи прав людини з боку уряду.

3. З виникненням нових технологій і нових методів організації старих систем постачання уряду повинні турбуватися балансом між тим, що я назвав «відкритою» і «закритою» територіями мови. Необхідно зберегти простір для загального дискурсу і розвитку спільної ідентичності. І в цьому питанні держава змушена приймати рішення про інфраструктуру демократичного суспільства.

4. Сама механіка висвітлення демократичного процесу, кандидатів, голосування і передвиборчих дебатів має потребу в особливому законодавстві, що часто обмежує ЗМІ. Держава змушена приймати рішення про роль реклами в політичному процесі, фінансуванні виборчих кампаній і, серед інших питань, про використання мовлення і правил доступу для кандидатів.

Переклала Оксана Дацаківська

1. *Bertrand Russell, Portraits from Memory (London: G. Allen & Unwin, 1956), 1.*

2. *Mark Yudof, When Government Speaks: Politics, Law and Government Expression in America (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1983) 112.*

3. *Cass R. Sunstein, Democracy and the Problem of Free Speech (New York: The Free Press, 1993), 12.*

4. *Turner Broadcasting System Inc. v. FCC, 114 S. Ct. 2445 (1994).*

5. *Див.: James B. Twitchell, Carnival Culture: The Trashing of Taste in America (New York: Columbia, 1992). Twitchell використовує метафору карнавалу, маючи на увазі, що місце доглядача носів зазивало, що викрикує «платіть і дивіться, що хочете» (ibid. 2).*

6. *Див.: David Morley, Television, Audiences and Cultural Studies (New York: Routledge, 1992), 77.*

М И К О Л А
КНЯЖИЦЬКИЙ
свобода. слова
у . с и с т е м і
національної
безпекки

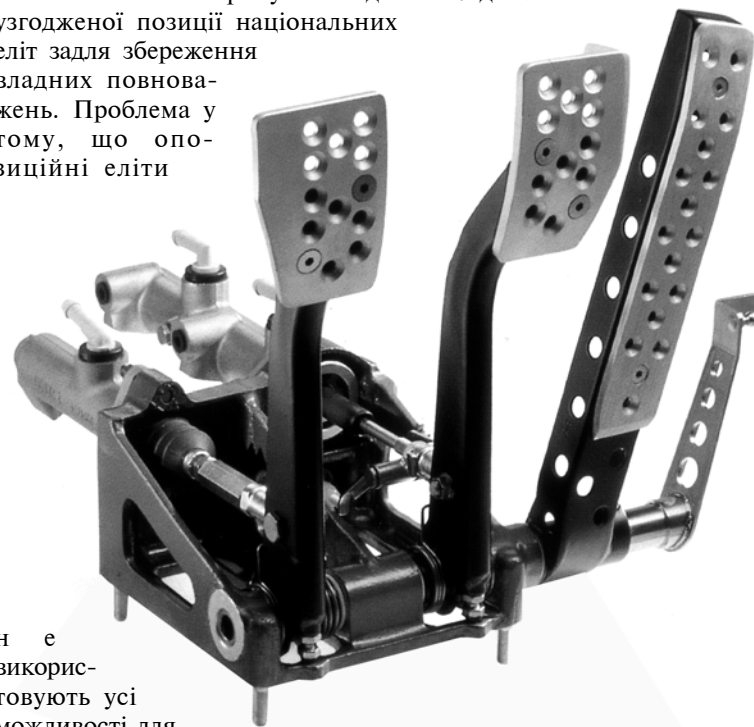
Стан вітчизняних мас-медіа з різних причин став головним предметом дискусії і занепокоєння як в середині нашого суспільства, так і серед закордонних експертів. Експерти характеризують стан на ринку засобів масової інформації, відзначаючи наступні його риси:

- вітчизняні мас-медіа, перш за все електронні, є монополізованими декількома провладними групами;
- засоби масової інформації не стали місцем суспільного діалогу між різними соціальними, політичними і культурними групами;
- радіо і телебачення не задовольняють культурних і соціальних потреб великих суспільних груп, зокрема українокультурних;
- вітчизняні засоби масової інформації не витримують в умовах глобалізації конкуренції з російськими та західними впливами.

Спробуємо розглянути кожну із вищезазначених тез. Ми приділятимемо увагу перш за все електронним засобам інформації, хоча почасти усе вище викладене стосується також і друкованих медіа. Під медіа ми розуміємо таку комунікативну суспільну систему, яка включає в себе телебачення, радіо, газети, журнали, інтернет-видання, кінематографію, видавництво художньої літератури, поширення музичних творів і іншого культурного продукту, зокрема через інтернет і на електронних носіях. Тобто, медіа ми розглядаємо як інструмент донесення культурного продукту до споживача. Але чому саме електронним ЗМІ ми віддаємо перевагу? Через те, що саме вони мають найбільший вплив на споживача, є найдоступнішими для нього і найдешевшими. Телебачення формує сьогодні суспільну думку, є найвигіднішим способом донесення реклами до всіх верств населення і через це є найбільшим джерелом розподілу фінансових потоків до інших галузей культури. З нашої точки зору відсутність якісної, не «жовтої» всеукраїнської газети і неготовність масового споживача до сприйняття такого продукту зумовлені, окрім інших причин, і відсутністю суспільних дискусій на телебаченні. Телебачення, виховуючи деполітизованого і малокультурного громадянина не лише йде за смаками масового споживача, а й нав'язує цьому споживачеві певні стандарти сприйняття інформації.

Не можна применшувати вплив телебачення і радіо на інші галузі культури, зокрема на кіновиробництво, шоу-бізнес і музичну творчість. Купуючи і популяризуючи іноземний продукт, телебачення і радіо перерозподіляє фінансові потоки від вітчизняних виробників і виконавців до зарубіжних. Це впливає не лише на становлення національної самоідентифікації населення, але й на громадянську активність. Люди починають сприймати себе частиною чужого культурного, а отже і політичного, простору.

Такий стан справ у мас-медіа є наслідком узгодженої позиції національних еліт задля збереження владних повноважень. Проблема у тому, що опозиційні еліти

не використовують усі можливості для змін ситуації. Серед них побутує думка, що після зміни персонального складу можновладців побудована в Україні система мас-медіа служитиме їхнім інтересам з тією ж відданістю, з якою сьогодні прислужується інтересам сучасних еліт.

Натомість, між побудовою сильних, конкурентоспроможних національних медіа, утвердженням економічної і політичної незалежності держави і захистом її національної безпеки існує нерозривний зв'язок. В одній з доповідей американської «фабрики думки» корпорації RAND (RAND/MR 1-33-OSD) зазначається, що завдяки цифровій революції виникає нова галузь стратегії внутрішньої і зовнішньої політики – «інформаційна стратегія». У доповіді йдеться про ноополітику як нову форму політичного керівництва, методи реалізації зовнішньої політики у інформаційну епоху, коли на відміну від грубої сили, яка застосовувалась раніше, ідеї, моральні цінності і закони поширюються так званою «м'якою силою» через ноосферу – кіберпростір і засоби масової інформації. У іншій доповіді RAND зазначається наступне: з допомогою інформаційної зброї нового покоління щодо супротивника передбачається вирішувати наступні завдання:

- створення атмосфери бездуховності і аморальності, негативного ставлення до культурної спадщини супротивника;

- маніпулювання суспільною свідомістю і політичною орієнтацією соціальних груп населення країни-супротивника з метою створення політичної напруги і хаосу;

- дестабілізація політичних стосунків між партіями і громадськими об'єднаннями недружньої держави з метою провокації конфліктів, провокації взаємознищення;

- провокація соціальних, політичних і релігійних сутичок;

- зменшення рівня інформаційного забезпечення органів влади, інспірування помилкових управлінських рішень;

- дезінформація населення про роботу державних органів і їхня дискредитація;

- підлив міжнародного авторитету держави.

(Гриняев С.Н. «Национальная информационная стратегия, как основа внешней и внутренней политики США в 21 веке». Конфидент. 2001, №5 стр. 26-31)

Майже кожна наступна американська адміністрація приділяє особливу увагу питанням національної інформаційної безпеки. Так, адміністрацією Клінтона

було розроблено «Національний план захисту інформаційних систем США», який передбачав, зокрема, і фінансування підготовки фахівців у галузі інформаційної безпеки.

В Україні жодного разу, ані на урядовому, ані на парламентському рівні не розглядалися і не аналізувалися питання інформаційної безпеки, якщо не враховувати деякі спроби силових відомств і контролюючих органів посилити фіскальний контроль за засобами масової інформації й інтернетом.

У советських і постсоветських традиціях звикли протиставляти інформаційну безпеку і свободу слова, свободу засобів масової інформації. Однак, таке протиставлення не вирішує проблеми захисту національного інформаційного простору, а навпаки загострює її. Національний інформаційний простір може бути захищеним від зовнішніх впливів лише тоді, коли держава зможе виробити сучасні способи регулювання процесів у цьому просторі, а засоби масової інформації будуть захищеними від впливів як внутрішніх, так і зовнішніх політичних і фінансових сил.

Європейська модель захисту національних інформаційних просторів втілювалася у Європейській конвенції із транскордонного телебачення. Україна цю конвенцію досі не ратифікувала. Викликає подив принципове небажання ратифікувати конвенцію не лише з боку консервативних парламентських сил, а й з боку опозиції, представники якої на час написання статті є на чолі парламентського комітету з питань засобів масової інформації.

Саме у конвенції (частина 3 стаття 7) йдеться про те, що «телемовник повинен забезпечувати умови для того, щоб у новинах факти і події подавалися справедливо та заохочувалось вільне формування думок». Цей пункт конвенції є одним з найважливіших у питаннях захисту національного інформаційного простору, оскільки забезпечення доступу населення до об'єктивної інформації стає на заваді численним маніпуляціям, які протягом останніх років активно використовуються щодо громадян України. Європейські країни по-різному підходять до забезпечення такої об'єктивності. У деяких країнах різні вимоги висуваються до комерційних і громадських засобів масової інформації.

В Україні, як відомо, досі не створено громадського телебачення і радіо. Натомість державне телебачення і радіо продовжує традиції малоефективної советської пропаганди. Функції громадського мовлення полягають у забезпеченні інтересів усіх соціальних і культурних груп, включаючи суспільні меншості. Окрім того, громадське телебачення об'єднує націю і виступає гідною протиположністю негативним впливам, яке здійснює комерційне телебачення у гонитві за рейтингами.

Громадське телебачення у таких країнах як Велика Британія, Німеччина, Польща, у багатьох інших, незважаючи на свою культурницьку спрямованість, залишається лідером ринку. І це одна з причин, чому існуючі в Україні фінансово-політичні групи, що контролюють національні телеканали, не зацікавлені у створенні такого конкурента. Українське державне телебачення, яке штучно утримується на найнижчих рівнях популярності, служить не для об'єднання нації, а лише для задоволення амбіцій української бюрократії. Вплив цього телебачення на населення є мінімальним і це теж вигідно представникам найбільших комерційних монополій. Нагадаємо, що ці монополії представляють не лише національні провладні еліти. Один із загальнонаціональних телевізійних каналів був приватизований за участі американських фінансових груп і представників українського керівництва. Інший канал створювався українським керівництвом із тодішнім російським олігархом Б. Березовським. Сьогодні контроль Березовського перейшов до нової російської «державницької бюрократії». Отже, вплив іноземних «інвесторів», не збалансований протиположністю у формі громадських ЗМІ, у будь-якій країні розцінювався б як загроза національній безпеці.

Навіть у тих країнах, де громадське телебачення залишається протиположністю комерційним впливам, скажімо у Великій Британії, де BBC залишається найбільшим конкурентом компаніям Руперта Мердока, діє норма, що вимагає від приватних телерадіокомпаній забезпечувати об'єктивність мовлення. Коментарі в оглядах новин і документальних програмах там заборонені навіть на приватних каналах. Законодавство вимагає від усіх компаній збалансованості у висвітленні життєво-важливих подій політичного, економічного,

соціального і іншого характеру. Будь-який тенденційний коментар, представлений в авторській програмі, повинен бути збалансованим висвітленням інших точок зору, що існують в суспільстві, скажімо, показом іншої авторської програми. У Франції законодавство вимагає при висвітленні актуальних подій третину часу надавати для висловлення позиції парламентській більшості, третину – опозиції, і третину – уряду. Це правило не розповсюджується на виступи президента. Українське законодавство лише загальними словами декларує вимогу до телерадіоорганізацій «у своїй діяльності реалізувати принципи об'єктивності, достовірності інформації, компетентності, гарантування права кожного громадянина на доступ до інформації, вільне висловлювання своїх поглядів і думок, забезпечення ідеологічного і політичного плюралізму...» У Законі жодним чином не пояснюється, як телерадіоорганізація може гарантувати кожному громадянину вільно висловити свої погляди.

На таких недоречностях і неконкретності побудована уся система українських законів про ЗМІ. Те ж стосується і захисту національного виробника аудіовізуальної продукції, захисту національної культури загалом, хоча кожна держава, яка хоче зберегти незалежність, тим більше держава молода і постколоніальна, повинна такий захист забезпечити. Окрім Конвенції про транскордонне телебачення, країни, що входять до Ради Європи підписали директиву про телебачення без кордонів, згідно з якою потенційна загроза національній ідентичності є основою для скарги з боку країни, яка приймає іноземний сигнал, до держави, що його передає.

Національна ідентичність забезпечується також квотуванням програм, що вироблені на території країни за участю її митців. Квоти, закладені в українському законодавстві, є недосконалими і тому не виконуються. Під час виборчої компанії 2002 року автор цієї статті був одним з ініціаторів обговорення змін до законодавства про телебачення і радіомовлення, яке проводилося в межах акції «Слухай українське» мистецьким об'єднанням «Дзига» у Львові. У результаті акції деякі народні депутати, що були обрані від округів міста Львова, взяли на себе зобов'язання подати у формі за-

конопроекту документ, який було обговорено в «Дизі». На жаль, цей документ так і не вийшов із профільного комітету, що його очолює Микола Томенко. Цей документ регулював не лише квоти національної продукції, а й квоти продукції європейської, що є особливо важливим для України, яка декларує своє бажання вступу до ЕС.

Схожі квоти діють у польському, французькому, англійському законодавстві. Закон Італії, прийнятий у 1990 році, теж передбачає комплекс схожих правил. Як громадські, так і приватні національні канали протягом перших трьох років дії ліцензії повинні резервувати 40% часу під показ фільмів, що вироблені у країнах ЕС. Після цього періоду пропорція зростає до 51%. Половина від цієї кількості повинна бути італійського виробництва.

Небажання України ратифікувати Конвенцію про транскордонне телебачення і вносити зміни до власного законодавства привело до того, що етер найпопулярніших каналів займають російські фільми і серіали, що витісняють навіть американську продукцію. Нічого дивного у цих процесах немає, оскільки серед виробників аудіовізуальної продукції лідерами є суб'єкти американського, європейського і російського ринків. Вибір України не великий — або бути частиною європейського ринку, який законодавчо захищає національну ідентичність кожного з учасників, або стати частиною ринку російського, який навіть на відміну від советського ринку, що враховував інтереси культур національних республік, розвивається за типовою колоніальною моделлю.

Відомий дослідник Монро Прайс бачить ще одну небезпеку глобалізації у сфері мас-медіа. У книжці «Телебачення, телекомунікації і перехідний період» (Москва, МДУ, 2000) він зокрема пише: «Яку б роль не відіграла держава, глобалізація прагне послабити її через поширення конкуренції. Сутністю глобальної конкуренції є значне збільшення кількості телевізійних постановок (і характерний для телевізійних новин особливий погляд на дійсність). При цьому невідворотно наносяться збитки внутрішній громадській сфері. Парадоксально, але глобалізація може вітатися авторитарною владою саме тому, що вона розмиває внутрішню гро-

мадську сферу. Традиційно одним з перших завдань тих, хто намагається консолідувати в руках владу, є знищення конкуруючої політичної преси. Однак, цілком прийнятною заміною виявляється нейтральна, і навіть аполітична глобальна мовна система. Глобальні супутникові служби послаблюють будь-який конкуруючий політичний голос в середині країни, як послабляють вони і голос, який контролює сама держава. Новини про події за кордоном — це інша телевізійна драма, а зовсім не звинувачення режиму. Саме з цієї позиції відбувається нейтралізація мовлення як важливого фактора громадської сфери».

Ще одним важливим європейським правилом, яке зазначене у ст. 18 європейської Конвенції з транскордонного телебачення, є «Заборонене спонсорство», що передбачає заборону на спонсорство інформаційних і публіцистичних програм. Український закон нібито теж забороняє спонсорство щодо випуску новин (ст. 32), але, як і в більшості інших своїх положень, не пояснює, що мається під цим на увазі. Європейська практика розуміє під спонсорством новин передачу в етер інформації і сюжетів, що були профінансовані замовником, які можуть дезінформувати або вводити в оману глядачів і слухачів. Загальнонаціональні і місцеві служби новин в Україні вважають таку свою діяльність законною і логічною. Цікаво, що законною і логічною вважають її також представники як провладних, так і опозиційних політичних сил і груп. Саме у такий спосіб розповсюджується в Україні інформація про товари, послуги, переваги одного або іншого політика.

Встановлення європейських стандартів мовлення, серед яких вимоги до змісту програм, забезпечення незаангажованості, яких повинні дотримуватися в інформаційних програмах як громадські, так і приватні мовники, повинно стати на заваді концентрації і монополізації засобів масової інформації. Іншим шляхом правової протидії таким явищам є законодавство, що обмежує монополізацію в ЗМІ і на рекламному ринку.

Монополізація в Україні можлива через неефективну роботу регулюючих органів і відсутність фінансової прозорості у діяльності ЗМІ у відповідності до «Рекомендації №R(94)13 Комітету Міністрів держав —

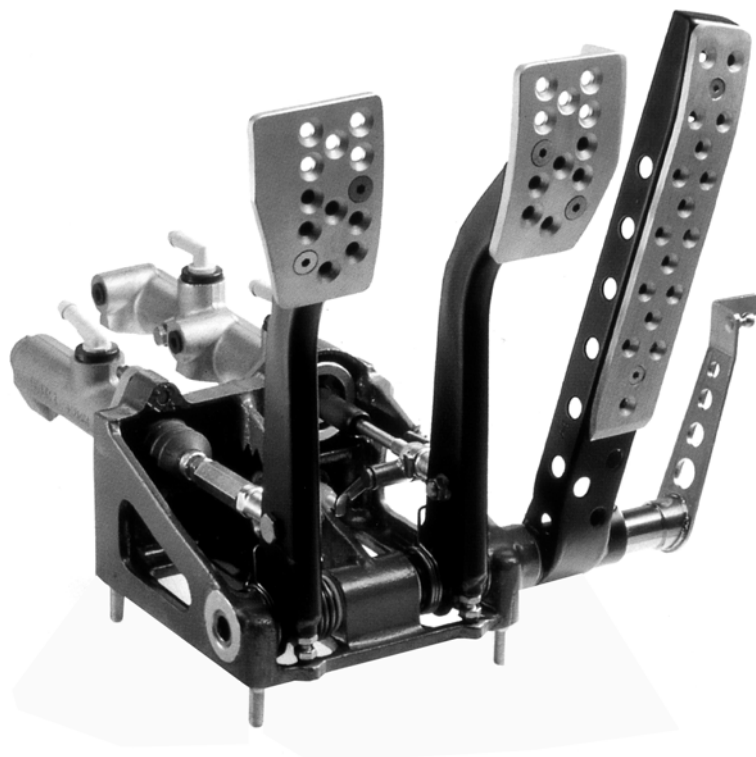
членів Ради Європи «Про заходи щодо забезпечення прозорості засобів масової інформації».

Неприйняття ефективних змін до українського законодавства лобюється фінансово-політичними групами, що є власниками ЗМІ. Під контролем цих груп залишається і український регулюючий орган – Національна Рада України з питань телебачення і радіомовлення. Варто зазначити, що проти незалежності цього органу виступили, прийнявши постанову про ротачію членів Ради, перш за все опозиційні фракції. Згодом, цим скористався Президент уже для посилення впливу на своїх представників у Національній Раді. Зміни в українському законодавстві про засоби масової інформації блокуються сьогодні як представниками влади, які беззастережно використовують недосконале законодавство, так і представниками опозиції, які сподіваються на використання цього ж законодавства у разі зміни владних еліт. Хибність поведінки української опозиції, що грає на полі влади за нав'язаними владою правилами гри, приводить до подальшого поширення цензури, переслідування не лише загальнонаціональних, а й регіональних ЗМІ, подальшого занепаду національної культури і ліквідації національного самовизначення.

Ситуацію може змінити лише чітка позиція і влади, і опозиції щодо подальшого розвитку системи українських мас-медіа. Вона повинна проявитися перш за все у ратифікації Європейської Конвенції про транскордонне телебачення і приведенні українського законодавства у відповідність до цього документа і до рекомендацій Комітету Міністрів держав – членів Ради Європи.

ОЛЕГ*ОНИСЬКО

Ч О М У . М И
Б р е ш е м о ?

Якось дивно писати про свободу слова на замовлення. Маєш таке відчуття, що і писати треба, але ж про що? Очевидно, що засадничим (принаймні, з точки зору журналіста) є можливість висловити публічно те, що хвилює і є актуальним як для суспільства, так і для самого журналіста. Особливих проблем у цьому сенсі не бачу, оскільки впевнений, що в Україні існують медія на будь-який смак.

Писати можна будь-що, аби лиш суспільство потребувало цього будь-чого.

І от в цьому місці я завжди замислююсь. Здавалося б, якщо написати і опублікувати ми можемо справді будь-що (прикладів, напевно, читач «І» і сам має більше, ніж достатньо), то чому ж не лише я переконаний, що в країні існують дуже серйозні проблеми зі свободою слова?

Питання, до речі, дуже схоже на інше – про демократію в Україні. Ніхто ж не заперечить, що основні елементи демократичного устрою у нас запроваджені, деякі з них втілюються, можливо, аж занадто (скажімо, у Верховній Раді), а от відчуття демократично суспільства, тобто верховенства права, прозорості виборів, врешті-решт, особистої захищеності перед цією державою – немає...

Уся справа полягає, звичайно ж, в нюансах.

В Україні за останні роки більш менш з'явилися ознаки існування медія-ринку. Очевидно, коли існує ринок, має бути конкуренція, має бути боротьба за покупця, а в такому специфічному бізнесі як «торгівля словом» саме «слово» є ключовим. (Тут варто зробити маленьку ремарку. Вживаючи тут визначення «торгівля словом», не маю наміру жодним чином іронізувати чи натякати на стереотипне трактування «продажності журналістів»). Чи справді в Україні сьогодні немає боротьби за «слово» як головного складника успішного товару?

Не будьмо категоричними, ця боротьба існує, хоч і не в тих масштабах, і, що найважливіше, не в тих галузях медія-ринку, що є пріоритетними для розвитку громадянського суспільства. У середовищі спеціалізованих видань (автомобілі, жінки, чоловіки, комп'ютери тощо) не заборонено практично нічого, навпаки – власники такого видання зацікавлені у будь-яких публі-

каціях на профільну тематику, аби лише вони були якісними, ексклюзивними і оригінальними. Усі ці якості «слова», здавалося б, необхідні і у суспільно-політичній пресі чи на телебаченні, однак ситуація там дещо інша.

Суспільно-політична преса чи телебачення саме в силу своєї *очікуваної суспільності* є найбільш масовими медія, і відповідно мали б бути найбільшими і найбагатшими гравцями цього ринку. Стимул до якісного розвитку тут очевидний. Широта тематики і *очікувана суспільність* мали б стимулювати видавців до пошуку яскравих, оригінальних, ба навіть скандальних матеріалів. Натомість все відбувається з точністю до навпаки – видавці і редактори уникають таких публікацій чи й забороняють їх. Але ринок – він і в Україні ринок, тому навіть попри відсутність справжньої конкуренції, накладі газет чи рейтинги телеканалів є мізерними. Невдоволений попит частково вдовольняють іноземні (російські) газети і телеканали, але більшість невдоволених споживачів (читачів, глядачів, слухачів) просто втрачають інтерес і стають випадковими споживачами інформації.

Чому так відбувається?

Суспільно-політичні медія практично виключені з ринку, навіть такого жалюгідного, який маємо нині. Вони існують за іншими, не ринковими правилами, тому очевидно, що про свободу слова в Україні доводиться говорити як про категорію більше ідеалістичну, аніж матеріальну. Найбільший гонорар можна отримати не за розслідування корупції в мерії чи уряді, а за лояльність і похвалу. При цьому, у жіночому журналі і видавці, і редактори розуміють, що найбільшою дурістю є хвалити неякісну косметику, а у шоденній газеті часто подібна дурість стосовно певних осіб чи партій називається «редакційною політикою».

Причина такої короткозорості лежить на поверхні. Власники суспільно-політичних ЗМІ заробляють будь-де і будь-чим іншим, але тільки не на медія-ринку. Газета чи телеканал у цьому випадку виступають всього лиш інструментом, завдяки якому можна сягнути успіху в інших сферах бізнесу (очевидно, що також і в сфері політики, яка в українському варіанті настільки тісно переплетена з бізнесом, що часами їх важко розрізнити). Цей інструмент, ЗМІ, є дуже кош-

товним, тому його дозволити можна собі лиш тоді, коли впевнений, що гра вартує свічок. Але правила часто, надто часто міняються і по ходу гри буває виявляється, що свічки є дорожчими за те, що на кону. Тоді газета вмирає.

Насправді, я переконаний, що навіть при ідеальній ситуації українські ЗМі не стануть відразу вільними. Під ідеальною я маю на увазі таку ситуацію, коли функціонування газети (радіостанції, телеканалу, інтернет-проєкту) визначається виключно людьми, які постановили собі заробляти гроші на цій газеті, і лише на ній. Маю велику підозру, ба більше – впевненість, що справжні проблеми лише тоді і почнуться. Зараз легко пояснити недорозвинутість української медіа-індустрії політичним чи політично-кримінальним тиском. Коли ці пояснення втраять актуальність доведеться визнати, що професіоналізм нинішніх журналістів, редакторів і т.д. – надто далекий від світових стандартів.

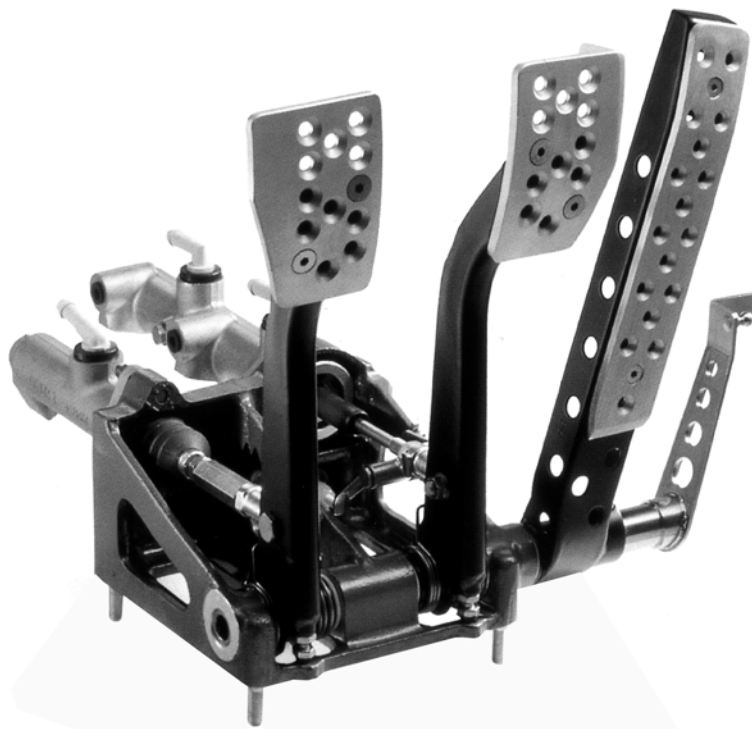
Але тоді нас чекатиме цікава епоха, цікавіша ніж спалах вольниці на початку 90-х, за якою сьогодні шкодує більшість моїх колег.

Нам знову, тим хто залишився у професії, доведеться вчитися і сягнути успіху у цьому навчанні буде важче. У цій індустрії з'являться гроші, а це означає, що з часом з'являться і професіонали світового рівня. Ми будемо конкурувати і боротися лише за споживача, а не за політичні замовлення, які сьогодні дозволяють виживати більшості ЗМІ.

Тоді ми зможемо говорити про поняття «свобода слова» більш предметно – як про, скажімо, поняття «совість». Кожен бо з нас хоче виглядати в очах своїх близьких і друзів достойно, хоч не цураємось ні хитрування, ні приховування інформації, ні мовчанки – тоді коли б, можливо, треба було б говорити... Але це у приватному житті. У публічному ж, медіальному, все це отримає свою оцінку не лише моральну, але й матеріальну. Тож бути чесним, можливо, стане вигідніше.

ЯН*ЧАЙКОВСЬКИЙ
права.людини
свобода.преси

Згідно з проектом «Права людини – Свобода преси» експертами ГО «Незалежний культурологічний Журнал «І» з квітня 2003 по січень 2004 проведений збір і аналіз інформації з проблем дотримання ст. 34 Конституції України, що гарантує «Кожному ... право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань». Основним методом був моніторинг регіональної преси з питань висвітлення свободи слова.

Аналіз регіональної преси (Львівська і Волинська обл.) використано для визначення кола проблем свободи слова, реального стану їх дотримання. Для цілісної картини було обрано три найбільш популярні газети у Львівській області і три у Волинській області. До моніторингу не було включено право- і лівоекстремістські видання, оскільки вони не є показовими і об'єктивними.

Було проаналізовано всі інформаційні надходження до регіональної преси з приводу порушення свободи слова за чотирма категоріями:

1. Кількість статей на дану тему у матеріалах газети;

2. Тематика публікацій;

3. Характер публікацій.

Обсяг матеріалу не брався до уваги при аналізі публікацій.

Кількісні показники за весь час моніторингу істотно не змінювалися – кількість публікацій про свободу слова та дотримання прав журналістів становила приблизно 4% від загальної кількості публікацій. Однак, у період з вересня 2003 р. по січень 2004 р. виявилися певні тенденції розвитку українських ЗМІ на Західній Україні.

Свобода слова – це лише теоретичний принцип, втілення якого на практиці розділяє медіа-діяльність на багато елементів. Це дає можливість розглянути і зрозуміти особливий аспект свободи слова в кожній з цих частин, що разом дають нам більш-менш повне уявлення про свободу слова в Західному регіоні. Такими елементами є: власник, його цілі, виконавець – безпосередні виробники продукту ЗМІ (журналісти, редактори), фінанси, читач – споживач продукту ЗМІ та найпоширеніші способи подачі матеріалу.

Власником можуть виступати органи державної влади чи місцевого самоврядування, організації чи приватні особи. Кожен з них переслідує різні цілі, але найфундаментальнішими є три: збагачення (кожна газета – це підприємство, що виготовляє спеціфічний вид продукції), висвітлення власної позиції та пропаганда певних ідей. На сьогодні в Україні у більшості випадків власник визначає редакційну політику, політичну спрямованість газети, що і призводить до необ'єктивності подачі інформації.

Наприклад, засновниками волинських газет «Волинські Губернські Відомості» і «Сім'я і дім», а також львівської газети «Експрес» є приватні підприємства. Це означає, що як і для всіх приватних підприємств, для них головним є прибуток, а отже збільшення тиражу, відповідно вони відмовляються від трактування та коментування дійсності, подій, їх аналізу, адже це може зачіпати чийсь політичні інтереси. Не дуже прихильно приватні власники ставляться до чітко окресленої політичної позиції або пропаганди будь-яких ідей. Але це, на нашу думку, робить газету нецікавою.

Якщо ж видання належить органам державної влади чи місцевого самоврядування, то про комерційний бік справи переважно не йдеться. Зазвичай такі «власники» не мусять турбуватися питанням збуту продукції чи передплати, їм не треба здійснювати PR-акції, застосовувати іміджеві методи, адже у них завжди є змога використати адмінресурс. Показовим є скандал у Волинських ЗМІ щодо примусової передплати на газети органів державної влади. При цьому комерційні видання зазнавали збитків, адже за умов неплатоспроможности споживачів змусити читача купити ще одну газету досить важко (цей скандал мав і позитивні наслідки – власники газет об'єдналися, щоб протистояти владі). Головною метою державних газет є донести певні ідеї, позиції, трактування подій у потрібному руслі, або замовчування небажаної інформації взагалі. Тут можна згадати і львівську газету «Ратуша», і волинську «Волинь». Відверто маніпулятивні статті викликають неприйняття і одночасно побоювання, що у це хтось таки повірить.

Звичайно, можливі й інші комбінації вищезгаданих цілей, але це не може забезпечити свободу слова

повною мірою. Журналіст, що працює у газеті визначеного типу власності, повинен дотримуватися правил, що їх формує власник, а це нерідко обмежує свободу слова. В ідеалі, як це часто змальовують в Україні, свобода слова мала б полягати в тому, що власник не втручається у редакційну політику, а лише здійснює контроль за фінансовим станом підприємства, або доручає це незалежному працівнику-фінансисту. Але як цього досягнути? Передусім, необхідно, щоб власник сам був зацікавлений у такому розвитку подій. Це можливо за умови, коли його метою є і збагачення, і донесення власної позиції, і навіть пропаганда ідей. Адже тоді виникає потреба у мобільності і сенсаційності, об'єктивності та аналітичності власного видання, у професійності журналістів та їх громадської активності, суспільній увазі до газети.

Отже, відповідно до цілей власників усі львівські та волинські газети можна поділити на дві групи: перша, у якої головним завданням є формування широкого кола читачів, що купують газету, але не як інформаційно-політичне видання, а як політично нейтральний «папір» (часто це так звана «жовта преса»); друга група, метою якої є виконання ідеологічного замовлення. Збільшення тиражу, без сумніву, прагне кожна газета, але для більшості це лише засіб досягнення цілей пропаганди. У Львівській області до газет першого типу можна віднести «Експрес», а у Волинській області «Волинські Губернські Відомості», «Віче», «Вісник». Їх тиражі, звичайно, вражають – 200 000 – 400 000 (за даними самих газет), але матеріали переважно надзвичайно прості та непретензійні. До другого типу можна віднести газети політичних партій, чи контрольовані ними видання. Це звичайно малотиражні, політично заангажовані «бойові листки», що розповсюджуються безкоштовно. Особливе місце посідають «Львівська газета» та «Поступ», що роблять спроби поєднати риси газет першого і другого типу – вони прагнуть збільшення тиражів (їх середній тираж 20000), росту популярності газети, і водночас намагаються надавати якісні аналітичні матеріали. З газет Волинської області цю нішу претендує зайняти газета «Волинь».

Свобода слова, як загальний принцип, має відображатися у формі взаємодії обраних цілей, коли кожна

газета матиме за мету не просто насадити читачу власну позицію або відгородитися від будь-яких проблем, а прагнути різнобічно представити суспільно-політичні події, надати читачеві можливість самостійно аналізувати ситуацію. Та, на жаль, складається враження, що в Україні газета, яка хоче і може зайняти таку позицію, завжди стикається з проблемою: ні читачам, ні власникам це не цікаво. Основними цілями для газет, зазвичай, є захист своїх інтересів і маніпулювання читачами. Отже, свобода слова, як принцип, у виборі цілей газет не реалізується, а тільки декларується.

У цьому контексті проблема свободи слова цікавить газети тою мірою, якою це сприяє захисту власних інтересів та дозволяє тримати руку на пульсі подій. Відповідно газети застосовують такі технології: більшість з них демонструє зацікавленість проблемами свободи слова, досить багато уваги приділяють їх обговоренню (близько 200 повідомлень, статей, коментарів у проаналізованій пресі), декларують свободу слова у власному виданні, але, на жаль, вся свобода зводиться до передруку повідомлень інформаційних агентств про події, що відбуваються далеко від регіону поширення газети (десь там, у Києві...) і, в гіршому випадку, це супроводжується невеликим власним коментарем. Показником цього був факт практично повної відсутності реакції газет Львова на тиск ДПА на «Львівську газету» (липень 2003 – лютий 2004). Жодна газета не розцінила цю подію як порушення свободи слова чи права на інформацію, хоча, на нашу думку, матеріали про це мали б потрапити на першу шпальту та закликати громадськість до дискусії.

Львівська область більш відкрита щодо висвітлення проблем свободи слова, ніж Волинська. Про це свідчать приблизно 150 повідомлень про свободу преси і права журналістів у Львівській області. Для порівняння: у Волинській їх лише 60. Велику частку цих матеріалів надруковано у газетах, що прагнуть статусу аналітичної преси – «Поступ», «Львівська газета», «Волинь». Більшість всіх газетних матеріалів щодо свободи слова представлено у виді «гарячих» повідомлень – вбивства, арешти, утиски, скандали. Усі ці матеріали мінімально відображають реальну ситуацію в області і, зазвичай, закінчуються дуже узагальненими висновками,

що «погано живеться узагалі» і «законодавство не дуже досконале, і закони не приймаються», і формування відбувається не зовсім так, а демократизації взагалі не має» тощо.

Істотно впливають на рівень свободи слова професійність та особисті моральні засади керівників видань та журналістів, які є найбільшими її заручниками. Українська преса, що заледве вирвалася з лещат совєтської цензури, досить швидко загнала себе у глухий кут власної, внутрішньої цензури. Її поширенню треба завдячувати власній журналістській невизначеності, невпевненості, непрофесійності, що створили поле для маніпулятивного впливу і, як наслідок, забезпечили передумови для несвідомого (чи усвідомленого) виконання волі іншого.

Свобода слова для виконавців завжди має складатися з двох факторів — наявність власної думки та вміння її професійно подати. Напевно, деякі причини процвітання внутрішньої цензури треба шукати саме тут. За голосними звинуваченнями у цензуруванні часто ховається невміння подавати інформацію, чи прагнення подати її у відверто викривленому вигляді, хоча наявність такого тиску з боку сторонніх осіб, безсумнівно, існує. Ми зумисне не вживаємо термін «державна цензура», бо з аналізу повідомлень можна зрозуміти, що тиск здійснює не держава, а конкретні особи, які займають ті чи інші державні пости і зловживають службовим становищем.

У цьому сенсі найбільш дієвою для реалізації права на свободу слова мала б стати професійність працівників газет. У газетному бізнесі, на нашу думку, бракує професійних менеджерів, що могли б вдало уникати конфліктів із власниками, замовниками, знаходити компромісне рішення між комерційним успіхом і позицією редакції. В Україні рівень професійності та вимоги до свободи слова змінюється залежно від масштабу діяльності видання: чим ближче до периферії, тим менш вибагливі журналісти до дотримання своїх прав, причому потреба свободи слова далеко не на першому місці.

Як і будь-яке підприємство, газета, журнал чи радіо повинні приносити фінансові прибутки своїм засновникам, що і, як не дивно, надає певну свободу жур-

налістському колективу. Комерційний успіх видання звільняє творчий колектив від коректив і впливу власника, який при отриманні позитивного результату збільшує поле свободи своїх працівників.

Моніторинг показав, що у наших ЗМІ рівень професійності досить низький. На жаль, усі статті, що представлені у моніторингу як аналітичні, часто є примітивною, тенденційною подачею матеріалу без глибокого аналізу причин та наслідків.

У свідомості кожного постсовєтського громадянина ще залишилося закорінене думка, що газети завжди були політичними та продажними, з ідеологічними назвами, змістом та оформленням. Усвідомлення ЗМІ як звичайного підприємства, що діє на ринку інформації, ще не прийшло. Але це ідеал. Наразі читачі хочуть читати те, що їм подобається, і байдуже, якщо вони видають бажане з дійсне. Найцікавішу у цьому плані інформацію надала на Громадських слуханнях Журналу «І» з проблем свободи слова, що пройшли у Львові 23 січня 2004 р., заступник головного редактора газети «Високий Замок» Наталя Балюк. Вона стверджує, що «після публікації критичного перегляду передвиборчого списку Блоку «Наша Україна» Віктора Ющенка, вже на наступний день тираж газети різко впав» Читачі не хотіли сприймати негативної інформації про те, що вважали позитивним. Отже, в Україні маємо ще одне обмеження свободи слова — це зацікавлення читача, бо публікація інформація, що цікавить людей, незважаючи на її якість призводить до збільшення тиражу, а значить і до прибутку.

Фінансова спроможність газет Львівщини є значно вищою, що робить їх більш цікавими. Це відображається і на якості матеріалів. Водночас, слід зазначити, що рівень матеріалів деколи тримається на відносно низькому, популістському рівні (газети «Високий Замок» та «Експрес») задля утримання ширшого кола читачів. Якщо підійти з цієї точки зору (за основу взяти тираж), то дві найбільш популярні львівські газети — «Високий Замок» і «Експрес», нічим не відрізняються за своїм рівнем та інформативною активністю від волинських аналогів «Вісник» та «Сім'я і дім». Для України найпопулярнішим аргументом є теза: «хто дає гроші, той і замовляє музику», що демонструє всю

трагічність свободи слова по-українськи: не читач за-мовляє музику, і, як наслідок, повинен вислуховувати тихенькі наспіви або голосні викрики, залежно від вміння виконавців, і цілей, поставлених перед ними власниками видань.

Для кожного професійного журналіста однією з найважливіших проблем є пошук інформації і представлення її у найцікавішому вигляді з максимальною об'єктивністю. У нас сьогодні журналісти не навчені шукати інформацію, маємо постійне коливання між використанням офіційно наданої інформації (практика органів державної влади) або поширення неперевіраних чи навіть самостійно вигаданих чуток для дискредитації певних осіб. А в результаті: недовіра, до інформації або її ігнорування. Єдиною об'єктивною інформацією залишаються некрологи та спорт. Хіба не ці сторінки є найпопулярніші в українській пресі?

Повна недовіра до ЗМІ, як до друкованої так і до електронної преси, створила парадоксальну ситуацію: недовіра породжує незнання, а воно породжує можливості для ефективного маніпулювання. Створюється медіа-проект, що входить у довіру через ряд скандалів з найбільшими «ворогами» народу, зазвичай створеними самими ж авторами проекту, а далі через цей засіб масової інформації видається «на гора» потрібна інформація, що несе в собі певну соціальну чи політичну функцію, проект виконує своє завдання, після чого успішно вмирає. Своєрідне МММ у медіа. Це знов ж таки породжує недовіру. Коло замикається.

Є інші варіанти. Постійно існуюча жовта преса, що займає нейтральну позицію, і не прагне нести політичну пропаганду. Відділ політики і суспільного життя у таких виданнях займає одну сторінку, що її заповнює один журналіст, усі інші відділи 7 сторінок та 10 журналістів. І це виправдано. Цього і прагне читач, тому що боїться знати забагато, та й вже звик, що напишуть явно не правду.

ЗМІ хоч і виступають методами пропаганди, самі теж перебувають під її впливом. Активне обговорення проблем свободи слова, як і будь-яка дія, має завжди кілька наслідків. Наслідок перший – люди починають свідомо шукати інформації, прагнуть зрозуміти події, прагнуть не бути маніпульованими. Напевно, дуже рай-

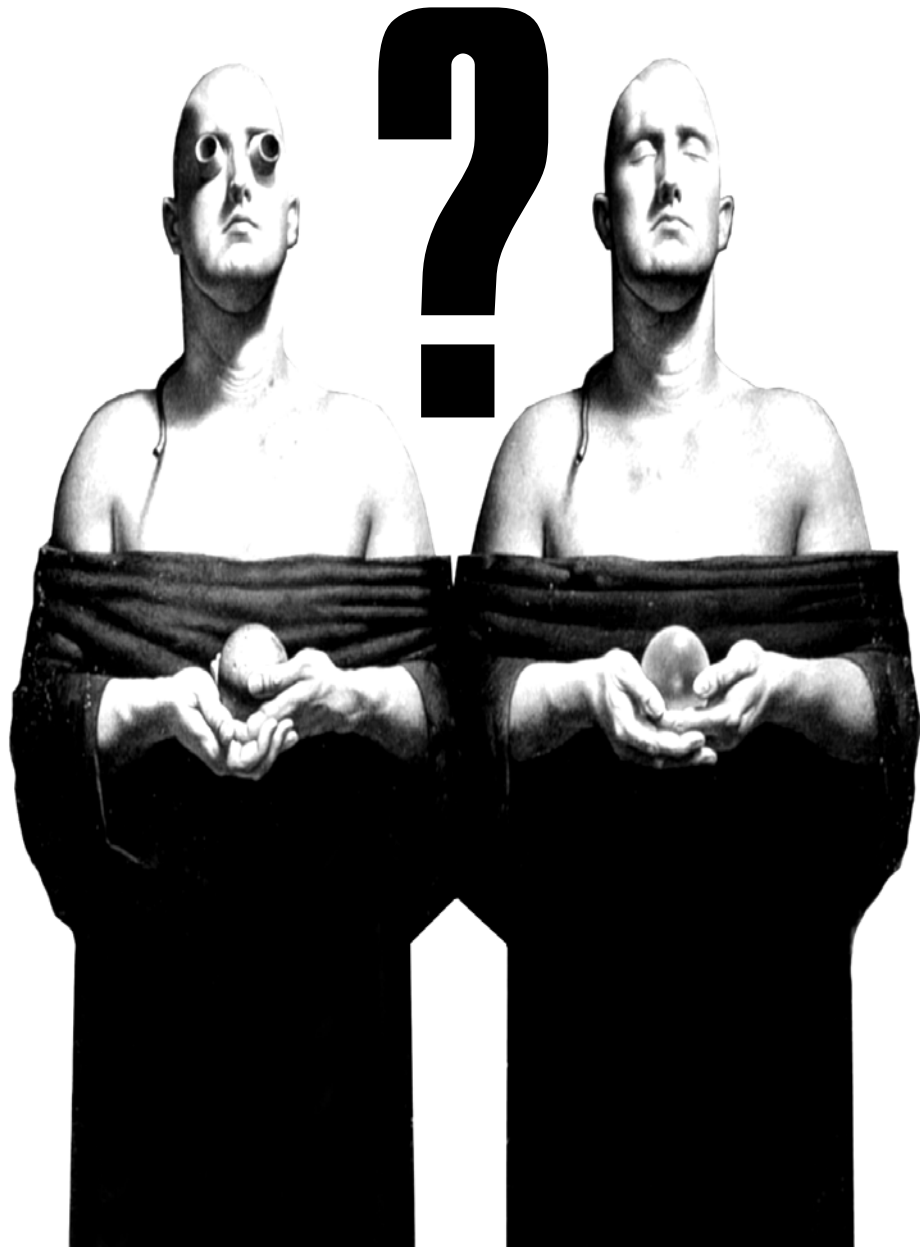
душна перспектива. Але чи ідеал втілюється у життя? Чи читач реагує по-іншому? Коли зненацька люди втрапили джерела інформації, якому вірили (маємо на увазі советські газети, зокрема «Правду») це спочатку призвело до розгублених пошуків нових джерел, а згодом, цей намір змінився прагненням не знати, не шукати, не вірити нікому, а не знаходити середне арифметичне матеріалів ЗМІ. Пропаганда свободи слова відштовхує, залякує, породжує недовіру. Цьому також посприяли конфлікти між самими ЗМІ взаємне ігнорування, відсутність солідарності у середовищі журналістів.

І от маємо сумарний результат, якщо всі ці елементи об'єднуються: власник не зацікавлений в економічному зростанні газети, а отже його не цікавить об'єктивність викладу матеріалу, а отже він і не зацікавлений у професійному рості журналістів.

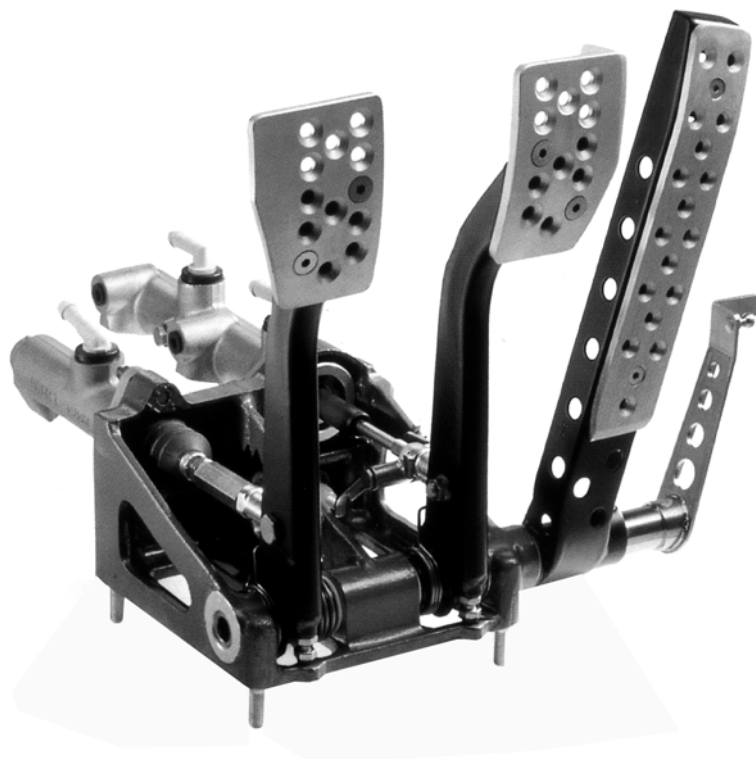
Але найгіршим є те, що не існує соціального за-мовлення на об'єктивну пресу, люди не хочуть знати правду, ліпше і простіше жити у мітах: ображеного і гнобителя, правдивого і брехливого, істинного Бога і посланців з пекла. Добро обов'язково переможе, але треба «трохи почекати» чи то 40 років, чи то наступних виборів, «пережити це», а тоді все буде добре. Чи то всі мали б померти, чи то Бог народитися, але щось станеться і вся преса враз стане найвільнішою у світі та буде нарешті досягнуто ідеалів «західних демократій».

З іншого боку, українські ЗМІ, що за останні десять років зуміли себе дискредитувати, відродити явище цензури, своїми конфліктами, некомпетентністю і простою продажністю загнали себе у п'ятий кут і втрапили право називатися четвертою владою. Вихід може бути лише у критичному переосмисленні свого місця і функцій у цьому суспільстві.

МАРК*КУРЕЙ
свобода. слова
і. вираження

Значимість свободи слова і самовираження

У даній статті обстоюється думка, що значимість свободи слова, як основної ціннісної характеристики західного суспільства, не можна недооцінювати. Поряд із обґрунтуванням цінності свободи слова здійснено спробу проаналізувати і оцінити деякі із традиційних обмежень стосовно того, що може бути вільно сказане чи написано, зокрема закони про захист честі і гідності кожного індивіда, заборона висловлювання неповаги до суду, питань національної безпеки, тощо. Окрім того, наш підхід до цієї проблеми відстоюватиме свободу слова з огляду й на те, що в сучасному світі дедалі чіткіше прослідковується тенденція до звуження простору людської свободи.

При обговоренні проблеми свободи слова виникають труднощі, пов'язані із присутністю так званого парадоксу свободи. Класичний приклад такого парадоксу був описаний Джоном Стюартом Мілем у його есе «Про свободу в утилітаризмі»: «... повинна існувати якомога повніша свобода визнавати і обговорювати будь-яку доктрину, незважаючи на те, якою б аморальною вона не вважалась, залишаючись лише питанням етичного переконання кожної людини». Іншими словами, доки ми не гарантуватимемо ворогам свободи тих прав, що вони їх прагнуть засудити, ми заперечуємо саму суть того, що ми в кінцевому рахунку зібралися відстоювати, а, відтак, є не ліпшими за тих, кому ми намагаємося протистояти. Або як сказав Вольтер: «Я засуджую твої слова, але я захищатиму до самої смерті твоє право їх промовити». Якщо подивитися з більш практичної точки зору, то ми побачимо, що свобода слова виконує багато функцій. Зокрема, однією з найбільш важливих її функцій є те, що процесу прийняття рішення, незалежно від рівня на якому це відбувається, передують аналіз і обговорення цілого ряду різноманітних поглядів. Прийняття в результаті цього рішення є виважене і здатне, мабуть, куди краще відображати думки, інтереси і потреби цільової групи, аніж рішення, прийняте у вузькому колі, або ж одноосібно. Саме тому свобода слова має вагоме значення для суспільства на всіх його рівнях. А ще більше значення вона має для уряду. Уряд, котрий не знає, про що думає і що відчуває його народ, перебуває у небезпеці. Уряд, що змушує мовчати, ризикує знищити творчий потенціал свого народу.

Свобода слова важлива для уряду і з огляду на ряд інших причин. Так, коли є можливість вільно критикувати діяльність уряду, останній має змогу підготувати належну відповідь на таку критику і спростувати усі несправедливі закиди. Натомість, коли свобода слова є обмеженою, то така критика, вслякого роду чутки, наклепи, а не рідко і відверта брехня, передаються «із уст в уста». Така інформація має звичку поширюватися по всій країні, від однієї людини до іншої, через нелегальні публікації, тощо. При цьому уряд потрапляє в становище, що не дозволяє йому спростувати цю інформацію, оскільки публічно вона не була заявлена. Відтак, влада, в першу чергу, має дбати про те, щоб критика мала змогу вільно звучати на публічній арені, адже лише тоді вона спроможна відповісти на цю критику і скорегувати свою діяльність. Навіть попри те, що уряд має набагато ширший доступ до електронних і друкованих ЗМІ, провадити свій політичний курс він здатен лише за умови існування відкритої і загальнодоступної критики. І, нарешті, свобода слова є найважливішим політичним правом кожного громадянина, навіть незважаючи на те, що необхідною умовою його здійснення є наявність приватної власності. Відсутність свободи слова унеможливорює як ті чи інші політичні зрушення, так і можливість бодай чинити опір несправедливості і гніту. Окрім того, відсутність свободи слова робить беззмисовними будь-які вибори, адже, будь-яка конкурентна політика, що відповідає громадській думці, можлива лише завдяки свободі слова. Та й в період між виборами можливість громадян вільно висловлювати свою думку не дозволяє розвинути деспотичному правлінню. Очевидно, що за відсутності такої свободи марно сподіватись на політичну, а, відтак, і економічну свободу. Отже, свобода слова є необхідною умовою кожного демократичного суспільства.

Свобода слова змушує нас миритися з цілком абсурдними речами, і навіть з тими, що зазіхають на нашу честь і гідність. Покажемо в цьому випадку є судовий процес у справі Роса проти Сполучених Штатів Америки (1957), на якому суддя Верховного Суду США Дуглас висловився на захист існування заледве що не абсолютної свободи слова, критикуючи, так звані, загальноприйняті обмеження. На завершення цієї справи

суддя Дуглас виголосив промову, яка розходилися із уваленим судом рішенням: «Визнавши сьогодні поведінку підсудного «непристойною», Суд тим самим автоматично розширив і без того широкі повноваження цензури. Дозволяючи державі втручатись і карати за виступ або ж публікацію, що їх суддя або ж Суд розцінюють як такі, що нібито мають згубний вплив на свідомість громадськості, хоча і не є відверто протизаконними діями, Суд тим самим радикально скорочує повноваження Першої поправки». [1]

Щось подібне мало місце і в Австралії. Роберт Пулан (Robert Pullan), у своїй нещодавно написаній книзі «Ганебні сторінки історії свободи слова в Австралії» («Guilty Secrets: Free Speech in Australia» (North Ryde, 1984)), дослідивши, наскільки нестерпним є втручання у свободу слова законів про захист честі і гідності, різноманітних правових актів, що покликані визначити рамки пристойного і непристойного, бажаного і згубного, повністю їх відкинув. Але навіть якщо б ми поклалися зараз лише на свідомість самих людей, навіть найбільш ліберально налаштованих, все-таки, десь проводитимуть певну межу (дитяча порнографія). Ми мусимо визнати, що дедалі частіше зустрічаються висловлювання на підтримку тієї думки, що дії, які несуть у собі навіть лише образу чи зазіхання на честь і гідність окремих груп, мають підпадати під цензуру. Втім, на наш погляд, неповага, дискримінація і звичайна образа індивіда аж ніяк не є підставою для обмеження свободи слова. Їх слід сприймати як неминучий побічний ефект всіх тих переваг, що несе в собі свобода слова.

Ми повинні усвідомлювати, що критерії для визначення того, що і коли вважати образою, дискримінацією, порушенням честі і гідності, і т.п., великою мірою є суб'єктивними. Яскравим прикладом недоречності дедалі популярнішої в наш час практики надання повноважень цензури у руки бюрократів і трибуналів, є випадок вилучення з продажу всіх книг Д.Г. Лоуренса. Навіть нещодавно Головна Рада з питань кінематографу Британської Співдружності націй під час Сіднейського кінофестивалю заборонила показ кінофільму бразильського кінорежисера, сценариста Ектора Бабенко (Nector Babenco), в якому зображува-

лось нужденне, жебрацьке існування бразильського хлопчика, пояснюючи таке рішення тим, що в фільмі є сцени жорстокого поводження з дітьми. Після 1969 р. це був перший випадок заборони цензурою фільму, заявленого до показу на Мельбурнському чи Сіднейському кінофестивалях. Після шумного протесту дирекцій обох кінофестивалів заборону було відмінено спеціальною Комісією. Тому фільм «Пішоте» [2] все-таки вийшов на екран і був проголошений організаторами фестивалю найкращим фільмом.

Чималі проблеми виникли також тоді, коли декілька людей вимагали проголосити незаконною діяльність таких організацій як «Національний виступ» звинувачуючи їх у заохочуванні до расизму. Під час останнього інциденту в одному із університетів група студентів, виголошуючи антирасистські гасла, понищила стенди встановлені «Національним виступом» для розповсюдження їхньої літератури.

Погодьтеся, таким діям, спрямованим на придурення точки зору противника, годі шукати якогось розумного чи бодай логічного пояснення. Адже вираження широкого кола різноманітних поглядів з яких деякі, звісно, можуть бути для нас неприйнятними, або й відверто хибними, є природним наслідком свободи слова. Але чомусь альтернативна практика, за якої рамки свободи слова «виключно задля нашого блага» встановлюються бюрократичною верхівкою (яким, як і всім людям, властиво помилятися і мати певні упередження), діяльність якої в більшості випадків неможливо, а якщо і можливо, то ціною великих зусиль, оскаржити в суді, вже майже стала нормою. Як на наш погляд, це зовсім небажана і невтішна тенденція.

Напади на Джефрі Блейна є симптоматичними в світлі розвитку таких тенденцій. Історія свідчить, що проблеми, зазвичай, виникають в мульти-расових, мульти-мовних і мульти-релігійних спільнотах. Погляди Блейна повинні мати право свободно висловлюватися, будучи частиною публічних дебатів навколо нашої імміграційної політики, поряд зі всіма іншими поглядами, і повинні розглядатися безвідносно до їх автора, без жодних образ, переслідувань і погрозувань розправою. Процес публічних дебатів якраз і покликаний дати змогу всім оцінити його погляди.

Поправки до Акту про расову дискримінацію

Одним з найбільш складних питань, що постали в наш час, є запропоновані Комісією з Прав Людини поправки до Акту про расову дискримінацію, згідно з якими: «... публічні виступи або публікації, які, зважаючи на існуючі обставини, є такими, що ймовірно можуть призвести до прояву ненависти, нетерпимости або насильства стосовно окремих осіб або груп через їх расову приналежність, колір шкіри, національне чи етнічне походження, вважаються протизаконними» (*Курсив автора*).

Якщо дехто вбачає у цьому панацею для боротьби із расизмом, то, на наш погляд, це ще одне кардинальне обмеження свободи слова. Єдине, що Поправка дійсно обмежує, так це право висловлювати різного роду несправедливі наклепи чи завдавати комусь словесної образи. Так, наприклад, якщо хтось наважиться публічно заявити, що «Аборигени є ледачими п'яницями», то швидше за все така людина буде порушником закону згідно Поправки до Акту про расову дискримінацію. Однак, якщо глянути на цю проблему з іншого боку, то таке узагальнення, хоч, звісно, і гідне осуду, стосується аборигенів не більше, аніж будь-якої іншої раси чи національності. Тоді навіщо надавати твердженню значення більшого, аніж воно того заслуговує? Чи не простіше його просто зігнорувати? Без сумніву, багатьох аборигенів може глибоко образити таке ставлення. Але ж всі ми дорослі люди і повинні розуміти, що годі прожити життя, ні разу не почувши на свою адресу жодного лихого слова.

Для кожної розсудливої людини такі слова набагато більше говорять про їх автора, аніж про австралійських аборигенів. Та й зрештою, чому мігранти чи члени етнічних груп мають бути повністю забезпеченими від прикрошів нормального людського співжиття? І дійсно, багато речей у тій чи іншій культурі цілком заслуговують на різку критику задля підтримки соціального порядку чи національної єдності. Так, наприклад, аборигенська практика організованого дітовбивства або ж деякі їхні звичаї у ставленні до жінок, цілком виправдано можуть бути піддані суворій критиці. Хіба ж в минулому інші культури не критикувались, скажімо, за їх санітарні звички, що загрожували громадському здо-

ров'ю? Зрозуміло, що членам таких спільнот може бути дуже образливо і боляче вислуховувати таку критику, але чи повинен Парламент Британської Співдружності проголошувати таку критику незаконною лише через те, що вона може викликати в когось болісні відчуття? І далі, хіба ми не повинні мати право вільно критикувати білих південноафриканських членів Австралійської співдружності, що не розкаялися в проведенні расово-ізоляційної політики у себе на батьківщині, безвідносно до того, чи спричинить це прояви нетерпимости до їхнього членства в Австралійській співдружності, чи ні? Це просто смішно, що такого роду засудження расистської політики, фактично, буде порушенням Акту про расову дискримінацію.

Закони, які необхідні для того, щоб компетентно вирішувати питання, пов'язані з фізичними нападами однієї особи чи групи на іншу, незалежно від того, мали вони своєю підставою расову приналежність, чи не мали, а також для того, щоб запобігати розвитку насильства — вже існують. А нові закони, які дають можливість розпочати судове переслідування на ранніх етапах, є як непотрібними, так і доволі невизначеними (а відтак і потенційно небезпечними) у своєму застосуванні. Більше того, свобода висловлювати такого роду судження якраз і є важливим своєрідним запобіжником, що його суспільство потребує аби зменшити ймовірність застосування фізичної сили. Напруженні стосунки між різними расами перебувають у тісному зв'язку з розвитком суспільства в цілому, і не повинні придушуватись. Окрім того, гарячі публічні дебати не обов'язково призводять до виникнення таких стосунків, а відтак є більш бажаними, ніж насильство.

В Австралії прихильники модного сьогодні терміну мультикультурність — а це здебільшого політики, журналісти, деякі представники академічних кіл (хоча мало хто з них є мігрантами), з нерозумінням дивляться на тих, хто захищає останню версію Поправки до Акту про расову дискримінацію. Хоча, щиро кажучи, складається враження, що ці люди лукавлять. Вони не можуть не знати і не розуміти того, що італійці відчують до греків, українці до росіян, китайці до в'єтнамців, турки до вірменів, індійці до пакистанців, нігерійці до ганців, хорвати до сербів — і навпаки.

Загалом в даній ситуації позиція Австралії мала б бути такою, що країна відкрита для іммігрантів з будь-якої країни, з єдиним застереженням, що їхню національну політику вони залишають вдома. Щоправда втілення ідеї на практиці часом набуває характеру метаморфозів, з єдиною поправкою, що в даному випадку «метелик» може виявитись потворнішим за «гусінь». Неможливо просто законодавчими методами захистити людей від того, що ми називаємо расизмом, а особливо мігрантів, які, наприклад, могли бути ворогами під час Світових воєн. Єдине, що ми можемо зробити, так це за допомогою освіти намагатися змінити таке ставлення, сподіватись, що час залікує ці рани і, що для нового покоління австралійських дітей ці погляди залишаться далеко позаду. Намагання придушити такого роду висловлювання законодавчими важелями, лише озлоблює людей і затягує процес «одужання». Професор Лочлен Чіпмен сказав це про Поправку (про яку вже йшла мова вище) запропоновану Комісією з Прав Людини:

«Я думаю, не буде надто великим перебільшенням сказати, що з часів Другої світової війни ми не мали більш радикальних ідей щодо обмеження свободи самовираження, ані ж ті, що ми їх сьогодні обговорюємо. Вони зародилися у середовищі нового класу і що важливо, усі вони були висунуті в ім'я захисту невинних людей від згубного впливу різного роду промов і виступів. На перший погляд, запропоноване обмеження не викликає жодних заперечень; єдине, кому воно, здавалось би, може не подобатись, так це або самим расистам, або людям, байдужим до проблем, пов'язаних з расизмом. Але насправді, а переважно так і трапляється, люди, які протестують проти цього доповнення лише з добрих намірів, отримують тавро расистів. ....

Єдина річ, що дійсно викликає занепокоєння в запропонованій Комісією з Прав Людини Поправці, це те, що вона була свідомо прийнята (були й інші альтернативи, але їх було відкинуто) з метою визначити надалі поняття «образи» з огляду на об'єктивні наслідки, до яких вона призвела, а не в значенні вкладеного в неї наміру, на зразок законів про захист честі і гідності, що діють в такий спосіб у більшості штатах. Так, наприклад, якщо б якась газета, аж ніяк не маючи лихих намірів, опублікувала результати добросовісно прове-

деного нею порівняльного аналізу рівня алкоголізму серед аборигенів і решти населення Австралії... і, якби в результаті, хоча б незначна частина її читачів стала менш толерантною в своєму ставленні до аборигенів, їй можна було б висунути звинувачення в нанесенні моральної шкоди або образи. І після цього нас поспішно запевнятимуть, що запропонована поправка до існуючого законодавства аж ніяк не має за мету розширити свої повноваження до визначення «міри справедливості» громадських дебатів, наукових досліджень чи творів мистецтва (останнє застереження, безсумнівно, мало за мету зберегти Вагнера і анекдоти про Ірландців).

Важко собі просто уявити щось безглуздіше, аніж те, що Комісія з Прав Людини вирішуватиме, чи захищувати цю роботу до творів мистецтва, або ж чи громадські дебати є добросовісними, або ж чи доповідь є правдиво науковою. І це не просто смішно. Тут вже пахне всіма класичними небезпеками, що їх несе із собою цензура. Більше того, доволі сумнівним бачиться й те, що їй вдасться якимись чином зменшити расове напруження. Їй хіба що вдасться заборонити в Австралії розповсюдження «Mein Kampf» А. Гітлера, допоки цю роботу не визнано твором мистецтва».

Дифамація

Свобода слова є тим, що не завжди вважають за потрібне враховувати у суспільному житті, хоча багато інших речей враховують. Однією з таких речей, що враховуються, є дифамація – закон, що прагне захищати репутацію індивідів. Ключовою є проблема примирення захисту репутації і конкуруючих вимог свободи слова.

У вільному суспільстві існує суворая установка щодо того, що можна вільно говорити, особливо це стосується громадської сфери і поведінки індивідів у цій сфері. Однак, з метою уникнення грубих порушень встановлюються дифамаційні закони.

Також це сприяє захисту «абсолютного імунітету». Це означає, що все, що було сказано (навіть, якщо це наклеп) є «абсолютним привілеєм» і ніщо не повинно перешкоджати таким висловлюванням. «Абсолютний імунітет» мають виступи в парламенті, свідчення свідків під час судових слухань. Також існує «частковий

імунітет» – захист осіб, які відповідають певних вимогам, ним володіють журналісти.

Парламентарі нерідко зловживають «абсолютним імунітетом» з метою уникнення відповідальності. Правдивість висловленого має бути повністю захищена. Можливо, баланс може бути порушений привілеями, що можуть стати непосильною ношею для правосуддя.

У США особа, що працює у політичному штабі чи громадському офісі, не має права вимагати дифамації, оскільки американці вважають, що кожен, хто переступив поріг офісу не як звичайний громадян, прийшов за власною волею, без громадського примусу. Це суть демократії в США. Так, закон про дифамацію не дає жодного захисту працівникам громадських офісів.

Ще одна ідея щодо думок про свободу, висловлених Мілем. Традиційний принцип права на свободу висловлювання полягає у тому, що кожен може сказати, те що думає, якщо це не зачіпає безневинних людей. Відповідно до дифамації не можна робити заяв щодо живих людей, та тих, що недавно померли, якщо тільки ці заяви не позитивні. Багато хто критикує ці положення. Я думаю, що це не може бути реалізовано повною мірою, так як не є до кінця зрозумілим.

Популярний принцип Міля про свободу – є попередженням образ, що підтверджує роль держави, як обмежувача наших волюнтаристських прагнень – цей принцип Міль запозичив у Канта, – що завжди спричинені практичними проблемами щодо розуміння образи та шкоди.

Як наслідок, декого вражає не стільки образа, що її наносять інші завдяки закону про свободу висловлювання, скільки те, що це обмежує поле справедливості. Дехто вважає, що такі обставини, як, наприклад, етнічна дифамація або втручання у сферу приватного життя, призводить до обмеження поля свободи висловлювання, що за неї так красномовно й пристрасно виступали Вольтер, Мільтон, Міль. Я не є прихильником таких думок. Ті, хто так думають, можуть бути расистами, друзями расистів або мають неповагу до приватності.

Нова цензура

Оповідь була б неповною, якщо опустити нові директиви Федерації Асоціації працівників австралійських Університетів (Federation of Australian University Staff Associations – FAUSA), щодо безстатевої мови. Ці директиви дуже схожі на новомову, про яку згадає Орвелл у «1984». Метою директив є висловлення думок безвідносно до статі. Зайвим є казати, що ці директиви є смішними та неправильними, м'яко кажучи, щодо мовленнєвих вимог до інституцій освіти. У цьому всьому найважливішим є те, що декілька австралійських університетських громад пропонують рекомендації з використання мови, що, між іншим, впроваджуються на лекціях, практичних заняттях, адміністративній документації, наукових публікаціях, стають університетською політикою. Доки декілька науковців будуть ігнорувати позитивні рекомендації, що передбачливо надаються людям, які тяжіють до таких комітетів, справжні звинувачення щодо якості академічної громади не будуть серйозно сприйматися.

Яким може бути ставлення до гуманітарних наук, якщо науковці наполегливо рекомендують у фразі Аристотеля «Чоловік (man) – політична тварина» на університетських заняттях слово «чоловік» замінити словом «людина» або іншим «безстатевим» словом. Дуже важко знайти відповідну принципову позицію до університетської автономії, коли науковці, що прочитали та опрацювали новомову Орвела, все ж пропонують такі позитивні настанови. Коли сатирик передбачає певний архетип для соціальної політики у рамках наших університетів, то відречення цього середовища виглядає дуже привабливо.

У 1983 році було декілька пропозицій щодо переписування шкільних підручників та перегляду навчальних планів з метою переоцінки жіночих і чоловічих соціальних ролей. Нова організація вчителів Західної Австралії хоче переписати історичні тексти, з тим, щоб вилучити війни і героїв воєн, а вписати мир і героїв миру. Більш знаковим є те, що подібні комітети вимагають «забракувати» окремі школи та бібліотеки через неналежне представлення расизму, гендерних ролей, мілітаризму.

Паралель між цими вимогами та тим, що описав Орвел у «1984», просто вражає. Як люди можуть визначати, де правда, а де неправда? Як у Орвела якась еліта вирішує, що потрібно знати звичайним людям, адже вважають, що вони занадто інертні та слабкодухі.

Відносна свобода слова

Добре пам'ятаємо те, що, незважаючи на обґрунтовану критику, західні суспільства дозволили урядам обмежувати свободу слова висловлювання, якщо це стосується держав, що лежать між Ельбою і Китайським морем. Яскравим прикладом цього є особлива турбота лідера польської Солідарності Леха Валенси про будь-які заяви щодо проблем, які стосуються його країни. І це тільки через острах критики міжнародних мас-медіа. Подібні проблеми були і Советському Союзу, загадати хоча б обговорення здоров'я колишнього дисидента Сахарова.

Об'єднання обмежень у соціалізмі і свободи у капіталізмі не є випадковим. Капіталізм, при всіх своїх недоліках, є плюралістичною системою. Влада у рамках такої системи розпорошена та змінна, і це забезпечує плюралізм, що є необхідним, але недостатнім для розвитку свободи слова. Соціалізм – високо централізована система, де політична та економічна влада сконцентрована у руках декількох людей. Свобода слова при соціалізмі є більш обмежена, відповідно до комуністичної доктрини.

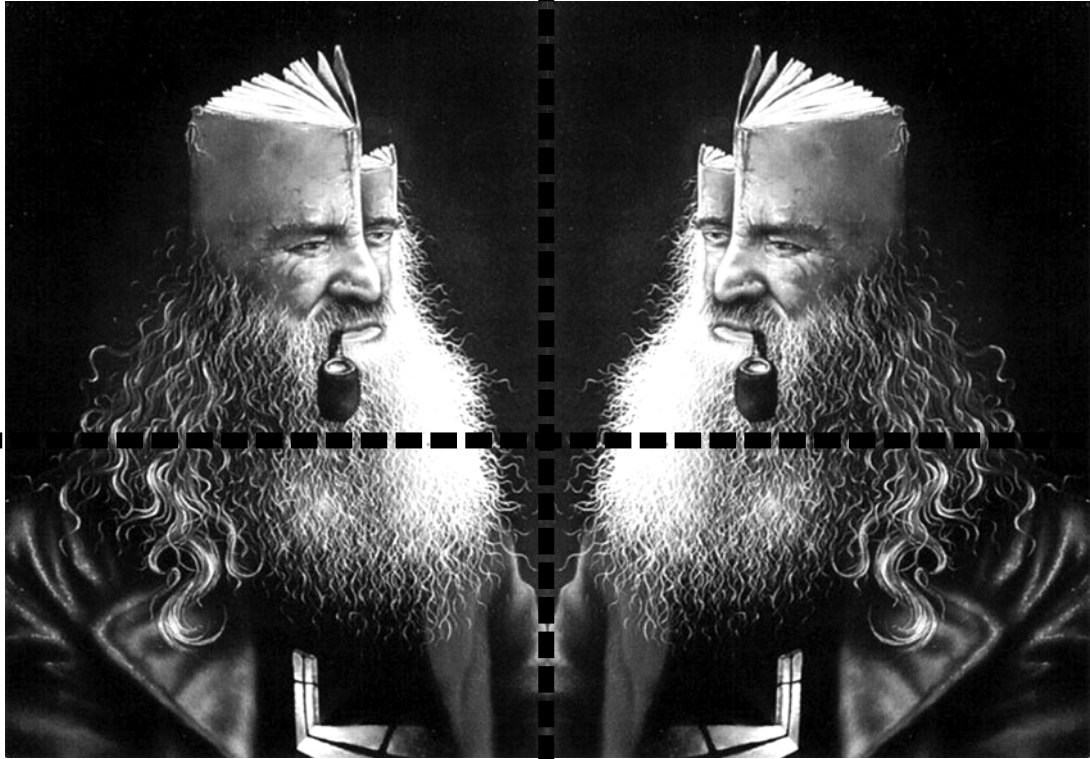
Судження щодо обмеження свободи індивідів є на перетині понять «ефективний уряд» та «громадське благо». Інтерпретація цих концептів перебуває у руках законодавців, чиновників і суддів з їх невдачами і почуттями, переконаннями і недостатніми знаннями, розумінням, суб'єктивними поглядами та особистими установками. Так як «громадське благо» є важливим фактором, обмеження свободи слова теж виходять з міркування про нього. Законодавче обмеження індивідуальної свободи слова можливе лише перед загрозою нанесення шкоди іншим людям.

Переклав Віктор Вальчук

1. Перша поправка до Конституції США (перший пункт Білля про права) гарантує громадянам свободу слова, друку, зібрань, совісти. (Прим. перекл.)

2. Повна назва фільму «Пишоте, закон найслабшого» («Pixote, A Lei Do Mais Fraco», 1980), премія на Міжнародному кінофестивалі в Локарно, 1981. (Прим. перекл.)

М И Х А Й Л О

СИДОРЖЕВСЬКИЙ

свобода. вибору

і. ментальність

р а б а

Мені запропонували написати про «солодку свободу слова». Сподіваюся, що видання, від якого мені надійшла ця пропозиція, опублікує написане мною, і навряд чи використає при цьому ножиці (хіба що, якби я написав щось непотребне чи не варте уваги). Як не сумніваюся і в тому, що це видання вчасно вийде (тху-тху), і вчасно дійде до читача. Що, певно, має засвідчити, що ця свобода в Україні задушена ще не до кінця. І що зашморг не такий уже й цупкий, як дехто лементує. Хоча, з іншого боку, маємо численні приклади дійсного утискання мас-медій і журналістів, не кажучи вже про більш трагічні випадки. Було б дивно, якби було інакше у країні, де вчорашній недобитий совок імплементувався у тіло упослідженого хохла.

Наразі бачимо, що є проблема. З одного боку – вільне слово, скажімо так, звучить, і його, образно кажучи, читають. З іншого – але ж його так мало, цього вільного слова! Ну зовсім мало!

Чому?

Звичайно, винен «режим». Це не підлягає сумніву. Про це говорено вже стільки, що годі додати щось нове й оригінальне. Не хочу.

Але хотів би зачепити інший бік теми.

Про нас.

Про журналістів, які чи то вирости з чиєїсь шинелі, чи то вирішили: а воно нам треба, більше від інших?! І так проживемо якимось, аби на хліб з маслом вистачало, та щоб діти не голодні були.

Тема, погодьтеся, не нова. Більше того, древня як світ: тема меж свободи самої Людини.

У кожного ці межі свої. Просто бувають часи, коли діапазон вибору досить вузький, і тоді всі чи майже всі кричать в один голос («слава» чи «ганьба»), або ж нишком сопуть, заховавшись в глибини свого фізичного тіла, не висуваючись. Хоча і тоді, як ми знаємо з недавньої історії, трапляються аномалії, і якісь, здавалося б, диваки-донкіхоти піднімаються на шибеницю з гордо піднятою головою чи гибіють по сибірських рудниках і гулагах.

Так от, про межі.

І про час, в якому живемо.

Журналіст, як відомо, така ж людина, як і подібні йому представники інших професій, суконною мовою

кажучи. Хоча чомусь прийнято вважати, що журналісти повинні бути чесними і відстоювати такі загальнолюдські категорії як свобода, честь, справедливість тощо.

Але чому? Чому ментальність раба не може бути притаманною журналістові такою ж мірою, як і іншим насельникам цієї країни? І чому в країні, де всі чи майже всі брешуть, де переважна більшість крадуть чи готові вкрати, чому у цій країні повинна існувати якась особлива порода людей, які викриватимуть ці «недоліки» привселюдно на папері?

«Слаб человек», як писав один відомий письменник з Росії.

Кожен з нас прийшов

у цей світ на землі, де традиції вільнодумства і свободи духу закопані настільки глибоко, що нам дісталися лише крихти, та й то втопані в болото чужими кирзовими чоботами й своїми чунями. На цій землі паростки свободи, що з'явилися після довгої й холодної ночі, є слабкими і кволими, повітря тут просякнуте отруйними випарами, і

крізь його викривлений простір і сонячні промені долитають до нас деформованими, і білий світ виглядає блідим і заштрихованим у сірі тони.

Ми (принаймні, переважна більшість із нас) не є вільними громадянами. Вільними не в політичному чи адміністративному значенні, а – в розумінні свободи духу. (Про причини – історичні, ментальні, політичні і т.ін. – говорити тут не будемо, це тема для іншої, не менш цікавої розмови). Тема громадянського суспільства не лише для «пересічного» обивателя – пустий звук; для більшості тих, хто відносить себе до еліти, творчої чи політичної, – теж не більше, ніж словосполучення, котре можна використати принагідно, промовляючи з трибуни чи вставивши його в якусь чергову красиву і гучну декларацію або статтю.

Тим часом саме відсутність традицій громадянського суспільства значною мірою пояснює те становище, в якому опинилося суспільство. Цим пояснюється і те, що кожен з нас, представників однієї з найдревніших професій, опинившись перед вибором: бути вільним і чесним перед собою або ж шукати і знайти причини, щоб залишатися рабом, обирає, як правило, друге.

Невже хтось може мені заперечити? Колега із райцентру скаже: це вам у столицях легко про це казати, вигнали з однієї редакції – можна знайти іншу роботу, або ж піти на крайній випадок розвантажувати вагони з цементом.

Звичайно. У столиці можна заховатися, забитися в нору, загнати себе в клітку подалі від людського ока і, головне – від себе. У невеликому місті це зробити набагато складніше.

Але вибір залишається завжди, він у мені, як і в кожному, незалежно від місця проживання.

І робити цей вибір сьогодні не легше, а може й важче, ніж в інші часи. Оскільки диявол з-за лівого плеча спокушає все більше, нашіптуючи: поступися, зігни голову, опусти плечі, впави на коліна, стань раком... І виблискує при цьому принадами: ось матимеш дві жмені срібляків, ось ходитимеш в лівреях чи хоча б підноситимеш за вельможами, харчуючись жирними об'їдками з хазяйського столу, ось здійсняться твої потаємні бажання, чоловіче-марнотнику, слабкосила істото... Тільки забудь про те, що ти – Людина... Ціна ж

твого компромісу – мізер, не вартий уваги, і чого тобі опиратися, адже в противному разі знаєш, що тебе чекає? Чи нагадати? Рахуватимеш копійки, і заздро заглядатимеш на чужі бенкети, і розумітимеш, що свято цього життя – не для тебе, і що тобі призначено відвідати очі від погляду голодної вовчиці, котра називається твоєю дружиною, і болітиме твоє серце за обібраних життям твоїх діток, котрих ти не в силах одягти і нагодувати так, як найкращі у світі діточки того заслуговують, а твої більш успішні колеги не впізнаватимуть тебе на вулиці, бо ти – Ніхто, бо ти не відбувся у цьому житті, де право сильного і є найвищим мірилом справедливості...

І що ти скажеш на те?

Нехай така фразеологія видається комусь занадто патетичною, може, навіть для когось звучить і фальшиво, але ця боротьба таки триває – там, на небесах, у вишніх сферах, на неземних реєстрах. Точніше – в наших душах.

У реальному, повсякденному і матеріальному житті все набагато прозаїчніше, і нема диявола, і нема лівреїв, а є лиш вічна спокуса зігнути, змиритися, продатися зрештою, якщо користуватися теперішнім лексиконом. Навіщо «боротися», коли довкола стільки прикладів життєвладштування? Особливо коли ти – як загнаний у безвихідь звір. Мені знайоме це відчуття, я був у шкурі по суті безробітного журналіста, і прокидався вранці і лягав увечері з однією думкою: де заробити грошей, щоб утримувати сім'ю хоча б на рівні «життєво необхідного мінімуму»? Та хіба я один?

І кожен вирішує цю дилему по-своєму, в міру того, наскільки почуватися вільним. Один продається з задоволенням; я знав декого з цих «успішних журналістів» у зовсім інших іпостасях, чув від них колись, у іншому житті, думки, діаметрально протилежні тим, що зараз матеріалізуються в нібито поважних виданнях під їхніми прізвищами. Вони смакують своїм теперішнім становищем, відтягуючись на опозиційних політиках за повною програмою. Хіба можна так натхненно, з таким задоволенням, з фанатичним блиском вкладаючи душу, лити помиї проти власної волі? Так талановито брехати не моргнувши? Та ні, звичайно... Але журналіст, який пише під диктовку влади, причому

влади негідної, бездарної і продажної влади політичних банкрутів, заслуговує на те, щоб його зневажали.

Втім, він зробив свій вибір, — ніхто його, скажімо так, не тягнув за язика і не водив його рукою. Свою свободу слова він власноруч загнав за червоні прапорці, добровільно увібгав у лещата кругової поруки і проплачених авансів.

Чи справді щасливий він (про докори сумління не кажу, бо можуть запідозрити у безнадійній наївності), — відомо ж бо, що не хлібом єдиним живе чоловік? Для мене є це незбагненною загадкою. Якщо так — тоді це щастя шльондри. Якщо ж усвідомлює свою ницість і нікчемність, зберігаючи при цьому задоволений вираз — в такому випадку цей шлях веде на роздоріжжя, відоме під медичним терміном «шизофренія».

Проте однозначно нещасним є той мій знайомий журналіст — до речі, пристойний фахівець і порядна людина, — який, купившись на великі гроші і потрапивши в замкнене коло зобов'язань, знайшов сакраментальний вихід для того, аби втекти від самого себе. Вихід той не оригінальний, але по-своєму універсальний — на дні склянки.

Однак тими дверима, як відомо, втекти від себе не вдавалося досі ще нікому.

Не зробить цього і мій колега.

Але і його вибір зрозумілий.

Його теж ніхто в плечі не штовхав і силоміць не заганяв туди, де він досі працює, заливаючи спиртним залишки чогось неназваного, давно, здавалося б, забутого — того, що іноді, може, удосвіта, нагадує про свою ефемерну присутність, коли мій колега прокидається, а за вікном — осінній дощовий ранок, і голову ніби стягують залізні обручі, — стягують так, що не хочеться жити, не хочеться нікого бачити, особливо тих ненависних мордяк, яким треба щодня усміхатися, і служити, і дякувати; саме в такі ранкові миттєвості, можливо, — мені чомусь так здається, — десь у глибинах його ества раптом заворушиться якийсь немічний, але ще живенький черв'ячок; ворухнеться кілька разів туди-сюди, та тут же й вгмониться, і колега наступної миті вже й забуде про ту зайву, непотрібну дивину, згадавши про насущні потреби дня.

Це я так думаю про нього.

А може, я й помиляюся (ми схильні іноді думати про людей ліпше, ніж вони є насправді), і той черв'ячок давно здох, жодні моральні турботи не обтяжують мого колегу, і він для себе «ексклюзивно» винайшов той шлях, яким пройшли численні його попередники, і який насправді є стежкою, котрою диявол заводить своїх клієнтів на глухі манівці...

Це, так би мовити, один бік цієї безкінечної теми.

Але є й інший.

Свого часу в мене був власний досвід видання незалежної газети. Це було в Житомирі у 1994–1996 роках, і газета називалася «Прес-форум». Я був її редактором, а ще співвласником і директором підприємства, котре було засновником і видавцем цієї газети. То був своєрідний час. Газета дійсно була абсолютно незалежною, ніхто жодного разу не намагався вплинути на те, що в ній друкувати (а це було опозиційне позапартійне видання), як і, власне, ніхто й не переймався тим, щоб підтримати її. Сьогодні таке навряд чи можливо. Ми заробляли гроші самостійно; крім політичної газети, видавали ще кілька розважальних і одну рекламну. Поза тим, у місті було декілька торговельних «точок», на яких ми продавали періодику і книги. Тобто, автор цих рядків на власній шкурі відчув, як живеться на своїх харчах опозиційній газеті у «провінції».

Тут не місце для подібних ретроспекцій, а тому скажу лише, що «Прес-форум» довелося-таки закрити; чергова перевірка «зі моном» податкової міліції, впродовж якої редактор газети мав можливість неодноразово і за вельми характерних обставин спілкуватися з представниками різних, скажімо так, силових і фіскальних структур, виявилася останньою. Нас фактично зламали, як не гірко було це визнавати тоді і як не соромно в цьому зізнаватися сьогодні. Проте, отриманого уроку вистачило для усвідомлення того, що бавитися в незалежну опозиційну журналістику в цій країні — рівно сильно самогубству. Тобто — ти можеш бути опозиціонером, можеш критикувати владу, навіть ганьбити її, використовуючи для цього весь свій талант, але при цьому мусиш мати дах над головою. Політичний і фінансовий. Дуже добре, коли цей дах чимдалі від неньки, а твої добродійники з причини віку і віддалености не дуже тямлять, про що, власне, йдеться, і ти зможеш, залежно

від суб'єктивного і об'єктивного чинників, якийсь час, чи й довго, розмахувати опозиційними прапорами. Але такі дива вже закінчуються: діаспора — не бездонна діжка, та й лава патріотів там, внаслідок природних процесів, куцішає. А тому доводиться повертатися до своїх баранів, як сказав би класик. Звичайно, не так вже й погано, аби це були грошовиті «люди з наших організацій», про що писав, щоправда, трохи з іншого приводу, Степан Процюк. Тоді «люфт» твоїх інтересів, як і діапазон для критики, можливо, теж буде відносно широким. Можливо, хоча зарікатися не буду, оскільки й тут маю чималий досвід співпраці, у висліді чого і з'явилися ті подекуди песимістичні настрої, що їх, можливо, хтось знайде поміж цих рядків. Адже, виявляється, різні демократичні прибамбаси в назві такої організації чи у її програмі аж ніяк не означають демократичності в поглядах і діях її керівників. І ще було цікаво дізнатися про те, що шори в такому випадку бувають ого якими міцними, а сучкувате прокрустове ложе дозволеного — нестерпно тісним.

Дивно, чи не так?

Хоча — чому це дивно? Адже шинель і кирзові чоботи чи вітчизняні чуні — все ті ж.

І тут я повертаюся до думки, висловленої на початку цієї статті — про «солодку свободу слова».

Про те, що вона, ця свобода, у нас, на щастя, задушена не до кінця.

Однак, погодьтеся, тепер ця фраза звучить дещо по-іншому, ніж на початку статті. Вірніше — зовсім по-іншому. Вона звучить так: свобода слова у цій країні ЩЕ не задушена до кінця.

Але процес, на жаль, триває.

Триває незалежно від політичних перипетій і навіть від їхніх наслідків, як не блюзнірськи це звучить у рік президентських виборів, у момент, коли для НАШОЇ перемоги, здавалося б, потрібно докласти всіх зусиль (Це, власне, і робить автор цих рядків).

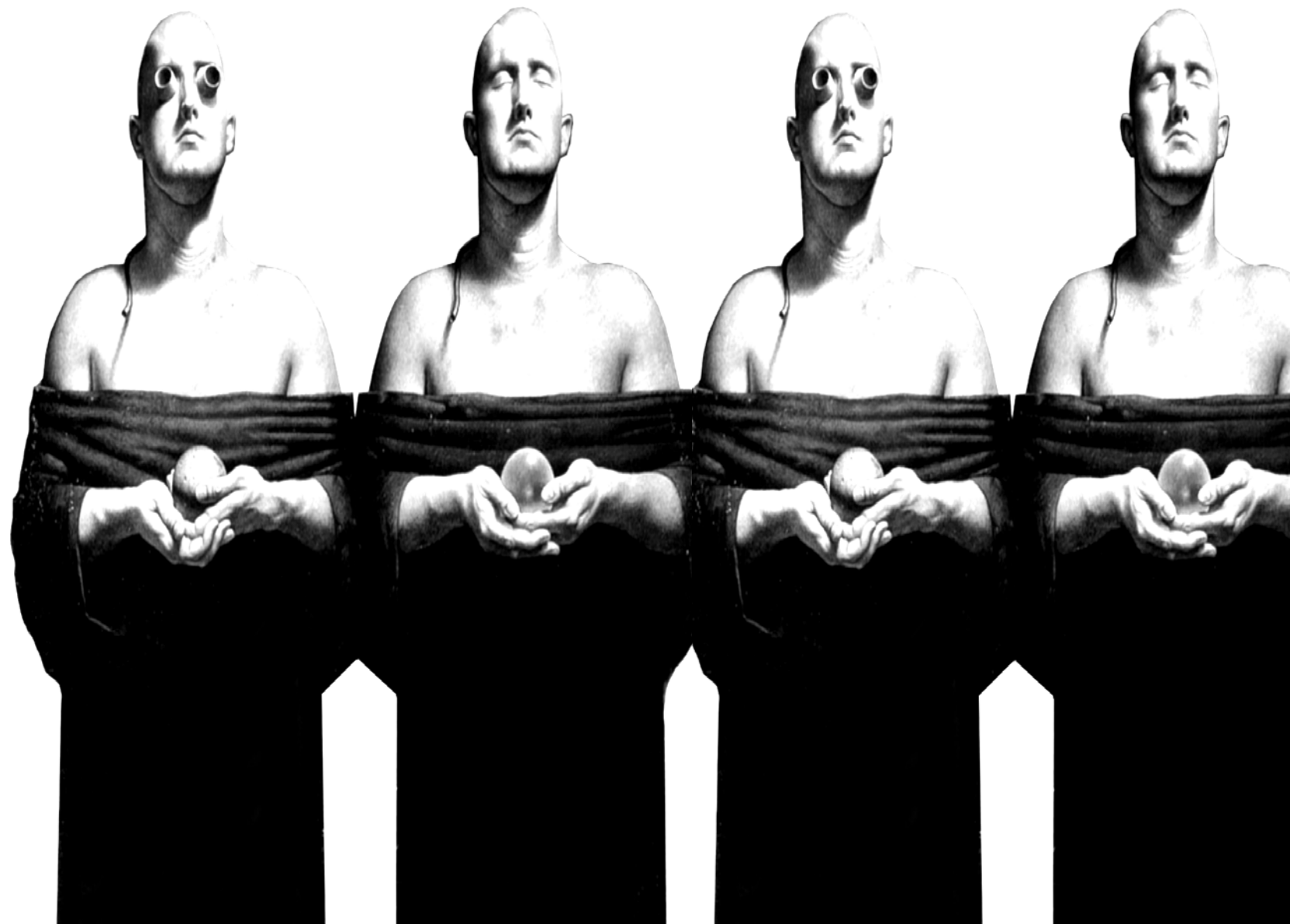
Триває, бо свобода слова передбачає громадянське суспільство, націю вільних людей, а не «електорат» з рабською ментальністю.

Передбачає вільну людину.

Дорога ж до того мурованого храму, про який алегорично йдеться за подібних обставин, насправді лежить не в площині якогось із «векторів», так само як не залежить від кольору і орнаменту на прапорах переможця.

Шлях той пролягає крізь душу кожного з нас.

Але ж які непрохідні нетрі чекають того, хто відважиться самотужки здолати цей шлях.

ДІМІТРІС
ЕЛЕФТЕРІОТІС

ПОЕТИКА. ВІДЕО:

ТЕХНОЛОГІЯ,

ЕСТЕТИКА

І. ПОЛІТИКА

Технологія залишається категорією істотною, хоч клопіткою як у критичній, так і в теоретичній дискусії навколо відео. Цей текст пропонує визначений перелік понять, придатних для теорії нових аудіовізуальних технологій, які хочуть уникнути інтелектуальних «пасток» технологічного детермінізму, відмінностей техніки та ідеологічного детермінізму¹, і які одночасно закріплюють тривалий зв'язок понять між технологією, естетикою і політикою. Визначення Мартіна Гайдеггера «техніки» як «способу відкриття» є основним аспектом даного аналізу. Він визначає суть сучасної техніки як «цілеспрямоване відкриття» (тобто створення впорядкованих і хронологічних репрезентацій), наближене до сприйняття світу як «джерела запасів» (Heidegger 1977b, 236), тобто сировини, призначеної для експлуатації, так і «образу» (Heidegger 1977a, 128-167), що свідчить про об'єктивізацію світу за допомогою перспективних систем репрезентації.

Зв'язок між технологією і владою посідає також важливе місце у працях Мішеля Фуко: сучасні «технології бачення» (типу паноптикуму) піддаються аналізу як структури влади, «пов'язаної» з формами «видимості», які, у свою чергу, створюють «нормальність» і «порядок». Зв'язок відео і технології влади більш ніж очевидний при постійно зростаючому використанні електронного спостереження як технології громадського контролю. У своєму виступі проти нормалізуючої, регулюючої та об'єктивізуючої суті сучасної техніки (*Ge-stell* або зі-ставлення) Гайдеггер настоює і описує техніку як щось «поетичне» (Heidegger 1977b, 231). Прийняття Кантового поняття «піднесеності» (див. Lyotard 1982, 1984, 1984a) Жаном-Франсуа Ліотаром та в його працях стосовно «антикіно» (Lyotard 1978) можуть розглядатися як сучасна, більш ополітизована версія *poiesis*.

Далі у своєму дослідженні я намагатимусь оцінити важливість деяких проблем, аргументів та суперечностей, пов'язаних з поетичним потенціалом технології відео².

Гайдеггер: «техніка як спосіб відкриття»

У своєму есе-лекції з 1954-1955 років під назвою «Питання про техніку» Гайдеггер піддає сумніву «суть»

техніки. Суть (*Wesen*) у Гайдеггерівському сенсі не є змістовною, наповненою категорією, а навпаки, передбачає з'ясування того, яким чином поняття техніки «утримується» і є «засобом досягнення мети» (Heidegger 1977b, 225) через історію. Послугуючись сучасною (і, звичайно, точнішою) термінологією, скажемо, що суттю техніки (хоча би в сенсі винятковості, зв'язаності чи антиісторичності) є відкриття нею самої себе особливим способом, який поняття «техніка» відносить до сфери дискусійних формацій, а також, вже конкретно, стосовно до істотних дискусійних понять природи, мистецтва та реляцій суб'єкт – об'єкт.

Роблячи висновок, Гайдеггер стверджує, що суть техніки сама по собі не має технічного характеру, вона є радше «способом відгортання»: технічне обладнання є тільки причиною, яка «притягує» предмети і призводить до того, що вони «самі себе виявляють», яка «відкриває» предмети для предметів. Особливий спосіб, яким суб'єкт і об'єкт з'єднуються в техніці та через неї, і є суттю техніки.

Гайдеггер вказує на два протилежні способи, які приймає цей спосіб відкриття: по-єднання (*Ge-stell*) та *poiesis* (з грецької рпйзуйт: поетика, мистецтво творення). За Гайдеггером, по-єднання є суттю сучасної техніки, хоч *poiesis* (яка тут представляє підпорядковану, або «скриту», суть техніки) не виключається як можливість. Темою буде детальне дослідження можливостей *poiesis* стосовно відео.

Сконцентруймося найперше на по-єднанні. Гайдеггерівське *Ge-stell* є провідним відкриттям, яке формує світ як «джерело запасів», а природу як комплект вимірних сил, що перебувають у розпорядженні людини³ для їх приборкання, оволодіння, впорядкування та використання: «суть техніки полягає у зі-ставленні. Його управління полягає в участі. Оскільки участь кожного разу виводить людину на якусь дорогу відкриття, людина, що на той час вже в дорозі, крокує постійно по краю цієї можливості, змагається і займається тільки тим, що відкриває цілеспрямовано, і з цього черпає всяке почуття міри» (Heidegger 1977b, 244).

Ge-stell як суть технології, котра порядкує світом, створює його порядок, має той самий характер (цілеспрямованого відкриття), що і «світообраз» (*Weltbild*):

візія впорядкованого світу та візуальний порядок світу, за визначенням Гайдеггера зі статті «Час світообразу». Створення «світообразу» передбачає прийняття людиною ролі «того, хто надає візуальний порядок» — за допомогою ренесансних перспективних систем природа і світ стають науково-технічним способом оцінені, впорядковані та представлені. Одночасно сама людина створюється в рамках образу і через образ того, що сама створює як уяву: «Уявляти в цьому випадку означає: щось, що існує, ставити напроти себе, відносити до себе-уявляючого і тискувати у таке співвідношення як **усвідомлений простір** (виділено мною. — Д.Е.). Там, де так відбувається, людина отримує образ буття. Коли, однак, людина таким чином отримує образ, вона сама переноситься на сцену, тобто на відкритий круг того, що уявляється, всюди і публічно» (Heidegger 1977a, 144).

Істотною рисою зв'язку суб'єкт — об'єкт, який, здається, все частіше бере верх у сучасній техніці та уявленні, є двоякий характер цілеспрямованого відкриття при одночасному розміщенні людини в позиції того, хто творить світ у певному порядку, та того, хто цим порядком створений сам. Оволодіння (порядкування) світом одночасно впорядкує й оволодіває людиною. Це складає повторювану і визначальну тему праць Мішеля Фуко, присвячених аналізу сучасності з її формами політичної і суспільної організації, її репрезентацією і технологією: людина стає одночасно і суб'єктом, і об'єктом, об'єднуючим і об'єднувальним, відкриваючим і відкриваним.

Фуко і технології бачення

В «Археології знання» Фуко відкрито подає аналіз близького зв'язку між тим, що дискурсивне, і тим, що недискурсивне, між формами знання і суспільною практикою. У працях «Наглядати і карати» (Фуко 1998, особливо 191-220) та «Народження клініки» (Фуко 1999, особливо 191-219) він одночасно вказує на складну реляцію, що поєднує технологію влади з режимами бачення. Особливо цікавим видається випадок паноптикуму, який безпосередньо об'єднує диспут на тему влади (знання) із специфічними формами видимості; паноптикум є технологією бачення *par excellence*, яка опирається на «форми світіння» (див. Deleuze 1989, 58) і

визначає порядок тіл та предметів у часі і просторі. Сучасні стосунки влади (досконалою моделлю і метафорою власне є паноптикум) діють у згоді з режимами видимості, які створюють нормальність і порядок.

Таку форму видимості можна порівняти з цілеспрямованим відкриттям, яке утворюється через поєднання як вищий складник сучасних технологій бачення (фотографії, кіно, телебачення, відео і т.д.). «Дослідницький погляд» паноптикуму значною мірою нагадує «порядкуючий огляд» камери або «дослідницький погляд» науковця.

Винятковість сучасного представлення (видимості) у порівнянні з ренесансовим (про який говорить Фуко у зв'язку з картиною *La Meninas* /Д. Веласкес «Меніни»/) (Фуко 1970, 3-16) полягає у взаємозамінності троякої позиції суб'єкта (художника, глядача, короля), доступної кожному представникові групи (у паноптикумі головне місце у спостережній вежі не застережене для якоїсь важливої особистості, а може бути зайняте будь-ким чи навіть ніким не зайняте, бо належить усій групі). Упривілейована позиція у просторі репрезентації не застережена для Короля чи Бога, але для кожного, хто на рівні видимості (репрезентації) зазначає смерть Бога і народження Людини (Фуко 1970, 303-343).

Представницький простір сучасності не відрізняється від ренесансової у рамках її геометричної конструкції: принцип перспективи не порушується. Тим, що змінюється, є численність позицій суб'єкта, можливих завдяки промисловим процесам сучасних аудіовізуальних технологій та формування суспільної єдності і спільноти, які є не результатом владного погляду, а раціональних рішень та нормалізуючих процесів самого суспільства.

Зі-ставлення, фільмова естетика та «антикіно» Ліотара

Метою побіжного обговорення деяких концепцій Фуко і Гайдеггера було окреслення *Ge-stell* не тільки як суті сучасної технології, але також й історично специфічної форми утворення співзалежних і незалежних форм видимості, способів суб'єктивізації та структур громадського порядку.

Саме у такому розумінні по-єднання виявляє багато рис, спільних з поняттям «кінематографічного апарата», обширно проаналізованого теоретиками кіно у сімдесятих роках (див. Heath 1981, de Lauretis [eds.] 1980 та Vaundry 1985), і теоретизуванням на тему конструкції та організації фільмового простору (тема, повторювана у часописі «Screen» у сімдесяті роки) (див. статті Метца, Гіта, Елліса та інших). Особливо цікавими у зв'язку зі своєю як етимологічною, так і концепційною спорідненістю з зі-ставленням залишаються роздуми Стефана Гіта на тему функції кадру: «Кадр: місце образу і суб'єкта, вид (у попередніх французьких каталогах фільм визначається як *vue*) та глядач, кадр, кадрування, моральний підхід, відповідна позиція [...]. Кадр є реконституцією простору значущого, символічного у простір зазначуваного, переходом – силою образу – до наступної сцени, утворює дистанцію як відповідну позицію, вищість погляду, репрезентацію» (Heath 1980, 11-12).

Особливий спосіб «розміщення-в-кадрі» чи «розміщення-у-сцені» (*mise en scene*), що характеризує кіно головного напрямку, є формою цілеспрямованого відкривання, організації та упорядкування фільмових значущих елементів, що впливає на створення спільної і значущої одиниці, якою є фільм. По-єднання як суть кінематографічної технології є не чим іншим, як серією виражень і їх модифікацій, переходу від кадру до кадру, від вираження до вираження. Результатом, що становить поєднання технології та естетики, є просторово-часова протяжність фільму, пов'язана з розвитком спільної і закритої розповіді, що, у свою чергу, створює глядача, який одночасно є суб'єктом з'єднуючим і з'єднувальним. Зі-ставлення, як далі стверджує Гайдеггер, не тільки створює те, що відкривається через-кадр (через-порядок), але одночасно «приховує відкриття як таке» (Heidegger 1977b, 246), приховує свою власну присутність, яка є формою цілеспрямованого відкриття, суттю техніки, що впорядковує бачення і панує над світом. Це відкриття явно нагадує містифікацію через кіно головної течії власних способів представлення (особливо його технічного апарату), які полегшують створення ефекту «ілюзії дійсності» та виникнення фільму як прозорого «світообразу»⁴.

По-єднання у такому розумінні створює суттєвий вид спорідненості між кіно загальної течії (яка являється технологією бачення, що впорядковує світ і об'єднує суб'єкт), процесами нормалізації (у вигляді технологій влади, які творять єдність і громадський порядок) та технологією (у рамках якої по-єднання і створює те, що впорядковане й уніфіковане). У своїй статті під назвою «Acinema» Жан Франсуа Ліотар пропонує таке розуміння кіно і, більш загально, аудіовізуальних технологій, які, з одного боку, пов'язують їх зі світом, а з іншого, вказують на альтернативу, наближену до *poiesis*.

Ліотар зауважує, що одночасно і етимологічно, і практично, **кінематографія** означає «писання рухом». У зв'язку з цим кіно головної течії він визначає як вибір або упорядкування руху таким чином, що його результатом є творення значущої і згуртованої цілості: рухи об'єктива, світло, кольори, стики (разом зі «з'єднувачами дії»), продовжуваність і плинність розповіді складають компоненти, конституційні елементи згуртованої цілості. Кіно головної течії характеризується «постійною організацією руху» за нормами репрезентацій, типових для просторової локалізації, для розповідей, направлених на блискавичність мови та формування «фільмової музики» у межах звукової доріжки (Lyotard 1978, 53). Кіно головної течії, за Ліотаром, є процесом селекції та елімінації /виключення/ руху. Рух, який спричинюється до створення значущої цілості («продуктивний рух»), включається, в той час, як рух, що визначається як «непотрібний» для цілості, який не має впливу на розвиток розповіді, не підлягає принципам композиції кадру або логіці епізоду («неплідні рухи»), відкидається. Мова йде про процес розміщення в кадрі, у сцені, у фільмі тільки того, що є (таким чи іншим чином) продуктивне або корисне для цілого. Іншими словами, це процес цілеспрямованого відкриття, що свідчить про зі-ставлення. Корисність формули Ліотара полягає в положенні, що єдність фільму досягається у рамках процесу виключення. Власне, за рахунок неплідного та «невпорядкованого» руху текст набирає значення і створюється єдність суб'єкта; власне, за рахунок руху, який виходить за межі принципів (у повному значенні цього слова) створюється і утримується норма⁵.

Фільм, згідно з Ліотаром, треба сприймати як «політекономію руху», як процес нормалізації, який «складається виключно зі сцени всього, що не може бути включене у тканину фільму, а поза ним — у суспільну тканину. Будучи дивним буттям, котре визначалося як нормальне, фільм є не більше нормальний, ніж суспільство чи організм. Усі з тих так званих предметів є результатом вимушення, як і надії на досягнення тотальності. Вони повинні реалізувати мету *par excellence*, підпорядкування всіх часткових досягнень, усіх неплідних і розпоросених рухів для отримання єдності органічного тіла. Фільм — це органічне тіло кінематографічного руху. Він є одухотворенням образів: на взірць політики громадських органів. Власне тому режисура (або техніка виключення і затирання, що є *par excellence* політичною діяльністю) та політична активність (що є *par excellence* режисурою) являють собою релігію сучасної нерелігійності, одухотворення світськості. Головною проблемою є виключення та передбачення всього, що можна визначити як те, що не піддається представленню через неперіодичність» (Lyotard 1978, 57).

Така політизація естетики явно виграє щодо суті у ширшому контексті культурологічної постмодерністської політики Ліотара.

1. У мистецтві: через мобілізацію кантівської категорії естетичного піднесення, яка позитивно ставиться до експериментування у пошуках всього, що не вдається уявити, несистематичне і неперіодичне, розглядає суб'єкт як такий, що знаходиться у постійному стані безпорядку і конфлікту та антагонізує «спільний знаменник» або спільний смак (нібито) об'єданого суспільного організму (в якому панує естетичний принцип краси).

2. У галузі знань: паралогізм у пошуках неясности, парадоксів, нових засад та нових ігор перебуває у безпосередній опозиції до перформативности, котра підпорядковує капіталістичним цілям виробництво невідомого (Lyotard 1997).

3. У політиці: прищеплювана гетерогенічність разом з неспіврозмірністю найрізноманітнішої (та антагоністичної) гри слів прагне відкинути тоталізуючі проекти та підпорядкувати те, що часткове, цілості, а те, що різне, — ідентичності (Lyotard 1997, див. також Lyotard 1991).

Поетика відео I : визначення

Формулюючи концепційні зв'язки між зіставленням (у розумінні суті сучасної аудіовізуальної технології), режимами видимости і структурами влади, тепер я маю намір прослідкувати «поетичні» можливості відеотехнології та визначити деякі її політичні та естетичні риси.

Гайдеггер радить, щоби те, що поетичне, шукати в тому, «що істинне [в техніці], і ми не будемо тільки витріщувати очі на те, що технічне. Поки уявляємо техніку як інструмент, чіпляємося за бажання опанувати її. Це нас відводить убік від суті техніки» (Heidegger 1977b, 252).

Пару «по-єднання — *poiesis*» треба розуміти у контексті того, що «усвідомлюється» в нових аудіовізуальних технологіях. *Poiesis*, за Гайдеггером, є ненав'язливою формою відкриття, в якій предмети радше «споглядають людину», ніж нею створюються в упорядкованій формі видимости. Це нагадує риси того, що облагороджене (за Ліотаром) у своєму прагненні до немислимого, що залишається поза системою або не належить до «цілості», до тотальности, котра собі підпорядковує складові частини, одночасно керуючи ними. Мусимо відкрити те, що поетичне, саме через те, що опирається зіставленню і відкидає його. «Поетика відео», нарис якої я тут подаю, значною мірою залежить від концепційного багатства поняття *poiesis*, його здатности до активізації співзвучних між собою ідей. Використання *poiesis* — це у багатьох випадках тактичний хід.

1. З'являється дискусійний простір для технології, яка принципово відрізняється від інструментальности, продуктивности, ужитковости, контролю та опанування; у певному сенсі ми наближаємося тут до дискусії, ближчої до поетичної сутности технології відео.

2. Пропонується методологічний підхід у ситуації, коли технологія досліджується з допомогою категорій видимости, які відкриває: поетика технології як форма відкриття.

3. Позаяк видимості структурують і самі структуруються доповідями влади, так і типові для них технологічні ігри визначають важливі політичні сфери: поетики як політики *poiesis*.

Таким чином, зрозуміло, що поетика відеотехнології опирається на два взаємозалежні компоненти: політику і естетику. Для прозорості висновку розділю на хвилину обидві ці нерозлучні категорії з метою показу поетики у кожній з них.

POIESIS ПОЛІТИЧНА

Poiesis виявляється у постійно зростаючій кількості аудіовізуальних творів, створених різними гетерогенічними, часто антагоністичними групами чи підрозділами, які систематично невідповідно або взагалі не представлені переважною частиною систем та представницьких практик і в самих цих системах та практиках.

Праці, які є результатом різного виду відеомайстерень, роботи колективів, груп чи незалежних творців, не піддаються уніфікації і фрагментативній репрезентації, засвідчуючи свою гетерогенічність. Диференційовані твори і аудіовізуальні практики розбивають єдність суспільної тканини. Вони репрезентують тільки «рух» (у політичному й естетичному сенсі, наданому їм в аналізі Ліотара), котрий має частковий характер і не піддається порядковій цілості. «Існує визначений порядок руху, рух також виконується за порядком, рух створює порядок» (Lyotard 1978, 53). В цьому порядку вони залишаються «безплідним рухом», єдина мета якого — зміцнення його часткової екзистенції, вираження його власних інтересів і естетичних поглядів: він не спричиняється до створення спільної, з'єднуючої і з'єднаної суспільної та представницької цілості. Практика такого типу не належить до цілеспрямованого відкриття або зіставлення, яке впорядковує суспільне життя у презентації і через неї: вона є поетикою, що генерує те, що відсутнє і нерепрезентоване, відмінне і неповторне.

POIESIS ЕСТЕТИЧНА

Poiesis виявляється також у виробництві аудіовізуальних творів експериментального характеру — не керується прагненням опанувати технологією (і створювати розпізнавальні, «правильні» форми та впорядковану дійсність, котру гарантує зіставлення), а, виходячи назустріч, виявляє те, що може запропонувати технологія (неповторність, нерозпізнаваність, невизначеність, несподіваність, неопанованість — впорядкуван-

ня). *Poiesis* як форма експерименту не керується бажанням удосконалення й розвитку форм і технік, які виникли в більшості представницьких практик, але, навпаки, вона прагне (і створює їх) до «ялових, порожніх рухів», котрі, як доводить Ліотард, виключаються з органічної цілості, єдності кіно головної течії.

Звідси виникає ліотарівське визначення «антикіно» (кіно *jouissance* та неупорядкованого руху), яке розміщується «на двох полюсах кіно, які сприймаються як вектор руху: звідси впливає і його екстремальна паралізація і екстремальний рух» (Lyotard 1978, 57). Обидві тенденції можуть спостерігатися як типові для багатьох формальних рис аудіовізуальних творів, вироблених різними «підпільними» чи авангардовими творцями і художниками як кіно, так і відео. Однак, зведення поняття *poiesis* виключно до двох тенденцій, які є наріжним каменем художнього експерименту, призвело би до її вихолощення з усього концепційного багатства. *Poiesis* треба сприймати у ширшому аспекті, не завуженому деконструкцією політекономії руху, присутньої у кіно.

У своєму розгляді праць Фуко Жіль Дельоз описує постмодерністську видимість, яка має поетичний характер: «зверху» це «необмежене, хоч закінчене» зіставлення можливостей і комбінацій, відкритих (завдяки сучасній технонауці) на предмети, ми є свідками виникнення захоплюючих зв'язків, котрі характеризуються різноманітністю і нерегулярністю, катастрофізмом і хаотичністю. На моніторі комп'ютера чи на екрані відео виявляють свою присутність неочікувані, непередбачувані й невизначені форми та образи (продукти художніх або наукових експериментів).

Художники-експериментатори, замість робити відкриття в установленому порядку, радше «схоплюють сенс» предметів, форм і зв'язків. Вони стають відкритими для того, що Ліотар називає головною подією, «незакінченим станом», «входом» (*ein Ereignis* — поняття запозичене у Гайдеггера). На взірць суб'єкта *poiesis* (з грецької — суб'єкт, який не має нічого спільного з сучасним суб'єктом зіставлення) вони мусять «Відкриваючись, зібратися [...] і врятуватися [...], схопитися і зберегтися, не ухиляючись перед будь-яким хаосом, що роздвоюється [...]» (Heidegger 1977a, 144).

Поетика відео II: суперечності, аргументи, пропозиції

Там, де завдяки політиці та (або) естетиці технологія відео відновлює і звертається до своєї поетичної суті, мусимо вказати на ряд істотних і зв'язаних між собою проблем, що займають центральну позицію не тільки у критичних дебатах, але також визначають різні політичні позиції, практики і стратегії.

ФІНАНСУВАННЯ

Poiesis загрожує ще один чинник: щось наближене до зі-ставлення і що діє у сфері художніх установ. Потреба і клопотання про фонди, спонсорів та доступ до обладнання, а також інформації, що надаються колективами і суспільними або приватними установами, знов вимагає зі-ставлення найбільш безпосереднім, хоч різким способом. Внаслідок цього застосовувані критерії разом з оцінками стосовно «результатів» («закінчених або незакінчених творів») погрожують повторним згуртуванням «безплідного» з суспільним організмом через посередне або безпосереднє нав'язування цінностей «правильних форм», «суспільної відповідальності, важливості чи ужитковості», «відповідне» чи «відкривальне», або ж «цікаве» використання технології і т.д., через що цей рух набирає продуктивного характеру, стаючи елементом нового (можливо, широкого) вирішення.

Естетична категорія (аудіовізуальна форма) «мистецтва відео» набирає з точки зору такої перспективи широкого значення. У своєму аналізі деяких «парадоксів еволюції» відео Маріта Старкен концентрується на дослідженні інституційної першости (на прикладі деяких фінансових організацій типу «New York State Council on the Arts (NYSCA)», «Rockefeller Foundation» та великих музеїв мистецтва типу «Museum of Modern Art») «мистецтву відео» у порівнянні з «документальнішими» за формою відеотворами, виробленими різними колективами (Sturken 1990). Для потреб свого дослідження Старкен зауважує, що «рішення «Рокфеллер Фундейшн» стосовно використання телебачення митців та фінансування центрів постпродукції, а також факт, що NYSCA має можливість (з юридичних причин) фінансувати тільки організації, а не окремих осіб, були

головними чинниками у формуванні відеотовариства. Від самого початку громадське телебачення та установи, які займаються мистецтвом, сформувалися як головні арбітри смаку, вирішуючи, що варте того, щоб його виробляли і дивилися. У сімдесяті роки такого типу фінансова структура служила не тільки для впливу на характер нових творів, але також і для створення зростаючого попиту на цінності, пов'язані з процесом виробництва. Однією з перших привабливостей відео як медіуму була низька вартість, що прекрасно співдіяла з ідеєю, яка визначала кожного (хто міг собі на це дозволити) як виробника. Роль як фінансових установ, так і музеїв служила також для того, щоби підкреслити виробничі цінності, тож багато митців, не задоволених життям на периферії тих установ, домагалися доступу до комерційних технік. Завищені кошти реалізації відеопрограм, пов'язані з умовами виробництва, у свою чергу призвели до посилення впливів спонсорів та виставкових установ. [...] Роль, яку вони відігравали, стала також значним чинником у процесі дихотомізації мистецтва та суспільних питань, присутніх у відеопродукції. Близько середини сімдесятих років багато спонсорів відеопродукції типу «Нью Йорк Стейт Кансил он зе Артс» почали відмовлятися від фінансування відеопродукції, створюваної місцевими товариствами і зорієнтованої на передачу інформації, та звернулися до «мистецтва відео» (Sturken 1990, 112).

Більше того, становище тиску на «реалізаційні цінності», «технологічну винахідливість», «експлуатацію винятковості (та технічних можливостей) засобу інформації» у дискусіях та інституційних практиках тісно пов'язане з утворенням ієрархічних структур, неодноразово критикованих за усування менших творчих груп.

З іншого боку, фінансування митців або груп, які невідповідно або взагалі не репрезентуються, відбувається не зовсім безпроблемно. Снея Гунев у своїй полеміці з Гаятрієм Співаком (Spivak 1991) стосовно культурної політики в Австралії зауважує, що «те, з чим ми здебільшого маємо справу у контексті багатокультурності, це ситуація, в котрій дехто дуже швидко займає місце тих, що говорять від імені всіх емігрантів: стосується це як способів фінансування, так і способів презентації їх досягнень і т.д. В результаті не чути нічого

про велику кількість решти, оскільки «ті себе не проявили», а ці кілька типових фігур діють як дуже вигідне алібі. Якщо поглянути, наприклад, на співвідношення митців з багатокультурних неанглокельтських середовищ, яких фінансує «Australian Council», то виявиться, що вони складають невеликий процент і нерідко це одні й ті ж особи» (Spivak 1991, 60). «Типовість» по суті є повсюдна і всемогутня не тільки в рамках установ, що займаються Мистецтвом, але й у вищих навчальних закладах, також вона з'являється у критичній дискурсі, пов'язаному з аудіовізуальними технологіями.

ТЕОРІЯ

У такій формі *poiesis*, репрезентованої з допомогою «руху» (і через цей «рух»), який є «яловим», що означає, що не може бути повторно включений у суспільний обіг, відкриваємо протиріччя, які викликають стурбованість, тривожний конфлікт між різними сферами: те, що належить до того, що поетичне, на засадах непрезентабельності у суспільному порядку (суспільна сфера), іншими словами: аудіовізуальні досягнення груп, репрезентованих невідповідно або взагалі не репрезентованих, може одночасно належати до зіставлення з точки зору використання представницьких форм і конвенцій (естетична сфера). Прикладом є часте використання творцями відео реалістичних форм, головна мета котрих – засвідчити їх невідповідно репрезентованим або взагалі не репрезентованим реаліям.

Я не можу вирішити протиріччя, яке займає провідне місце стосовно таких понять, як «автономія мистецтва», «реінтеграція мистецтва у практику буденного життя», «роль авангарду» і т.д.⁶ Але я глибоко переконаний, що варто спокуситися на кілька невідкладних зауважень на цю тему.

Суперечливий (у вказаному вище значенні цього слова) характер *poiesis* може бути з теоретичної точки зору корисний, оскільки виражає наявний конфлікт між тим, що суспільне, і тим, що естетичне, в силу обставин вказуючи на потенційну неспроможність обох сфер. Розуміння того, що суспільне, як набору взаємно конфліктних, гетерогенічних мовних ігор, набирає принципового значення. Суспільні та естетичні цінності повинні розглядатися як такі, що діють у рамках при-

писів, чітко визначених і строго розмішених у контексті. Остання примітка вказує на двояку недосконалість теорії кіно сімдесятих років:

- всеохопний та універсальний характер дуалізму: «кіно головної течії проти модернізму», який надає перевагу теорії, ставить на другий план і вважає другорядними «інші» види кіно, безпроблемно визначаючи реалізм як ідеологічну зброю у руках буржуазії;

- відсутність серйозної дискусії на тему проблем цінностей позбавляє їх критичної опозиції (у вигляді професійних і виробничих цінностей, романтичних естетичних цінностей, прагматичних критеріїв, таких як популярність чи ринкові потреби). Деякі з політичних наслідків такого типу політичної прогалини виокремила і проаналізувала Шарлотта Брандсон у статті під назвою «Проблеми якості» (Brundson 1990).

У цьому місці можна сформулювати два постулати. Перший з них буде мати негативний характер стосовно до «мовних ігор» Ліотара. Відверта прив'язаність до гетерогенічності обов'язково веде до відкинення естетичних категорій, які мають такий самий універсальний характер, як піднесеність. Якщо навіть піднесеність розглядається як така, що належить до якоїсь специфічної мовної гри (чи авангарду), то вона обов'язково запроваджує знову (у своєму протистоянні до краси [а може, ще до чогось]) явну всеохоплюючу та непродуктивну опозицію між високою та низькою культурою. Другий з них, позитивний, наводить на думку, що критика відео повинна звертати особливу увагу на контекст, в якому відеотвори виникають, розповсюджуються і сприймаються. Критичний аналіз повинен вказати на конкретні твори в рамках їх специфічного, локального середовища, сприймаючи його як «рух» у рамках складної (але завжди локальної і розпізнаваної через свою локальність) мережі зв'язків влади, категорій та естетичних цінностей, інституційних практик, способів і умов виробництва та споживання, і так далі.

ЕКСПЕРИМЕНТУВАННЯ ТА ІННОВАЦІЯ

Ми мусимо розуміти небезпеку того, що гонитва за нерепрезентованим (у формі невикористаних технічних можливостей) може легко переродитися у процес фетишизації поширеної, хоч надалі обмеженої і конт-

рольованої, палітри найрізноманітніших технік та ефектів. Поняття «ефект» (чи «спеціальний ефект») є ключовим: те, що поетично відкривається в експерименті або через нього стає тільки черговим складником широкого репертуару технічних можливостей; те, що подається як «порушений», «яловий» та «нерегулярний» рух, може перетворитися у «джерело ресурсів», «продуктивний» рух у розширеній формі зі-ставлення. Опанування і повторення «ефекту» має фундаментальне значення не тільки з точки зору «виробничих цінностей» (в обговорюваному вище сенсі), але також залишається передумовою гонитви за технологічною «витонченістю». У цьому значенні «ефект» є складовою частиною стабільності домінуючої парадигми, в рамках якої технологічна ідея з успіхом багаторазово використовується і розвивається.

Експериментування тут треба відрізнити від інновації. *Poiesis* стосується того, що катастрофічне, хаотичне, непередбачуване, залишаючись в опозиції до того, що еволюційне. Інновація, у свою чергу, прагне до удосконалення наявних форм і розвитку нових, «ефективніших» технік. Фетишизація ефектів митцями (що можна певною мірою пояснити захопленням, яке викликають нові технології) охоче використовується цією сферою: ефекти можна з великою вигодою рекламувати і продавати. Спектакль технічних можливостей однаково притягує як митців, так і публіку, примножуючи прибутки галузі. Експериментування, що йде на компроміс з інновацією, веде до незмінної заміни того, що естетичне, на те, що економічне.

ПРИЄМНІСТЬ

Ліотар зараховує своє «антикіно» до форми *jouissance*, яка, у свою чергу, поєднується зі створенням ялового /безплідного/ руху. У тексті під назвою «*Pyrotechnics*» він проводить розмежування між продуктивним (іншими словами: відповідним) використанням сірника, який включений до обігу капіталу («щоби запалити газ, який закип'ятить воду, потрібну для приготування кави, яка у свою чергу поставить тебе на ноги перед тим, як іти на роботу») (Lyotard 1978, 53-54), та безплідним його використанням, наприклад, дитиною, яка «тре головою сірника, щоби побачити, що ста-

ється, для чистого задоволення, щоби натішитися самим рухом, веселкою барв, блиском світла у момент виникнення полум'я, смертю дрібненької трісочки дерева, шипінням маленького вогника. Тішитись цими безплідними змінами, що ведуть у нікуди, цими неоплачуваними втратами» (Lyotard 1978, 53-54).

Якщо навіть, з одного боку, мені здається, що це відповідний спосіб описати задоволення, яке отримується при експериментальному використанні нових технологій (відео переважно описується як постмодерністський медіум з його «необмеженими властивостями», «захопленням» найрізноманітнішими «техніками» для них самих, використанням ефектів не для їх «значення», а для того, чого можна з їх допомогою «досягти») (Sturken 1990, 115-119), то, з іншого боку, я переконаний, що це тільки фрагмент більшого цілого. Існують, між іншим, потужні сили дискримінації та структури нерівності й експлуатації, які діють у рамках суспільства і дуже обмежують шанси значних його частин, наприклад, спокушених «потерти головку» технологічного «сірника» тільки і виключно «для забави» — не тільки в рамках економічних можливостей, але також і тому, що технологія тісно пов'язана з чоловічими фантазіями на тему влади, оволодіння, контролю, незвичайності і домінації. Таке поєднання поетики з *jouissance* і є черговим обличчям суперечностей, вміщених у *poiesis*, які я обговорював раніше в експериментально-реалістичних умовах опозиції. *Jouissance* як чисто естетичний досвід виходить на перший план порівняно з різними іншими формами задоволення суспільного чи політичного характеру, котрі народжуються із закляку, який ставиться перед домінуючими формами представлення або порядками правди.

Переклала Любов Козак

1. Зацікавлених вичерпною дискусією.

2. Теорія Гайдеггера є основою дослідження на тему телебачення у праці Фрі (1933). Однак, проблему *poiesis* там розглянуто тільки побіжно.

3. Термін «людина» (на відміну від людської істоти чи чоловіка — жінки) використовується для визначення насамперед (якщо не виключно) чоловічих дискурсів і практик. Людина

є тут найвідповіднішим визначенням для суб'єкта дискурсів і практик, спрямованих на домінування, опанування і контроль.

4. Це чергова тема з дискутованих на сторінках часопису «Screen» у сімдесяті роки.

5. «Цифровий стабілізатор образу» – це пристрій, який повсюдно застосовується у багатьох видах відеокамер. Його дія полягає у цифровому аналізі окремих кадрів, у яких виявляються і виключаються «порушені» рухи. Подібним чином технологія візуальної інвегіляції ґрунтується на визначенні «порушення» або «нерегулярності» руху, котрий перебиває «нормальний» рух потоку людей на вулиці, у торговельному центрі чи в супермаркеті. Проведені недавно дослідження направлені на винайдення способів, завдяки яким можливість викриття порушеного руху може бути автоматично вмонтована у систему.

6. Ці проблеми пов'язуються головним чином з франкфуртською школою та часописом «New German Critique».

ЛІТЕРАТУРА

- Vaudry, J.-L. (1985), *Ідеологічні наслідки функціонування фільмового апарату*, перекл. А. Гельман, «Збільшення» 1. 31, 1.
- Brunsdon, Ch. (1990), *Problems with Quality*, «Screen» 31, 1.
- Burch, N. (1981), *Charles Baudelaire v. Dr. Frankenstein*, «Afterimage» 8/9.
- Deleuze, G. (1989), *Foucault*, London.
- Foucault, M. (1970), *The Order of Things*, London.
- Foucault, M. (1998), *Наглядати і карати. Народження в'язниці*, перекл. Т. Комендант, Варшава.
- Foucault, M. (1999), *Народження клініки*, перекл. П. Пеньонжек, Варшава.
- Fry, T. (ed.) (1993), *RUA/TV? Heidegger and the Televisual*, Sydney.
- Heath, S. (1981), *Questoins of Cinema*, London.

Heidegger, M. (1977), *Будувати, мешкати, думати. Вибрані есе*, вибрав, опрацював і написав вступ К. Міхальські, перекл. колект. Варшава.

Heidegger, M. (1977a), *Час світообразу*, перекл. К. Волицькі, у: Heidegger, M. (1977).

Heidegger, M. (1977b), *Питання про техніку*, перекл. К. Волицькі, у: Heidegger, M. (1977).

Heath, S. (1981), *Questoins of Cinema*, in: de Lauretis, T., Heath, S. (eds.) (1980).

Lauretis, T., Heath, S. (eds.) (1980), *The Cinematic Apparatus*, London.

Lyotard, J.-F. (1978), *Acinema*, «Wide Angle» 2, 3.

Lyotard, J.-F. (1982), *Presenting the Unpresentable, the Sublime*, «Artforum» (April).

Lyotard, J.-F. (1984), *Philosophy and Painting in the Age of Experimentation. Contribution to an Idea of Postmodernity*, «Camera Obscura» 12.

Lyotard, J.-F. (1984a), *The Sublime and the Avant Garde*, «Artforum», April.

Lyotard, J.-F. (1991), *The Inhuman*, Oxford.

Lyotard, J.-F. (1997), *Сучасний стан. Рапорт про стан науки*, перекл. М.Ковальська і Й.Мігасіньські, Варшава.

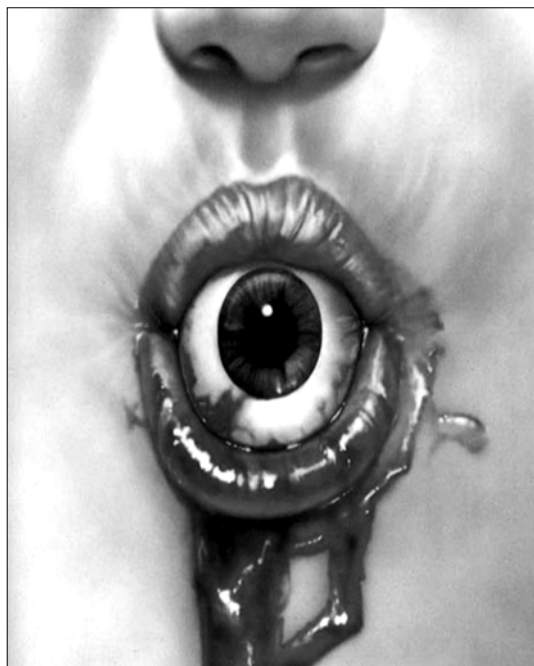
Spivak, G.Ch. (1991), *Questions on Multi-Culturalism*, in: Narasym, S. (ed.), *The Post-Colonial Critic. Interviews, Strategies, Dialogues*, New York.

Sturken, M. (1990), *Paradox in the Evolution of an Art Form. Creat Espectations and the Making og a History*, in: Hall, D., Filer, S.J. (eds), *Illuminating Video: an essential Guide to Video Art*, New York.

Williams, R., (1974), *Television: Technology and Cultural Form*. London (фрагмент у польському перекладі: Вільямс, Р. (1997), *Ефекти технології та її використання*, пер. А. Піскожб у: Гвездзь, А. (ред.), *Аудіовізуальні пейзажі. Телебачення – відео – комп'ютер*, Краків.

РОМАН*СКРИПІН

5 - Й . К а н а л

Практично минув рік з того часу, як ми взяли за проєкт, що нині має назву «5 канал».

«Ми» — це я і Андрій Шевченко.

Тоді, у час парламентських слухань з проблем свободи слова, постійних зборів страйкому журналістів та створення незалежної медійної профспілки багато з досягнутих речей здавалися малоймовірними.

Втім, не буду виступати у множині. Радше поділюся власними відчуттями та спостереженнями. І, звичайно, на прикладі «5 каналу», який особисто для мене став головним проєктом життя.

Спочатку про досягнення. Їх не так вже й багато, але видаються вони на загал революційним кроком в українських мас-медіа.

Перше — ухвалення засад редакційної політики. Друге — підписання політичної угоди з власником про невтручання (!!!) у редакційну політику. Третє — створення профспілки, реальної і добровільної.

Ще раз підкреслю — це у межах лише одного телеканалу, який не є потужним гравцем на ринку.

І саме тому я скажу що багато ще не зроблено.

Мріяти про ідеальну ситуацію, коли все буде так, як слід — можна. Але ці мрії ризикують так і залишитися мріями. Якщо нічого, абсолютно нічого не робити.

Скажімо, рік тому ми мали унікальну ситуацію, коли можна було зібрати «зіркову» команду з різних телеканалів. Бо та велика теледепресія, яка завершилася фактично нічим, дозволяла, граючи на втомі журналістів цензурою, зосередити надзвичайно сильні ресурси в одному місці, в одному телеканалі.

Проте, такого каналу не існувало. Попередники «5-го» — «НБМ» і «Експрес-інформ» «проковтнути» таке навантаження не могли й не можуть донині.

І усе ж я вважаю, що позитиву таки більше. Бо дорогу здолає лише той, хто йде.

Я вже не знаходжу спільної мови з колегами, котрі залишилися на СТБ.

Я вже рік живу в полі без цензури.

Вони відверто дивуються — невже це можливо? Я щиро дивуюся — як можна інакше?

Зламани олівці не пишуть.

І пояснити очевидну річ, що зламавшись під тиском цензури, виконавши розпорядження навіженого на-

чальника з аргументацією на кшталт «давайте почекаємо, а далі буде ліпше», вже практично не можливо стати «нормальним».

Я на власні очі бачу як руйнується старанно створений стереотип, що новини є неприбутковим продуктом, що новини, мовляв, не цікавлять глядача.

Я це бачу по рейтингах наших новин, які за півроку вирости у десятки разів.

Я бачу, що наш глядач спраглий інформації. Саме ін-фор-ма-ці-ї, а не тупої пропаганди, якою його годують на центральних каналах.

Я бачу як малими кроками можна досягати великої мети.

«5 канал» — новий гравець на телеринку, що нині належить до третьої групи. Якщо порівняти з лідерами: «1+1» та «Інтером», то за масштабом це як Сонце і Земля.

«5» — це безпрецедентний експеримент в Україні. Я не ховаючи очі скажу, що тут — чесні новини. Бо це наше сумління.

І лише це вже страшенно дратує всі «сонця» українського телебачення, Національну Раду з питань телебачення і радіомовлення, податкову тощо. Але передрів дратує Банкову.

Можу лише сказати, що не зупинятимемося.

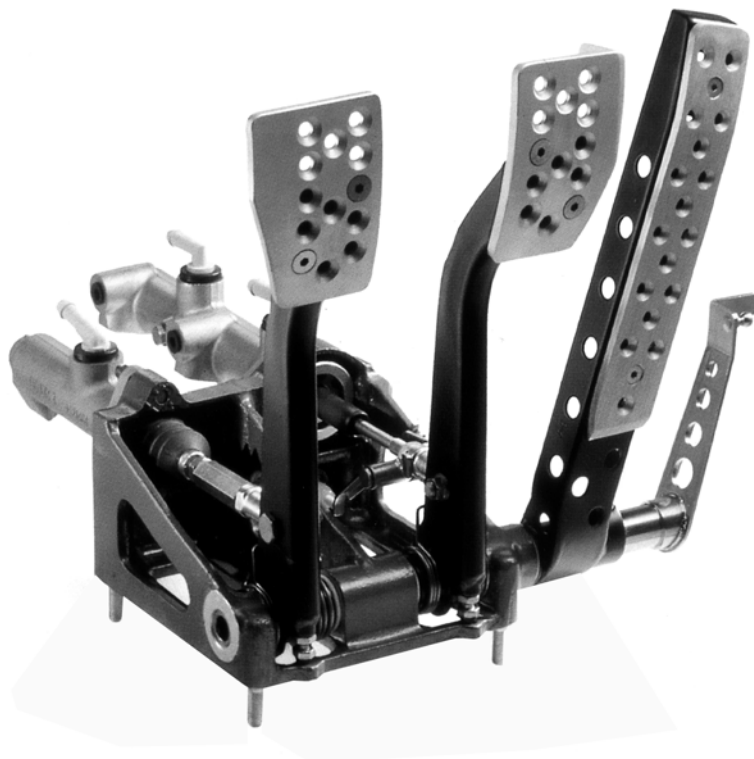
Новин буде більше.

Окрім «5-го» є інші «острівці свободи». І те, що ми мусимо зробити — це об'єднати їх в один континент. Це була ідея Сашка Кривенка.

Без її втілення просто ризикуємо втратити здобуте.

Цей рік, 2004, визначальний. Або проєкт «Україна» відбувається, або ми про нього забуваємо раз і назавжди.

ДМИТРО*РЕДЬКО
свобода.писати
і.перегортати

Це солодке слово свобода... не знаю, не впевнений. Свобода за Марксом, як усвідомлена необхідність, чогось не надихає. Хоча, можливо, бородатий бухгалтер і мав рацію. По своєму. У позаминулому столітті добре було розмірковувати про абстрактні категорії, особливо, якщо перебувати на утриманні і особливо не піклуватися про день прийдешній. Така свобода, мабуть, апіорі потребує наявності друга — не тільки однодумця, але і промисловця, який щомісяця дає вам чек із сумою, що потенціє процеси вільного мислення.

Моя маленька донечка тільки почала пізнавати світ. Їй трошки більше року і вона повсякчас має потребу в мамі і татові. Напевно, на моїх руках їй дуже затишно. І коли я беру її до себе на коліна, вона притискається до мене усім своїм маленьким тільцем і може дуже довго — як для такого рухливого маляти — сидіти не вигинаючись і не тягтися рученятами до найближчої іграшки або предмету, що він привернув зараз її увагу. Але невдовзі вік і потреба рухатися переважають; і от вона вже невдоволено крутиться і робить усе, щоб я спустив її на підлогу — до ведмедиків, ляльок і собачок. На волю — маленьку, обмежену дитячою свідомістю і бажаннями однорічної дитини. Свободу відчуті себе самостійною, зробити декілька невпевнених кроків і сісти поруч з іграшками.

Та ось вона награлася; її знову тягне до мами чи тата — великих, теплих, уважних. У їхніх руках — варто тільки вимогливо заплакати — негайно з'являються пляшечки зі смачною і теплою їжею, печиво або яблуко. Дитина свідомо віддає, ще хвилину тому так необхідну свободу, як тільки зголдніє або змерзне, щоб почути ласкаву і мелодійну пісеньку, щоб її обережно погойдали та попестили. І покірно приймає те положення, що здається батькам найбільш придатним для годування чи пестощів.

У такому ж положенні — найбільш зручному для годування — перебуває і значна частина журналістів у нашій країні. Свобода слова, свобода творчості при цьому зовсім не обмежується. Проблема полягає в тому, що в українській журналістиці виробився так званий професійний синдром. Ніхто нікого не утискає в сенсі творчої фантазії і самовираження.

Пиши про що хочеш, як хочеш і скільки хочеш, просто потім матеріал потрапить на стіл до редактора. А той може змінити назву, поправити стиль і вирізати декілька абзаців. Формат називається. Це коли можна писати про всіх і як завгодно. Але неодмінно про прем'єра — добре, про президента — з почуттям гумору, про опозицію — натше та з бодуна. Чи — з точністю до навпаки. Але, знову ж — формат, що вимагає появу потрібних публікацій потрібної тематики в потрібний час. Не потрібні — не оплачуються. І скільки не пиши як думаєш — друкуватимуть тільки той матеріал, що написаний «як треба», «у форматі». Власне, можна і написати. І навіть набратися сміливості віднести головному редакторові, для прогнозованого неодобрямса. Так, з почуття остаточно ще не померлого журналістського гонору.

А головний — 30 років у професії, пройшов «і Крим, і Рим» — не будь дурень чи там нахаба, неодмінно похвалить, навіть підкорегує дещо, потисне руку і скаже щось про формат. Чи простіше — попросить закрити засувку на двері кабінету, витягне зі своїх керівних засіків пляшку, розіллє, мовчки відсалютує чаркою, ми вип'ємо, так само мовчки — викуримо по цигарці. Потім він різким порухом голови раптом начебто стрягне зі своїх очей поволоку 80-х, і суворим начальницьким тоном, що не терпить і унеможливує, запитає: «Шпальта готова? Йди, працюй».

І я піду. З відчуттям корпоративного братерства, з почуттям причетності до цеху, з розумінням того, що всі ми знаємо, от і головний — теж, і ми ще обов'язково, всіх їх і всім їм. А чарка — скільки там її — уже вивітрилася, і треба сідати «клепати», тому що 10 тисяч знаків сьогодні — мусиш дати, і ще фотки замовити в агентстві, і подивитися, щоб переслали, і поштовик, сволота, не качає. Цікаво, коли дадуть зарплату за вересень, хоч до травня буде? Все, матеріал готовий. Боже, яка халтура — скопіїлював три статті і дві експертизи, два абзаци зверху, три — знизу, добре е...

Свобода. У мене в комп'ютері, у папках «Старе», «Нікуди не пішло» і «Архів» тієї свободи — хоч завалися. Які думки, які фрази, які прозріння! І цього я прорахував ще тоді. І тут — напрозорчив. А користи? Вільні думки — вільні хліби. А на вільних хлібах часто дово-

диться сидіти без хліба. Тому що – не у форматі. Кому вона потрібна – така свобода?

Звучить тужливе ниття в етері, звисає зеленуватим слизом з газетних сторінок, смердючим димком просочується крізь екран телешухляди остогидла теза – немає свободи, нам не дають працювати. Бідкається журналіст у костюмчику за штуку американських грошей – я хотів розповідати правду, а мені не давали, і дотепер не дають, і обіцяють не давати надалі. А що ти хотів, братику? Щоб за свої власні гроші твій хазяїн дозволив вилити собі на голову цебро з поміями? До речі, костюмчик на які гонорари куплений – на отримані за правду чи схоплені за кривду?

І якщо ти такий правдолюб і свободофіл – чого сидиш у ненависній редакції, не підеш у фрилансери? На волі, воно звичайно, гонорари не порівняти з твоїм теперішнім страшенно цензурованим виданням, але ж свобода... Не йде.

Проблема української журналістики, утім, як і науки, мистецтва, державної діяльності і т.інш. – не у несвободі. Проблема – у відсутності бажання цією свободою користатися, водночас відповідаючи за кожне своє слово, жест, думку і резюме.

Свобода – не тільки стан душі, а й її (душі) внутрішня потреба. Немає потреби – немає й свободи. Свобода – ще і такий самий товар, як картопля, цвяхи чи засіб проти облісіння. Просто в нашій країні пропозиція перевищує попит. Це по-перше. По-друге, сам по собі попит не сформований. Добре йде порнушка з елементами жорстокости, чудово продаються шоу за участю шмаркатих дівчиць або мачо з невиразною сексуальною орієнтацією, стрілянина і кулінарні шоу.

Новини з правдою, коментарі з істиною, політпрогнози, що збуваються – не в честі. Тому що свобода сказати чи передбачати в нашому суспільстві автоматично переносить відповідальності на того, хто на смілився сказати. Справжній винуватець залишиться за кадром, не в етері, поза шпальтою. Крайнім призначать журналіста. Чого це ти нам землетрус улаштував, навіщо ракетою в будинок потрапив, чому ціни підвищив?! «Це ж не я, ріднесенькі! – кричить правдолюб. – Я тільки озвучив, зняв, написав.» «А чого це? Просив хтось? Про Мазепу давай, про Хосе-Антоніо якого-не-

будь, про швидку Настю там...» «Вона – бідна...» «Ти її плаття з прикрасами бачив, бідної отої? А грим? Там одного тонального крему – на прожитковий мінімум.»

Не йде свобода, залежується на прилавку. Ще і тому, що для кожного – своя свобода, міра, ступінь і глибина її. І – своя потреба у ній. Про свободу, про її необхідність багато і довго говорили і писали наприкінці 80-х – початку 90-х. Тоді під волею навіть найбільш світлі голови розуміли не більше, ніж звільнення від сковуючих свідомість і тіло комуністичних догм і советських розпоряджень. А хотілося – супермаркетів, набитих їжею, довгих і ергономічних автомобілів, доступних жінок із глянсових обкладинок плей-журналів.

Виявилося, що в супермаркетах головне – не кількість сортів ковбас, виставлених на вітрині, а можливість розплатитися на касі. Що володіння німецьким авто з іспанським ім'ям може закінчитися вибуховим пристроєм під капотом і необхідністю оплачувати штат адвокатів. Що за гроші купується не любов, а ерзацпочуття за задалегідь визначеним тарифом і на чітко обумовлений час. Найголовніше – свобода думати і діяти ввійшла у суперечність зі свободою оцінювати і купувати.

І, як у старому советському фільмі, увесь час хочеться випити за те, щоб наші бажання збігалися з нашими можливостями. Щоб щире прагнення виправити стан справ у своїй країні і потреба говорити про недоліки не перетворювалися на професію, яку адепти статус-кво вже охрестили «грантоїдством». І щоб настільки ж щира апологетика влади (а я знаю чимало людей, котрі вважають, що нам іще поталанило, адже живемо не в Азербайджані, Беларусі чи Туркменії, і прагнути більшого – небезпечний утопізм) – ото ж, щоб підтримка влади не обернулася для них завтра забороною на професію. У щоденниках російського письменника і філософа Васілія Розанова була фраза (відтворюю по пам'яті): «Увесь зміст моєї літературної діяльності полягав у тім, що навколо мене постійно годувалося близько десятка людей. А думки що? Думки різні бувають». Не тільки мати можливість заробити, але і потреба поділитися – погодитися, теж прояв свободи. До речі, Розанов позиціонував себе як захисник влади, а після перемоги більшовиків помер від голоду – вмів тільки писати, а можливість друкуватися раптом шезла.

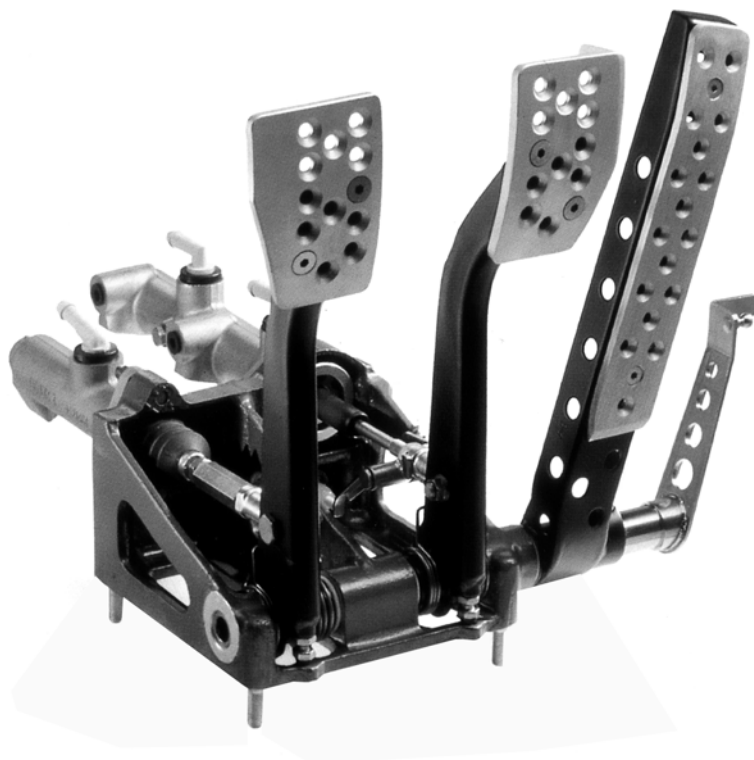
Взагалі, свобода — поняття відносне і субстанція етерна, в кілограмах або навіть у кілобайтах не вимірювана. Є вона у вас усередині — ви вільні. Немає — і ніякі зовнішні прояви на кшталт відео-інсталяцій або хеппенінгів не зроблять вас таким. Наша свобода, точніше, свобода по-нашому — це споконвічна слов'янська дуля в кишені. Від обману, від Чура, від завязаного начальника.

Я повертаюся з роботи; почувши поворот ключа в замку, моя дівчинка радісно кричить «та-та!» і виставивши вперед ручки, робить кілька кроків мені назустріч. З кожним днем вона ступає усе впевненіше, я підхоплюю її на руки, притискаю до себе і шепочу їй на вушко: «Донечко, я тебе люблю!»

Як би я хотів широко сказати таку ж фразу і своїй країні, не розділяючи її на державу, суспільство, історичні регіони і фінансово-промислові групи. Але щось стримує мої пориви. Свобода сказати входить у суперечність зі свободою зробити. Свобода любити — з неможливістю вільно що-небудь змінити. Залишається свобода написати про це. І ваша свобода — прочитати чи, не дивлячись, перегорнути сторінку...

ІВАН*ГОМЕНЮК
ДВАНАДЦЯТЬ
ЗМІЇНИХ.ОБРУЧІВ

Обруч перший: законодавство

Існуюче законодавство України про інформаційну сферу масштабне, але малоефективне. Причин цьому кілька — непрофесійність і неухважність законодавців, советські стандарти суспільного життя і неспроможність самих журналістів лобювати власні інтереси. Варто би було перевести основну вагу правого регулювання ЗМІ з ділянки підзаконних актів на вищий щабель законів, нормативно встановити соціальний захист журналістів недержавних ЗМІ, закріпити порядок визначення (у т.ч. у судовому процесі) поширеної інформації як оціночного судження і вирішити нарешті питання правового статусу мас-медія інтернету.

Першочергово слід розв'язати проблемне питання стосовно внесення змін до статей нового Цивільного кодексу щодо поширення інформації і захисту від дифамації для недопущення двозначних трактувань і правових колізій. Відверта маразматичність положень про апіорну недостовірність негативної інформації і достовірність усього, що виголосили, сказали чи «лягнули» наші посадовці, вже стали предметом не лише жартів, але й занепокоєння серед журналістів. Якщо депутати вчасно не виправлять ці казуси, то вже незабаром слід очікувати на «карнавал» у позовах до ЗМІ.

Обруч другий: політична цензура

Суперечки щодо політичної цензури, підтримані численними грантами і впертим владним запереченням, тривають довго й відчайдушно, і вже встигли багато кому набити оскомину. Та все ж факт її існування визнається переважно більшістю українців і відчувається ними шоденно. Варіації цього невидимого отруйного подиху Левіафана звісно безліч: від злощасних «темників» і раптових «профілактик» телеестеру до нерозкритих смертей «негнучких» журналістів.

Кивання окремих владомощів на наявність цензури з боку власників комерційних мас-медія є некоректними: право власності ще з часів Робесп'єра є непорушним, до того ж від поганого господаря можна піти, принаймні в Юріїв день, а от де подітися від всеохоплюючого владного диктату, що здатен матеріалізуватися чи то у вигляді фіскального лейтенанта, чи бейсбольної бити?

Це ганебне явище зумовлює те, що ми досі фігуруємо поруч з різними африканськими й середньоазійськими диктаторами у численних «чорних списках», і те, що справжні медія-таланти через незгоду йти проти сумління й потреб суспільства опиняються перед вибором між зрадою, покликанням і зубожінням.

Боротися з політичною цензурою треба, пердусім, самим журналістам, бо вона позбавляє їх гідности і можливости самореалізації. Боротися треба владі, бо цензуру заборонено Конституцією. Боротися треба усьому суспільству, бо цензура нівелює усі без винятку ЗМІ до рівня звичайних «бойових листків».

Обруч третій: закритість влади

Питання прозорости у діяльності влади попри численні укази, розпорядження й обіцянки владомощів, залишається відкритим чи то, радше, закритим. Влада різних рівнів начебто й почала розповсюджувати прес-релізи, проводити більше прес-конференцій, роздавати інтерв'ю на всі боки, але робиться це, як і більшість справ у нашій державі, наполовину: повідомляється лише те, що цікаво владі, а не те, що потрібно громадянам. Спроби журналістів ставити «незручні» запитання чи цікавитися «гострими» проблемами присікаються посадовцями з винятковою рішучістю.

Питання політичної культури і політичної відповідальности можуть бути позитивно розв'язані лише спільними зусиллями влади (яка почне боятися своїх виборців і не боятиметься журналістів), журналістів (які не втратять наполегливості у справі інформування громадськості) та цілого суспільства (що має підтримувати журналістів у двобої з недобросовісними посадовцями і вимагати від останніх відповіді за скоєне).

Вирішення даної проблеми повинно супроводжуватися певними технічними моментами: тотальним роздержавленням преси, чиїм засновником є влада (популярні видання виживуть і власним розумом, бюджет позбудеться чималенької болячки, а влада втратить змогу «годувати» платників податків за їхні ж гроші непотрібною суспільству інформацією та потрібною окремим посадовцям дезінформацією), введенням реальної відповідальности посадовця за приховування суспільно важливої інформації і частішими оновленням істотних відомостей на державних сайтах.

Обруч четвертий: залежний суд

Суд у будь-якому справді відкритому суспільстві – останній притулок Правди і захисник Закону для кожного. Особливо це стосується журналістів, які виступають в ролі герольдів політичних баталій і санітарів громадської свідомості. Справедливий судовий розгляд, рішення якого виконуються, – найкращий захист і від цензури, і від некоректних позовів. Очікувати від української Феміди уважного погляду і гострого меча можна лише за умови її фінансової незалежності і професійності. Коли суддя знатиме, що його добробут залежить не від якогось з державних клерків, а від об'єктивності судового розгляду і законності рішень, він буде діяти адекватніше до суспільних потреб.

Українська журналістика почуватиметься більш впевненою і захищеною, якщо буде забезпечено дієвість справедливого судового правового захисту ЗМІ від некоректних обвинувачень у дифамації, а в українську правову практику увійде звичка слідувати духові та нормам рішень Європейського суду з прав людини щодо свободи слова й функціонування мас-медіа.

Обруч п'ятий: профанація

Саме у профанації виконання журналістами своїх обов'язків та у небажанні дотримуватися загально визнаних професійних стандартів лежить значна частина сучасних бід наших ЗМІ. Непрофесійність медіа-працівників не виправиш законами чи гучно-марною балаканиною про тяжкі будні. Справа підвищення професійності четвертої влади повинна стати першочерговим завданням журналістів, власників ЗМІ й фахових журналістських об'єднань (принаймні з поваги до читачів, глядачів і слухачів).

І біда не лише в елементарній безграмотності частини працівників пера і мікрофону, а й у тому, що журналісти перманентно нехтують ґрунтовною підготовкою своїх матеріалів. Як наслідок – часті плагіати, використання застарілих даних чи велемудрі і помилкові роздуми журналіста про речі, що є для нього насправді terra incognita (як-от медицина чи військова справа).

Журналістика, як й будь-яка інша справа, не терпить легковажного ставлення до себе. Лише якісний

інформаційний матеріал може бути проданий і почутий, а отже професійність з етичної категорії переходить у економічну: лише той матеріал, який написаний відповідно до реалій та доступною мовою, дійде до споживача. Ріст конкуренції на медіа-ринку та вимогливості потенційної аудиторії зрештою призведе до того, що лише професійні ЗМІ будуть продаватися, а отже непрофесійність прямо впливатиме на гаманець журналіста.

Обруч шостий: соціальна безвідповідальність

На жаль, лише невелика частина українських журналістів і власників ЗМІ розуміють реальну вагу тієї соціальної відповідальності, яку вони несуть перед суспільством за свій продукт. ЗМІ у сучасному суспільстві щоразу частіше стають засобами маніпуляції та дезінформації громадськості, починаючи з питань політики й аж до якості пралних поросків.

Часто одноразові політичні чи бізнесові інтереси примушують журналістів забувати про відповідальність за наслідки поширеної інформації. Звідси й викривлення (гіперболізація чи нехтування) важливих політичних подій у ЗМІ й засилля негативно-жорстокої інформації (а-ля численні заголовки у пресі «Брат зарізав брата», «Місто замерзне вже цього тижня», «Всі загинуть від нового невиліковного вірусу», або аналогічні за змістом телерепортажі) у мас-медіа (у т.ч. закарпатських).

Журналістам давно вже час розбудити власне сумління, поставити фільтр для негативу (у «маленьких» українців і без того досить причин для відчаю) і доносити до споживачів чесну інформацію про нечесних політиків. Для цього потрібні зусилля як окремих медіа-працівників, так і цілеспрямована інформаційна політика власників ЗМІ й журналістських об'єднань. А для повноти картини слід на рівні законів і судової практики зробити жорсткішими методи правового притягнення до відповідальності суб'єктів інформаційного простору, винних у порушенні соціальної відповідальності.

Обруч сьомий: корпоративне безкультур'я

Слід визнати, що сьогодні в Україні де-факто відсутня культура журналістики. Норми у душі «Морального кодексу будівника комунізму», не прижилися і припали порохом. Як наслідок – великий рівень напруги

і ворожнечі навіть всередині журналістського корпусу. Годі уявити у нас картину а-ля американської чи європейської ідилії братання журналістів з конкуруючих видань (хоча б за пивом). Жорстке протистояння мас-медіа «з під крил» блоку Ющенка та об'єднаних есдеків, віртуальна перепалка між проредчаківськими «Версіями» й провасільєвським «Темніком» etc. — докази того, що відданість господарю для людей, які гордо іменують себе журналістами, сьогодні вище за повагу до колег. Ворогують пером навіть ті, хто починав свою роботу «в одному окопі» (яскравий приклад — об'єктивні та суб'єктивні нападки на опозиційні ЗМІ добродіїв Джангірова та Скачка).

Подолати вказану проблему зовнішніми чинниками неможливо — журналісти повинні навчитися поважати один одного, щоб їх поважали й інші. Позитивні приклади вже є — дружній протест журналістів проти недопущення представника «Української правди» на прес-конференцію ГПУ і закритості розгляду Кабміном питання про ЄЕП.

Значну роль могли б відіграти у творенні корпоративної культури професійні об'єднання. Неповороткий мастодонт НСЖУ, попри відчайдушні та саможертівні спроби її голови, вже не здатен ефективно забезпечувати як захист медіа-працівників, так і врегулювання чвар між ними. Невдало-незавершеною виявилася й спроба створення альтернативних об'єднань на зразок Незалежної медіа-профспілки.

Відповідь проста — профспілка є ефективною у конкретному колективі, де вона виступає дієвим посередником між колективом та власником. В умовах, коли реальні власники мас-медіа перебувають «у тіні», а реальна зарплата сплачується «у конверті», говорити про дієву профспілку було би нахабством. Але ж прагнути треба.

Обруч восьмий: самозневага

Давно вже виведений закон суспільного життя говорить: перший крок до поваги з боку інших — самоповага. Сьогодні важко для всіх, а особливо — для журналістів, в умовах корумпованої влади, криміналізованої політики і розхристаної економіки зберігати власний «хребет», відстоювати інтереси співгромадян, боротися

за гідне життя для себе і оточуючих. Але коли не лише окремі відчайдухи, а десятки і тисячі журналістів на решті розправлять плечі, почнуть протистояти тискові неправди, боротимуться із закритими дверима бюрократів і зневірою суспільства — саме тоді працівники інформаційного фронту здобудуть повне право вимагати захисту і допомоги від громадськості.

Обруч дев'ятий: відсутність підприємливості

Якщо прояви цензури і тиску на журналістів у державних чи партійних ЗМІ ще якось можна пояснити «візантійською» сутністю нашої політики, то їхнє існування у діяльності комерційних мас-медіа залишається незбагненим для иноземних оглядачів. А відповідь проста — вона у тій же «візантійській» політиці, яка, попри усі твердження Маркса, виступає базисом для економіки, а не навпаки.

Оскільки переважна більшість сучасних українських капіталів нажита незаконним шляхом і має коріння серед кола, наближених до «трону», мас-медіа, як і решта сегментів вітчизняної економіки, перебувають у прямій і гнітючій залежності від політичної кон'юнктури. Звідси і перманентне виконання приватними ЗМІ канцелярських вказівок і продукування геббельсівських «п'ятихвилинок ненависти» на зразок «Проте».

Перші нерішучі спроби власників окремих каналів (скажімо, ICTV) і газет трактувати свої мас-медіа як бізнес і джерело прибутків, незмінно натикаються на наполегливі «рекомендації» окремих державних керівників «не забувати про походження капіталу» (не марксівського, а олігархічного) і слідувати «вірним курсом».

Проте, глобалізований світ з його апріорним економічним інтересом, який зумовлює локальні війни і переміщення мільйонів населення в ім'я прибутків монстрів-корпорацій і підтримки курсу віртуальних акцій, вже грюкає й у двері нашого первісного суспільства. Тому не за горами перехід українських ЗМІ з площини політики в економічний ракурс, що, без сумніву, дасть позитивний результат, адже купують лише цікаві матеріали, а цікавими може бути лише те, що висвітлює одночасно різні точки зору. Відповідно, комерціалізація підходів до створення інформаційної продукції

стане найбільш надійним захистом від проявів інквізиційного ставлення до ЗМІ, адже важливішим буде отримати прибуток, ніж виконати вказівку чергового «та-туса» з високого крісла.

Обруч десятий: байдужість

Йдеться до байдужість суспільства до проблем його інформаційних донорів. Незалежні ЗМІ і професійні журналісти, якими б ширими вони не були у прагненні якісно виконувати свою роботу, непотрібні у закритому і мовчазному суспільстві. Більше того – байдуже суспільство не розумітиме і відштовхуватиме їх. Тому кожен з нас, українців – і живих, і мертвих, і ненароджених, повинен довести своїм словом і вчинком, що йому справді потрібна свобода слова, що йому не цікаві замовні матеріали й аморальні репортажі.

У всі часи рушіями подій були окремі яскраві особистості, але виконавцями – усі громадяни, що свідомі свого права вимагати та відповідальності виконувати. Силою цілої громади можна й гори звернути, але якщо суспільство не захищатиме своїх трибунів, то хто захистить його?

Обруч одинадцятий: азійська свідомість

Досі перебуваючи на низькому старті євроінтеграції, ми (а особливо наші керманічі), мов шаманське закляття, примовляємо про своє європейське покликання і призначення. На практиці ж далі багатосторінкових меморандумів і регулярних відряджень київських бюрократів у гості до брюссельських, справа не просувається.

Чимала провина у цій закостенілості суспільства і держави лежить на невиразній і пасивній роботі ЗМІ. Журналісти повинні пропагувати європейський стиль життя і стати першими носіями цієї життєвої філософії.

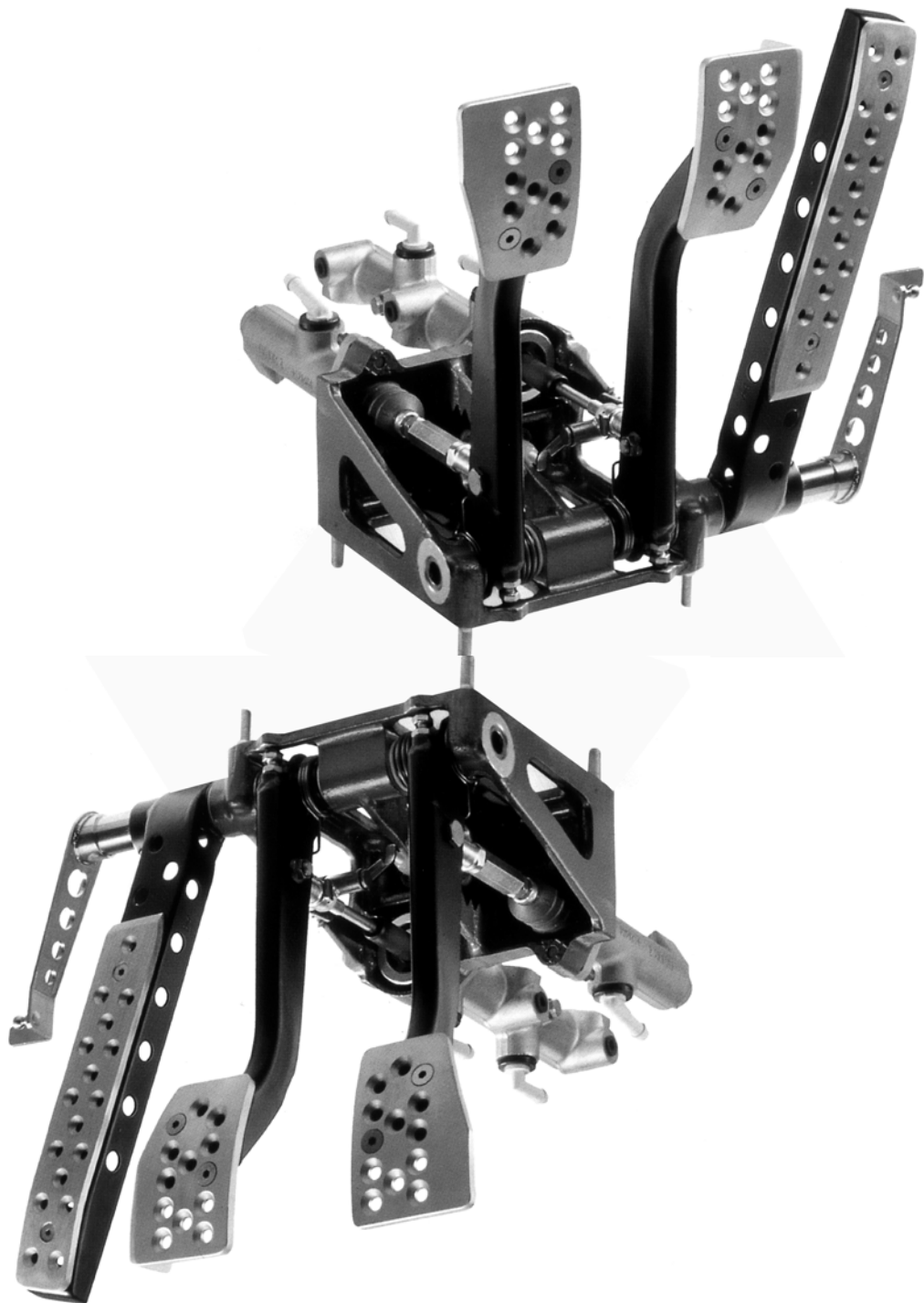
Саме поширення у суспільстві об'єктивної інформації про європейські стандарти життя, політики і свідомості стане передумовою європейського рівня захищеності й шанованості журналістської професії.

Обруч дванадцятий: ліноші

Середньовічні монахи, переписуючи праці філософів, роблячи перші телескопи і варячи пиво, заклали фундамент сучасної західної цивілізації під простим і зрозумілим гаслом «Молися і працюй». Саме це хочеться побажати й багатьом теперішнім громадським діячам (у т.ч. з числа журналістів), які щодуху волають про свої проблеми, обіцяють звернути гори, випрошують у держави і грантодавців подачки, але реально нічого не роблять для поліпшення життя суспільства й власного існування.

Лише праця дає результат, а отже годі очікувати в мовчанні чи галасі на результат. Якщо кожен окремий журналіст і колектив сидітимуть, склавши руки, пасивно переписуючи чужі прес-релізи чи очікуючи на манну небесну, то нічого й не досягнуть, навіки залишившись у полоні дванадцять обручів медіа-руїни.

P.S. Хочеться у підсумку залишитися оптимістом – новітнє покоління українських журналістів щоразу більше заявляє про своє бажання сягнути висот і про небажання перебувати у полоні власних страхів й незнання. Це прагнення до зірок, що сяє в очах нових кривенків, набок і процюків вогниками завзяття, – твердий доказ, що колись українська преса таки стане Пресою, за яку не соромно – незалежною, об'єктивною, успішною, з широю євроукраїнською посмішкою. Звісно, за умови, якщо преса в Україні усе ще існуватиме.

С Е Р Г І Й
ГРАБОВСЬКИЙ
**про особливості
національного
редагування**

Свобода слова – штука непроста. Особливо слова друкованого. Бо ж на кожного, хто пише, є й той, хто редагує. І це добре. Сам автор тексту (бодай він навіть є фаховим філологом чи – о Боже! – редактором) не бачить вад написаного/надрукованого/набраного власноруч свого творіння. Ще гірше, коли авторський текст потрапляє до друкарки з вищою освітою, котра може внести туди такі оксюмори, які без пів літри не роздивишся. Тому справжній редактор – це людина, яка допомагає авторові вивільнити своє слово з полону конструбатости й недоладности, зробити його прозорим і гучним.

Але, як і у багатьох інших сферах, Вітчизна не втомлюється дарувати нам і в цій не надто приємні сюрпризи.

Далекий уже 1981 рік. Я, студент-третьокурсник філософського факультету Київського держуніверситету, з трепетом душевним несую першу (першу! о!! першу!!!) статтю до науково-популярного журналу «Людина і світ». І – знову диво! – статтю беруть до друку. Звісно, зараз, із відстані років, зрозуміло, що чеснот у ній було небагато. Власне, йшлося про те, що вибір Київською Руссю християнства не був чимось накинутим іззовні: тогочасна духовна культура і політична практика самі доросли до відмови від політеїзму, від язичництва. Думка, як зрозуміло тепер, не оригінальна, але аргументацію я чесно підбирав власноруч.

І от виходить друком журнал із моєю статтею. Розгортаю, і... замість останньої фрази, яка містила, за звичаєм тих часів, посилення на одного із бородатих класиків – конкретно Фрідріха Енгельса, – що за певних історичних обставин християнство виступало в ролі прогресивної сили, стоять зовсім інші слова: «Релігія була і є засобом обману трудящих мас, реакційною суспільною силою». Висновок, як то кажуть, із точністю до навпаки. Тоді ще не було реклами із нав'язливим рефреном: «Відчуйте різницю!» – але, повірте, різницю я відчув...

Наївний і по-молодечому запальний, я кинувся до редакції. І почув залізний аргумент щодо того, чому слід було викреслити цитату Енгельса, а на це місце поставити слова, від яких сам класик міг би перевернутися у труні (якби він завбачливо не заповів по смерті спалити його тіло і розвіяти попіл) – «Так треба!»

У подальші роки, аж до розквіту перебудови, якісь анонімні, але «компетентні» благодійники, аби убезпечити мене від особливостей національного редагування, очевидно, перейнялися клопотом надати рекомендації всім мас-медіа не турбувати себе друком витворів Грабовського С.І., тому цей період доведеться пропустити. Або ж зауважити, що редагування було просто-таки тотальним: скільки б ти не написав слів, твоя свобода слова виліталася у мовчання – одне з-поміж десятків мільйонів підсоветських мовчань.

Тим, хто намагався творити у легальному соціальному просторі, було, втім, ще важче. Один мій знайомий, котрий сподобився закінчити загалом непогану дисертацію з естетики якраз 1982 року, змушений був кількаразово її переписувати, щоб захиститися тільки 1986 року. Причина? Популярна у середовищі генсеків КПСС у ті роки гра – «гонитва на катафалках». Брежнев-Андропов-Черненко. Але ж кожен устигав дати якісь цінні вказівки в галузі ідейно-виховної роботи – і саме у світлі цих вказівок слід було переписувати дисертацію про західноєвропейську культуру. Нарешті, Горбачов, проголошення поміркованих реформ. Гурра! Головне було – встигнути захиститися одразу після 27-го з'їзду КПСС, поки не надійшли нові, не менш епохальні, партійні вказівки. Про те, як їсти, спати, дихати, читати і писати.

Але доба таки змінилася. 1988 року спершу мене надрукував «Студенческий меридиан» (Москва), причому без грубих втручань в оригінальний текст, а потому головний редактор «Молоді України» Володимир Боденчук почав публікувати мої опуси. Попри те, що вони нерідко викликали невдоволення (а то й публічне тупотіння ногами) поважних партійних ідеологів. Зокрема й особисто того (тоді ще секретаря ЦК КПУ з ідеології, а потім голови Верховної Ради України), хто невдовзі під жовто-блакитним прапором очолив поступ молодій Українській державі. Досі не розумію, чим не сподобалася стаття «Імперія чи Співдружність?» тому, хто за рік із гаком після її появи доклав зусиль до розпаду відомої імперії та створення не менш відомої співдружності. Але головне, що пан Боденчук майже не редагував усі ці опуси, тільки до кінця 1990 року послідовно замінював словосполучення «приватна

власність» на «інші форми власности». Втім, статті виходили друком, а кожен, привчений читати між рядками, чудово розумів, де яка власність.

Іншими словами, кілька років минуло у невимушеному раюванні в океані свободи слова, де саме ти, а не хтось інший, ставив межі власній свободі слова і по краплині вичавлював із себе внутрішнього редактора, чи то пак, внутрішнього раба. Осічка сталася якраз перед сакраментальним путчем ГКЧП. Написав я був статтю під назвою «Священні котлети комсомолу» – про живу, попри всі постанови і настанови щодо «відкритості» і «перестройки» «спеціальню» у тодішньому приміщенні ЦК ЛКСМУ (перепрошую, вже – через ризик – «МДС», Молодь за демократичний соціалізм). І почалося. Як у «найліпші» часи. Головний редактор «Зеленого Світу» сказав, що це, мовляв, не його парафія. От якби про зайчиків і ялинку... Редактори аж двоє молодіжних газет були відвертішими: «Ми теж хочемо спокійно їсти ті котлети і їздити на своїх «Волгах»!» А от у «Вістях з України» цю статтю поставили було на шпальту; але потім «куратор» цієї газети з товариства «Україна» (і, судячи з його подальшої чиновницької кар'єри, репрезентант відомого компетентного відомства) почав вимагати таких «правок» у нещасних «Котлетах...», що довелося забрати їх. І лише славна перемога над ГКЧП дала «зелене світло» цій публікації: її вдалося надрукувати в одній, нині героїчно загиблій, галицькій газеті.

Урок був зрозумілий: абстрактна свобода слова закінчується там, де починаються чийсь конкретні персональні котлети. Окрім котлет, звісна річ, не можна чіпати й «наших хлопців». Хай вони будуть мерзотниками – але ж «нашими». Відтак довелося зарані зважувати, які матеріали й куди віддавати, щоб і надруковані вони були, і душею не кривити. Але все ж довелося отримати ще один, цього разу напів анекдотичний урок.

У тих самих нині покійних «Вістях з України» на початку 1992 року (розгул демократії!) Андрій Глазовий (син «того самого» Павла Глазового, а на додачу – непоганий журналіст та еколог) і я надрукували памфлет, присвячений спробам відродити СРСР. Як то кажуть, максимально «стьобний» текст, у якому дісталася не

лише червонозоряній публіці, а й деяким аж надто ревним вітчизняним патріотам. Але... Уже читаючи опублікований текст, ми раптом з'ясували, що «випало» речення, присвячене «славетним загонам УНСО» та «його величності Олельку Другому». Слово чести, ми не хотіли когось образити: просто подивилися на відверто абсурдну політичну ситуацію під нормальним, відтак й іронічним людським кутом зору. Мораль: говори, журналісте, що хочеш, але досить комусь векнути, що він, мовляв, «український патріот», і в певних виданнях навіть на поблажливу критику цих осіб негайно оголошується суворо й беззастережно табу.

Процеси рухалися. Радикальні реформи ставали ще радикальнішими, розбудова держави – дедалі успішнішою. Мабуть, унаслідок цього з державного телебачення і радіо почали зникати одна за одною програми прямого етеру, які буяли там під час «пізньої» перебування і на які досить часто запрошували мене. Особливо це стосувалося телебачення. Мені поталанило тричі (!) бути гостем різних програм прямого етеру, які після моєї участі чомусь закривалися. Просто фатум якийсь. Відтоді я чесно попереджаю тих, хто хоче мене запросити (ні, не на прямий етер, тепер це, як пояснив начальник національного телебачення Ігор Сторожук, прерогатива президентська, а на запис) – будьте обережними, може статися і з вами те саме, якими обережними у висловлюваннях ми не були. Тому, очевидно, нечасто запрошують... І ще рідше ті програми доходять до етеру...

Але повернімося до друківаних ЗМІ. Чим далі тривала розбудова держави і радикальні реформи, тим складніше (особливо після 1994 року) ставало публікувати не відредаговані внутрішнім цензором тексти. Доводилося шукати видання, якнайбільше налаштовані на демократію. Та це було дедалі складніше.

У цих пошуках я натрапив на претендента на звання українського Times'у – газету «День», де і пропрацював досить тривалий час – аж до весни 1998 року. Керівництво цього тоді ще небуденного видання здійснило одну з найцікавіших редакторських акцій, з якою довелося коли-небудь стикатися. За завданням пані редактор, один із молодих журналістів газети попросив мене допомогти йому підготувати тематичний розворот,

присвячений фашизму – його генезі, політичним і психологічним механізмам, загрозі для наших обширів. Проблеми, як бачимо, аж ніяк не абстрактні. Добре. Зробили тематичну підбірку. Залучили знаних експертів. Написав і я статтю – про те, що фашизм (нацизм чи ще як його) є різновидом соціалізму. Специфічного. Тоталітарного. Побудованого на силі гестапо чи НКВД-МГБ-КГБ. Анти-людяного соціалізму, принципово відмінного, скажімо, від демократичного соціалізму Карла Каутського, Улофа Пальме чи Бруно Крайського. Результат? Вгадали. Уся стаття в останній момент загадково «зникла». Простіше, була викреслена редакторською рукою. Мовляв, пишеть, що хочете, але соціалізм (і гестапо з КГБ) не чіпайте, чи не так? До речі, якраз у той час у «Дні» зникла і шпальта «Погляд», що слугувала своєрідним «Гайд-парком» українських інтелектуалів. Зрозуміло, що далі у такій газеті працювати стало вкрай нецікаво.

Що ж, свобода слова на те і свобода, аби за неї щоденно ставати на прю. Але часом не знаєш, чи плакати, чи сміятися. В одній, як на мене, вельми прогресивній газеті, користуючись відпусткою редактора, талановита літпрацівниця так відкоригоувала мою статтю, що зі списку негативних героїв зникли усі персонажі з українськими прізвищами, натомість особи з... скажімо так, «сумнівною» за советськими стандартами п'ятою графою навіть розмножилися. Очевидно, брунькуванням. «Если в кране нет воды...» Слово чести, це не мої слова! Але спробуй доведи... Не називатиму ту газету, оскільки в ній змінилося вже три головних редактори, а дуже патріотична газетярка пішла працювати у широко російськомовне «жовте» видання, фінансоване якраз особою з тією самою сакраментальною «п'ятою графою».

Та найвищого шабля свобода слова і майстерність редагування сягнули зараз. У часи розквіту демократії. У чому й пропоную читачам пересвідчитись.

Не збираюся ні від кого приховувати, що Юрій Андрухович – це один із моїх улюблених письменників. Отож я радо написав рецензію на його книжку есеїв (або, як він сам її назвав, переклавши це французьке слово українською, «спроб») під трохи загадковою назвою «Дезорієнтація на місцевості». Рецензія, роздру-

кована на ксероксі накладом 30 примірників, була роздана учасникам презентації, і для мене попервах стала приємною несподіванкою вістка про те, що її надрукував самовололюбний і високоінтелектуальний журнал «ПіК» (№8, 2000, С. 41-42).

Але... Ліпше було б розказати все Андруховичу на вухо, не довіряючи своїх думок паперу: принаймні, тоді б існувала гарантія убезпечення власних слів від «пікового» редагування!..

Перше ж речення, яке визначає загальну тональність рецензії, у журналі набуло дещо іншого звучання. «Юрій Андрухович має щастя бути письменником у країні, де високий урядовець, коли йому бракує словникового запасу, невимушено звертається до своїх помічників: «Как это будет по-украински?» Це текст «ПіКу». Увага! А тепер – автентичний текст (змінені редакцією слова виділені): «Юрій Андрухович має щастя бути письменником у країні, де *президент*, коли йому бракує словникового запасу, невимушено звертається до своїх *радників*: «Как это будет по-украински?» Лише два слова, а який гарний зліпок з чинних українських «свобод».

Дозволю собі навести два перші абзаци рецензії, де виділеними будуть скорочені «ПіК»ом при редагуванні речення. Отже:

«Юрій Андрухович має щастя бути письменником у країні, де президент, коли йому бракує словникового запасу, невимушено звертається до своїх радників: «Как это будет по-украински?» *Ця ситуація зумовлює не лише той факт, що Андруховича, здається, ліпше знають у Польщі чи Угорщині, ніж у рідному краї (якщо виключити коло читачів «Сучасности», де друкувалися всі Андруховичеві прозові твори, і завсідників деяких львівських кав'ярень).* Зрештою, головне не у чинній чи майбутній владі, і навіть не у тому, що масовий виборець вперто голосує за тих, хто його обов'язково дурить, найперше дбаючи, щоб той же виборець не мав змоги й охоти до самостійного мислення якщо не на рівні homo sapiens, то бодай на рівні homo erectus. *Справа в іншому: у світовідчутті письменника, потенційним суспільним адресатом якого є анонімна культурна порожнеча, контури якої іззовні окреслені піснями Маши Распутіної і детективами Чингіза Абдулаєва.*

Власне, йдеться про унікальну ситуацію: Українська держава є державою без визначеної національної більшини, і в осяжному майбутньому виникнення такої більшини не передбачено. *А на додачу — ще й державою без національної еліти (якщо навіть вести мову про таку еліту в площині, так би мовити, не властиво українській, а суто «космополітичній»)*. Існуючі острівці вищого за сіро-посередній рівень інтелектуального спілкування не мають між собою жодної сталого комунікації, а найчастіше просто не знають про сам факт існування один одного.

Звісна річ, тижневик «ПіК» має право, як і будь-яке видання, редагувати своїх авторів (хоча, повторюся, рецензії до нього я не видавав). Проте, як видається, заміна цілком конкретного президента на анонімного «високого урядовця», котрих тисячі, а також вилучення речення про відсутність національної еліти тощо зроблені не з погляду поліпшення стилістики, а з іншою, цілком свідомою метою. Якщо простими словами — то аби не мати зайвих клопотів із владою. Тією самою «елітою», яка може образитися, прочитавши слова про свою відсутність. Ще простіше — перед нами класичний приклад політичної цензури.

Підемо далі. Того ж самого 2000-го року, одержавши запрошення на нічний прямиий етер з Сергієм Набокою (у смерть котрого аж досі не віриться) на телекомпанії «Ера», аби подискутувати про всеукраїнський референдум, я цілком свідомо відмовився від цього задоволення. Пославшись на якусь нісенітницю на кшталт «Вночі хочеться спати». Бо ж навіщо тягти разом із собою до студії неприємності для приємних людей. Проте... Після цієї «передреферендумної» дискусії нічний прямиий етер був відредагований дуже рішуче: він просто зник. Щоправда, за тиждень з'явився знову. Без Набоки. Майже за класиком:

«Не той тепер прямиий етер,
Спрямованість не та».

Нині, щоправда, і «постнабоківського» прямого етеру там немає. Очевидно, про всяк випадок.

А наприкінці цього сакраментального року дісталось, як то кажуть, від своїх. З того боку, з якого, хоч стій, хоч падай, не чекав. А саме — з боку шановного часопису «Критика». Справа ось у чому. Написав я есей

на тему двох «свіжих» книжок Миколи Рябчука, призначений саме для дуже ліберального і постмодерного щомісячника «Критика». Але у «Критиці» якраз відбувалася «зміна варті» біля київського керма, відтак цей текст без згоди автора був переписаний: а) на взірць «академічної рецензії», з якої при редагуванні була зроблена спроба вилучити все, що має стосунок до іронії, гумору й самоіронії; б) представлений читачеві у вигляді відповіді на рецензію О. Гриценка на книжки М. Рябчука; в) зрозуміло, знято епіграф, рубрикацію тощо. Спотворений «перехідною» редакцією «Критики» текст зазнав шаленої атаки на шпальтах «Критики» з боку... члена цієї ж редакції В. Кулика, котрий половину свого допису присвятив лайці на мою скромну адресу у стилі Ульянова-Леніна, а також звинуваченням на адресу тоді вже колишнього відповідального редактора «Критики» М. Рябчука у «міфотворенні» (простіше кажучи, у написанні фігні з погляду науки; чим керувався В. Кулик, не протестуючи три роки проти «міфотворчого», на його погляд, курсу відповідального редактора «Критики» М. Рябчука, — хай розбираються психоаналітики, ми говоримо про методику вельми специфічного різновиду редагування).

Смішно, але факт: за свою позицію, викладену в цьому тексті, я, Сергій Грабовський, дістав від наче ліберала Володимира Кулика звинувачення, по суті, у вульгарному українському націоналізмі. Абсолютно синхронно у газеті «Самостійна Україна» у редакційній статті, за опублікований тоді ж матеріал з аналізом ситуації в українській націонал-демократії (яка містила ті самі погляди на світ, що й рецензія на М. Рябчука), я отримав звання космополіта». Що ж, в Україні буває й не таке. Але головне в іншому, і методі: спершу редакція «редагує» текст, ушент руйнуючи авторський задум, а потім член цієї редакції критикує автора за те, чого він не робив.

І знову про журнал «ПіК». У його 18-му числі за 2002 рік була надрукована стаття професора Богдана Осадчука з критикою відомого рішення Львівської міськради щодо Цвинтаря Орлят, де шановний професор дорікав місцевим «політиканам» за їхню акцію, яка, мовляв, підірвала польсько-українську співпрацю. Мавши істотно відмінну від Осадчукової думку, я відповів

йому у тижневику «Свобода» (№ 24, 2002), оскільки було б дуже наївним жестом — пропонувати «ПіК»у текст із критикою політики президента Леоніда Кучми, заздалегідь знаючи, що слово *Кучма* із критичних текстів у журналі безжально викреслюють. Професор Осадчук відповів мені у 33 числі журналу. І — о диво! о прогрес! о нова Україно! Вперше предметом редагування став не мій текст, а цитата з моєї «Свобідної» статті, наведена професором Осадчуком.

Спершу фрагмент тексту Богдана Осадчука: «А тепер ще декілька пікантних моментів з полеміки пана Грабовського. Він ставить під сумнів, «чи українці вдоволені тим, що президент Александр Квасневскі заангажований в ім'я співпраці з Україною, і що українських громадян про те не питали». Але німецьких, американських чи французьких не питають про плекання дружби із закордонними лідерами. На це є уряди, парламенти, політичні партії й незалежна преса. Досі проти проукраїнської політики Квасневского виступала лише Москва. Тепер долучився до неї Грабовський».

Як легко стати ворогом українського народу й агентом осоружної Москви! Досить, аби цитату з твоєї статті, надруковану в одному тижневику, ретельно відредагували в іншому. А тепер — увага! Автентичний текст: «Ще одна теза професора Осадчука на користь потреби львів'ян де-факто капітулювати перед волею двох президентів: Україна перебуває у дипломатичній блокаді, й президент Квасневскі є чи не єдиним представником Заходу, котрий постійно контактує з українським керівництвом. Пане професоре, а нас, українських громадян, ви запитали, чи ми з того раді? Чи тішимся ми вояжами Леоніда Кучми (як й іншими проявами його активності)?..»

Отож нехитра маніпуляція — замість слова *Кучма*, яке, очевидно, для «ПіК»а є водночас тотемом і табу, вписати опонентові *Україна* — і далі висувати найрізноманітніші обвинувачення. Хочеться думати, що не професор Богдан Осадчук особисто здійснював таке

політичне редагування, а хтось із швент заляканих загрозю безробіття вітчизняних журналістів...

Відтак нинішня ситуація чимось дуже вже нагадує мені початок вісімдесятих років, з усіма тодішніми абсурдними словесними покручами, кастрованою «свободою слова» і тотальним «редагуванням», тобто відлученням від інформаційного простору небажаних осіб, котрі мали нахабство на власну думку. Ще одна риса, що споріднює сучасну Україну з брежнєвським СРСР-ом: публічне розпинання людини з незалежними поглядами за допомогою видруку її сфальшованих думок, перекручених висловів, висмикнутих із контексту фраз (пам'ятаю, ми щиро тішилися на філософському факультеті часів застою, творчо «вирізвавши» з Леніна фразу: «Ідеалізм — це не глупота» і з Маркса: «Комуністи — це згряя віслюків»). Як слушно зауважила доктор соціології Ірина Бекешкіна, головне тепер для незалежного науковця, котрий контактує із ЗМІ, — «не стати врізкою», тобто уникнути того, щоб фрагмент з його виступу чи тексту у руках вмілих фахівців з політичного маніпулювання перетворився на свою змістовну протилежність, був використаний як знаряддя політичної розправи з опозиційними до влади силами.

Звісна річ, ще існує декілька видань, до яких можна звертатися, переймаючись не клопотами про «особливості національного редагування», а прагненням зробити свій текст якнайліпшим. Полегшивши цим працю редакторів, котрий не труситиметься від страху над згадками про можновладних осіб, а виконуватиме свою основну місію реалізації права людей на свободу слова. Що полягає, за тлумачними словниками, у підготовці тексту до друку. Без вписування туди послань на рішення останнього з'їзду (указу президента, сесії парламенту, засідання РНБОУ, Ради і Партії Регіонів тощо) і викреслювання небажаних для когось із «крутих хлопців» і президентської адміністрації пасажів.

Отож бо.

КАРЕЛ*ЧАПЕК

ДВАНАДЦЯТЬ
ПРИЙОМІВ
ЛІТЕРАТУРНОЇ
ПОЛЕМІКИ,
АБО ПОСІБНИК
ДЛЯ ГАЗЕТНИХ
ДИСКУСІЙ

Це коротке керівництво розраховане не на учасників полеміки, а на читачів, щоб вони могли хоча б приблизно орієнтуватися у прийомах полемічної боротьби. Я говорю про прийоми, але ніяк не про правила, бо у газетній полеміці, на відміну від всіх інших видів боротьби — двобоїв, дуелей, бійок, побоїщ, сутичок, матчів, турнірів і взагалі змагань чоловічої сили, немає ніяких правил — принаймні у нас. У класичній боротьбі, наприклад, не припустимо, щоб супротивники лялися під час змагання. У боксі не можна зробити удар у повітря, а потім заявити, що супротивник нокаутований. При штиковій атаці не прийнято, щоб солдати обох сторін обмовляли один одного — це замість них роблять журналісти в тилу. Але все це, і навіть набагато більше — абсолютно нормальні явища у словесній полеміці, і важко було б відшукати що-небудь таке, що знавець журнальних суперечок визнав би недозволеним прийомом, незнанням бою, грубою грою, брехнею або нешляхетними хитрощами. Тому немає жодної можливості перелічити й описати усі прийоми полемічної боротьби; дванадцять прийомів, що я наведу, — це лише найбільш поширені, що зустрічаються у кожній, навіть у невибагливій боротьбі друкованих засобів. Охочі можуть доповнити їх дюжиною інших.

1. *Despicere* («дивитися згори» — з *лат.*) або прийом перший. Полягає у тому, що учасник диспути повинен дати відчутти супротивнику свою інтелектуальну і моральну перевагу, іншими словами, дати зрозуміти, що супротивник — людина обмежена, недоумкувата, графоман, базіка, абсолютний нуль, порожній звук, епігон, безграмотний шахрай, матолок, полова покидьок і взагалі суб'єкт, не вартий того, щоб з ним розмовляли. Така апіорна установка дає вам потім право на той панський, зарозуміло-повчальний і самовпевнений тон, що невід'ємний від поняття «дискусія». Полемізувати, засуджувати когось, не погоджуватися і зберігати при цьому повагу до супротивника — усе це не входить у національні традиції.

2. Прийом другий або *Termini* (термінологія — *лат.*). Цей прийом полягає у використанні спеціальних полемічних зворотів. Якщо ви, наприклад, напишете,

що пан Ікс, на вашу думку, у чомусь неправий, то пан Ікс відповість, що ви «віроломно накинулися на нього». Якщо ви вважаєте, що, на жаль, у чомусь бракує логіки, то ваш супротивник напише, що ви «ридаєте» за цим чи «проливаєте сльози». Аналогічно до цього говорять «розбризкує слину» замість «протестує», «обмовляє», замість «зазначає», «обливає брудом» замість «критикує» тощо. Якщо ви навіть людина на рідкість тиха і необразлива, немов ягня, за допомогою подібних висловів ви будете зображені як суб'єкт дратівливий, навіжений, безвідповідальний і почасти ненормальний. Це, до речі, саме собою пояснює, чому ваш шановний супротивник навалюється на вас так гарячково: він просто захищається від ваших віроломних нападів, лайки і сварки.

3. Прийом третій відомий за назвою «*Caput canis*» (тут: приписувати негативні якості — *лат.*). він полягає у мистецтві вживати лише такі вирази, що можуть створити про супротивника лише негативну думку. Якщо ви обачні, вас можна назвати боягузом; ви дотепні — скажуть, що ви претендуєте на дотепність; ви схильні до простих і конкретних доказів — можна сказати, що ви посередні і тривіальні; ви використовуєте абстрактні аргументи — вас вигідно представити зарозуміли схолас-том тощо. Для спритного полеміста просто не існує характеристик, точок зору і широсердечних станів, на які не можна було б приклеїти ярлик, що вже своєю назвою викриває разючу порожнечу, тупість і непотрібність переслідуваного супротивника.

4. *Non habet* (тут: констатувати відсутність — *лат.*) або прийом четвертий. Якщо ви серйозний учений, над вами легко здобути перемогу за допомогою третього прийому, заявивши, що ви тугодум, балакучий мораліст, абстрактний теоретик або щось подібного. Але вас можна знищити застосувавши прийом *Non habet*. Можна сказати, що вам не вистачає тонкої дотепності, безпосередності почуттів й інтуїтивної фантазії. Якщо ж ви виявитесь саме непересічною людиною, що володіє тонкою інтуїцією, вас можна вразити твердженням, що вам бракує твердих принципів, глибини переконань і взагалі моральної відповідальності. Якщо ви розсудливі, то ви ні на що не здатні, тому що позбавлені глибоких

почуттів, якщо ви володієте ними, то ви просто ганчірка, тому що вам бракує більш високих раціональних принципів. Ваші справжні риси не мають значення — потрібно знайти те, чого вам не дано, і затоптати вас у багнюці, відштовхуючись саме від цього.

5. П'ятий прийом називається *Negare* (тут: заперечувати наявність — *лат.*) і полягає у простому запереченні усього вашого, усього, що вам притаманне. Якщо ви, до прикладу, освічена людина, то можна ігнорувати цей факт і сказати, що ви поверховий базіка, пустодзвін і дилетант. Якщо ви протягом десяти років завзято повторювали, що (припустимо), вірите в чортову бабцю або Едісона, то на одинадцятому році про вас можна в полеміці заявити, що ви ще ніколи не піднімалися до позитивної віри в існування чортової бабці або Томаса Альви Едісона. І це пройде, тому що невтаємничений читач нічого про вас не знає, а обізнаний зловтішатиметься, усвідомлюючи, що про вас заперечують очевидне.

6. *Imago* (тут: підміна — *лат.*) — шостий прийом. Полягає в тому, що читачу підсувається якийсь вигадане опудало, що не має нічого спільного з реальним супротивником, після чого цей вигаданий супротивник знищується. Наприклад, спростовуються думки, що ніколи не приходили в голову супротивнику і які він, природно, ніколи не висловлював; йому показують, що він дурень і глибоко помиляється, наводячи для прикладу дійсно нерозумні і помилкові тези, що, однак, йому не належать.

7. *Pugna* (побиття — *лат.*) — прийом, що родиться з попереднім. Він заснований на тому, що супротивнику або концепції, котру він захищає, присвоюють неправдиву назву, після чого вся полеміка ведеться проти цього довільно взятого терміна. Цей прийом найчастіше використовують у так званих принципових полеміках. Супротивника звинувачують у якому-небудь непотрібному «ізмі» і потім розправляються з цим «ізмом».

8. *Ulixes* (Улісс (Одіссей) — символ хитрости — *лат.*) — прийом восьмий. Головне тут — відхилитися вбік

і говорити не по суті. Завдяки цьому полеміка вигідно пошваблюється, слабкі позиції маскуються і вся суперечка набуває нескінченного характеру. Це також називається «вимотувати супротивника».

9. *Testimonia* (свідчення — *лат.*). Цей прийом будується на тому, що іноді зручно звертатися до авторитету (якого завгодно), наприклад, заявити — «ще Пантагрюель говорив» або «як довів Трейчке». При певній начитаності на кожен випадок можна знайти яку-небудь цитату, що звалить супротивника наповал.

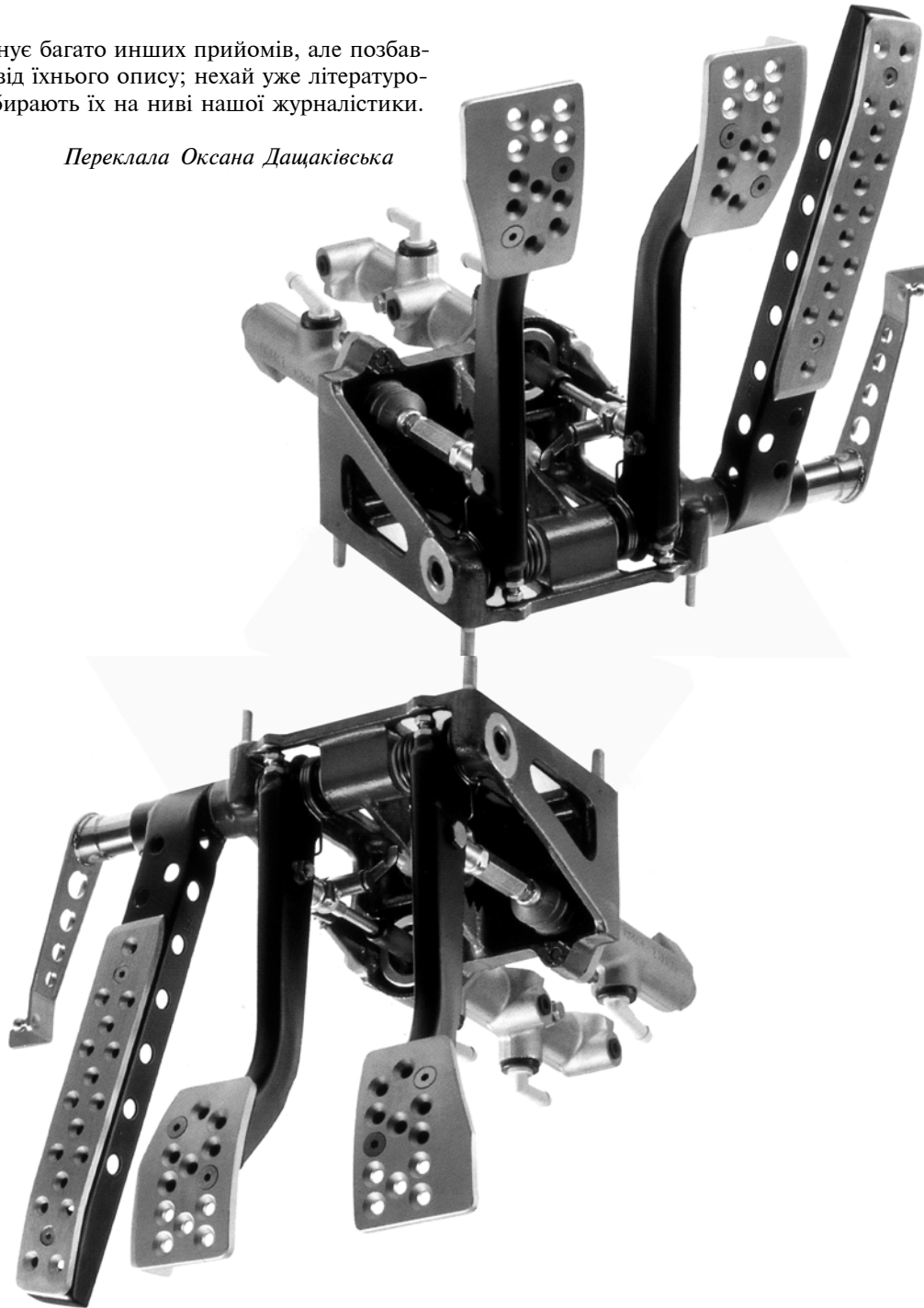
10. *Quousque...* (доки... — *лат.*) Прийом аналогічний до попереднього і відрізняється лише відсутністю прямого звернення до авторитету. Просто говорять: «Це вже давно відкинуто» або «Це вже пройдений етап», або «Навіть дитині відомо» тощо. Проти того, що спростовано таким чином, не потрібно наводити жодних нових аргументів. Читач вірить, а супротивник змушений захищати «давно спростоване», а це досить невдячна справа.

11. *Impossibile* (тут: не можна допускати — *лат.*). Не допускати, щоб супротивник хоч у чому-небудь виявився правим. Варто визнати за ним хоч дециму розуму й істини — вважайте всю полеміку програною. Якщо якусь фразу не можна спростувати, завжди залишається можливість сказати: «Пан Ікс береться мене повчати...» або «Пан Ікс оперує такими плоскими і давно відомими істинами, як його «відкриття...», або «Дивуйся, увесь світ! Слепа курка знайшла зерно і тепер куд-кудаче, що...». Словом, завжди що-небудь знайдеться, чи не так?

12. *Jubilare* (тріумфувати — *лат.*). Це один з найбільш важливих прийомів, і полягає він у тому, що поле бою завжди потрібно залишати з виглядом переможця. Вправний полеміст ніколи не буває переможений. Поразки завжди зазнає його супротивник, якого зуміли «переконати» і з яким «покінчено». Тим-то і відрізняється полеміка від будь-якого іншого виду спорту. Борець на килимі чесно визнає себе переможеним; але, здається, жодна ще полеміка не закінчувалася словами: «Вашу руку, ви мене переконали».

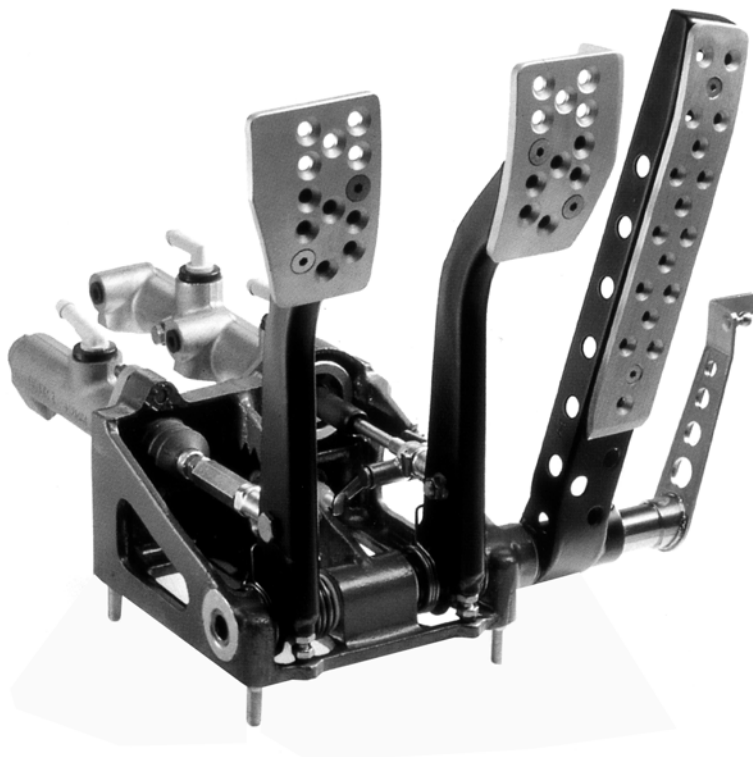
Існує багато інших прийомів, але позбавте мене від їхнього опису; нехай уже літературознавці збирають їх на ниві нашої журналістики.

Переклала Оксана Дацаківська

ДЖОРДЖ*ОРВЕЛЛ

свобода.парку

Декілька тижнів тому поліцією за перешкоду руху було заарештовано п'ятеро людей, що продавали газети біля Гайд-парку. Їх провели до магістратури, де визнали винними, четверо з них були ув'язнені на шість місяців, вироком для іншого був штраф у розмірі 45 шилінгів або позбавлення волі на місяць. Він обрав в'язницю.

Серед всякої іншої літератури хлопці продавали газети «Peace news», «Forward», «Freedom». «Peace news» є органом «Peace Pledge Union», «Freedom» (яка до недавнього часу називалася «War commentary») — газета анархістів, як і «Forward», їх політика ігнорує будь-яку визначеність, але можемо означити її як ультра ліву. Суддя зазначив, що на його рішення не вплинула власне література, що продавалася, він брав до уваги лише факт перешкоди руху, і формально саме за цей злочин їх покарано.

Однак, виникає ряд важливих запитань. Для початку, як сталося, що закон залежить від людини, що його виконує? Наскільки я розумію, торгівлю газетами на вулиці формально визнано загромодженням дороги, отож, якщо з вами щось трапиться і ви не зможете рухатися, то вас теж можна звинуватити у перешкоді руху? У такий спосіб поліція могла б законно заарештувати будь-якого продавця «Evening news». Однак, цього не сталося, значить, сила закону залежить від вибору поліції.

Що змусило поліцію прийняти рішення затримувати одну людину, а не іншу? Як і у випадку із суддею, мені важко повірити, що у діях поліції не було жодних політичних мотивів. Забагато збігів обставин, що дають змогу вибирати одних продавців газет серед інших.

Якби також затримали продавців «Truth», «Tablet», «Spectator», чи навіть «Church times» у їхню об'єктивність можна було б повірити.

Британська поліція не схожа на континентальну жандармерію чи гестапо, але я не думаю, що хтось зводить наклеп на поліцію заявами про її неприязне ставлення до лівих. Така поведінка поліцейських є лише зайвим доказом тенденцій у ставленні до лівих, вони просто стали на бік тих, кого вважали захисниками приватної власності. До недавнього часу слова «червоний» і «незаконний» були фактично синонімами, і саме про-

давця газети «Daily worker», а не продавця, скажімо, «Daily telegraph», завжди переслідували, смикали та проганяли. Хоча з «Daily telegraph» мало б бути те саме, адже обидві ці газети належали уряду лейбористів.

Мені цікаво дізнатися те, про що ми так мало знаємо: як зміна уряду відображається у роботі адміністративного персоналу. Поліція має нечітке уявлення про «соціалізм», для них це щось протизаконне, та чи буде вона діяти так само, коли уряд буде соціалістичний?

Цікаво, що сталося у спеціальному відділі Скотланд-ярду, коли до виконання повноважень приступив лейбористський уряд? І що відбувалося з військовою елітою? Нам про це не повідомляють, але за певними ознаками знаємо, що не обійшлося без змін.

Найголовнішим у цьому епізоді є те, що продавці газет і памфлетів заангажовані до певного політичного середовища. Виділимо деякі з них: пацифісти, комуністи, анархісти, свідки Єгови з легіону Християнських реформаторів, які визнали у Гітлері Ісуса Христа — але це другорядне питання. Знаковим є те, що ці хлопці були заарештовані у такому особливому місті. На території Гайд-парку не можна продавати літературу. Однак, багато років тому місце біля воріт на виході з парку було звичним місцем розповсюдження газет, агіток, листівок відкритих мітингів тощо. Тут без жодних перешкод продавалися будь-які публікації.

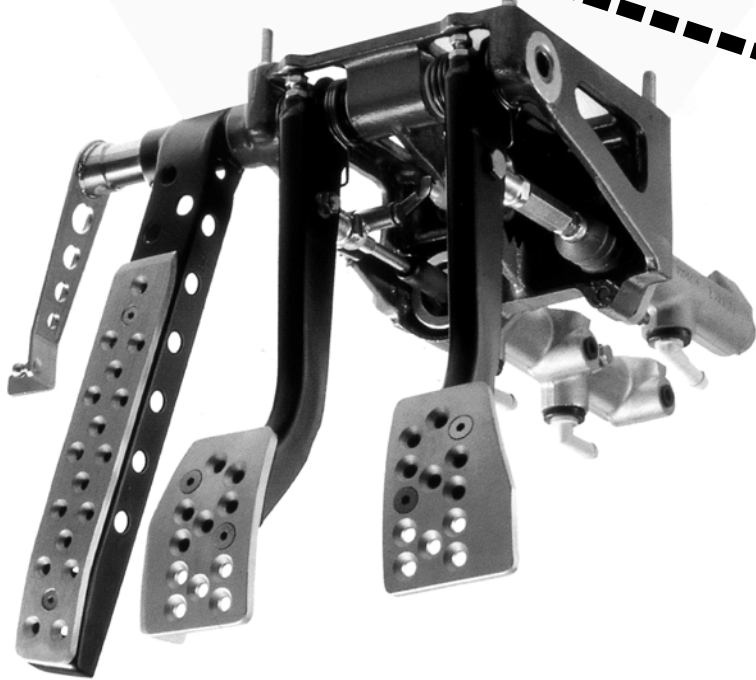
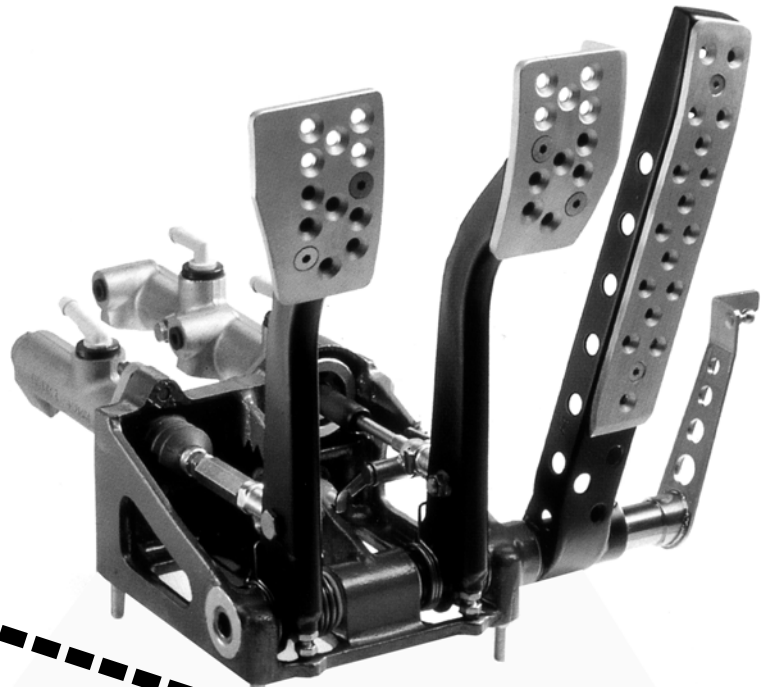
Рівень свободи преси, що існує у цій країні, не можна оцінити. Формально, ми маємо величезну свободу, але фактично, більшість видань належать декільком людям, які виконують ті самі функції, що і державні цензори. З іншого боку, маємо реальну свободу слова (виступу). На площі чи у таких місцях як Гайд — парк, ви можете сказати все, що завгодно, і що важливо, люди не бояться висловлювати свої думки у пабі, з даху автобуса тощо.

Рівень свободи, якою ми володіємо, залежить від громадської думки. Закон не захищає свободу. Уряд приймає закони, але їх реалізація, як і поведінка поліції, залежать від загального стану країни. Якщо велика кількість людей зацікавлена у свободі слова, тоді буде свобода слова, навіть, якщо закон її забороняє; якщо громадська думка є пасивна, в'яла, то активна меншість, що завдає проблем владі, буде утискатися, навіть якщо

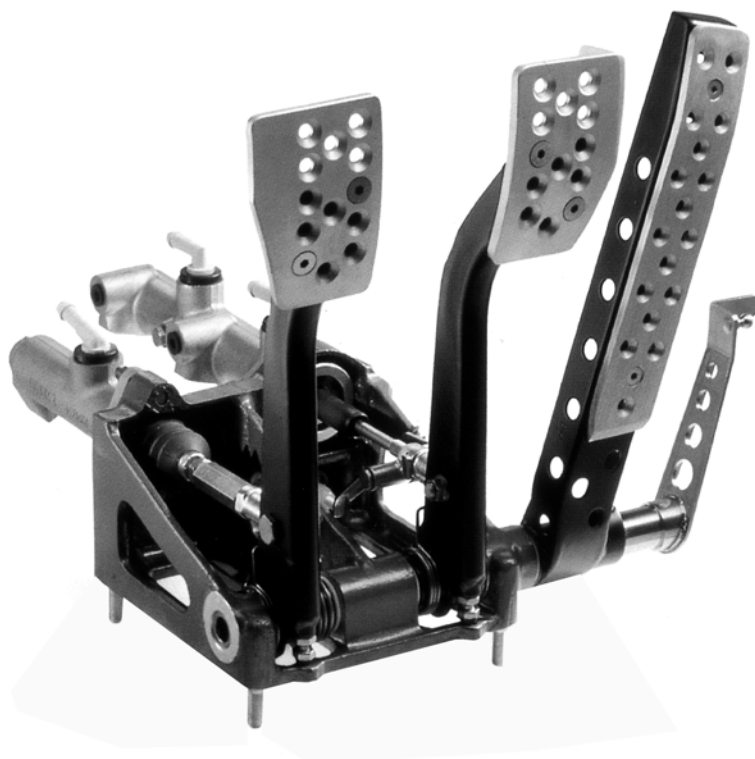
закон її захищатиме. Вимоги індивідуальної свободи знижуються, але не так стрімко, як я передбачав шість років тому, коли розпочиналася війна, та все ж зменшення бажання свободи маємо і тепер. І все ж є інформація, що не повинна розповсюджуватись, та треба враховувати, що вона обростатиме плітками. Такому поширенню пліток сприяють інтелектуали, які не роблять різниці між відкритими протестами і демократичною опозицією, а це відображається на зростаючій байдужості до тиранії, беззаконня. Навіть ті, хто вважає себе поборником свободи слова, забувають про свої переконання, як тільки переслідування торкається їх особисто.

Я не вважаю, що арешт п'ятерох людей за продаж безневинних газет є величезною катастрофою. Коли бачиш, що сьогодні відбувається у світі, не надаєш надзвичайної ваги отаким-от дрібним інцидентам. Та все ж, це погана прикмета: цього не мало б бути після закінчення війни, і я б був щасливіший, якби довга серія подібних епізодів викликала масове обурення, а не просто знайшла своє місце у маленькій колонці на шпальтах деяких газет.

Переклала Оксана Дацаківська

ДЖОРДЖ*ОРВЕЛЛ
ПИСЬМЕННИКИ
І. СВОБОДА

Становище письменників у часи державного контролю дуже широко обговорювалося, хоча більшість з цих суттєвих свідчень не мали жодних практичних результатів. Я не хочу зараз висловлювати ще одну opiniю за чи проти державного патронату мистецтв, хочеться лише зазначити, які державні правила мають частково залежати від поширеної інтелектуальної атмосфери: мається на увазі частково від позиції письменників і митців, їх готовності або, відмови підтримувати дух лібералізму. Якщо через десять років ми будемо плакати над кимось таким як Жданов, ні на кого буде нарікати – ми це заслужили. Вже зараз маємо жорстку тенденцію до тоталітаризму в середовищі англійської інтелігенції. Та я не буду концентруватися на громадських рухах, таких як комунізм, лише на їх впливові на волю громади та політичну думку щодо вибору певної чіткої політичної позиції.

Тепер ми живемо в політичній епосі. Війна, фашизм, концентраційні табори, гумові поліцейські дубці, атомні бомби тощо, – це те, про що ми щоденно думаємо, відповідно те, про що ми маємо писати, навіть якщо відкрито не називатимемо речі своїми іменами. Ми не зможемо так допомогти. Якщо ви перебуваєте на потопуючому кораблі, ваші думки будуть про потопуючий корабель. Та не тільки цей звужений предмет нашої дискусії, а вся наша позиція щодо літератури є забарвлена лояльністю, і зрештою, час від часу виникає усвідомлення – ми не літератори. Я часто відчуваю, що навіть у ліпші часи літературна критика є шахрайством, обманом, відсутні будь-які прийнятні стандарти, немає жодних зовнішніх ознак для розуміння оцінки «добрих» і «поганих» книжок – кожне літературне судження складається з вигаданих, сфабрикованих правил, що покликані підтверджувати чиїсь інтуїтивні судження. Нормально, коли хтось, взявши книжку до рук, реагує зазвичай так: «Мені подобається ця книжка» або «Це мені не подобається», це і є раціоналізм. Але «Мені подобається ця книжка», на мою думку, не є літературною реакцією, літературною реакцією також не є: «Ця книжка мені до душі, хочеться розкрити всі її чесноти». Звичайно, хтось вихваляє книжку з політичних міркувань, хтось – реагує широко й емоційно, та лише дехто має чіткі докази свого ставлення,

нерідко трапляється, що підтримка з солідарності видає чистої неправди. Ніхто не переглядає політичні видання, оскільки свідомі того, що там можна прочитати. Загалом, якщо ви пишете для газети, з позицією якої ви згодні, то ви здійснюєте злочин, якщо ж ви пишете для видання, погляди якого суперечать вашим, це є невиконанням ваших обов'язків. Велика кількість контраверсійних видань – книг «за» чи «проти» СРСР, проти сіонізму, проти католицької церкви тощо – є засудженими ще до прочитання, тобто фактично, ще до написання. Кожен знає наперед, що можна взяти з певного видання. Досі, з нещирістю, що навіть на четвертину не є усвідомленою, зберігається претензійність щодо відвертого застосування літературних стандартів.

Звісно, вторгнення політики в літературу мало статися. Це мало статися, навіть якщо б ніколи не виникав тоталітаризм, тому, що ми розвинули такий вид розкаяння, якого не було у наших прабатьків – поінформованість про величезну несправедливість та страждання у світі породжує почуття вини, людина відчуває потребу щось з тим зробити і виробляє певну естетичну позицію, що підтримує думку – життя неможливе. Сьогодні не кожен може присвятити себе літературі, так віддано як Джойс чи Генрі Джеймс (Joyce or Henry James). На жаль, прийняти політичну відповідальність сьогодні означає прогнутися під ортодоксальну «лінію партію», з усією ніяковістю та нещирістю, що само собою розуміється. На відміну від письменників – вікторіанців, ми живемо у складних умовах чітко окреслених політичних ідеологій і можемо з першого погляду визначити еретичні думки. Сучасні літературні інтелектуали та письменники живуть і пишуть у постійному страху не перед громадською думкою у широкому розумінні слова, але перед громадською думкою своєї власної групи. На щастя, існує не одна група, та в кожний окремий момент є домінуюча загальноприйнята думка, виступ проти якої потребує надзвичайних вмінь, а також означає зменшення прибутків. Очевидно, що впродовж останніх п'ятнадцяти років домінуючими, особливо серед молоді, були погляди лівих. Ключовими словами були «прогрес», «демократія» та «революціонер», водночас ярликами, яких потрібно уникати

всіма силами, є «буржуй», «реакціонер», «фашист». Майже кожен сьогодні, навіть більшість католиків і консерваторів, є «прогресивними» або хочуть такими здаватися. Ніхто, принаймні, я таких не знаю, не називає себе «буржуєм», тим більше не визнає себе «антисемітом». Всі ми є чудовими демократами, антифашистами, антиімперіалістами, презирливо ставимося до класових відмінностей, не сприймаємо расових упереджень; і цей ряд можна подовжувати. І все ж, маємо багато сумнівів, що сучасна «ліва» ідеологія є ліпша за снобістську й пієтичну консервативну ідеологію, що була поширена двадцять років тому, коли найпопулярнішими літературними журналами були «Criterion» і «London Mercury». Насамкінець, кожна ідеологія має за мету досягти певної форми суспільства, що є найбільш життєздатною, та якої нібито потребує більшість з його членів. Однак це теж містить фальш: ці ідеали не можуть бути визнаними, адже фактично неможливо провести обговорення цих проблем.

В цілому ідеології лівого спектру, науковість та утопія, розвивалися людьми, які не мали доступу та змоги досягти влади. Тому, це часто екстремістська ідеологія, що надзвичайно презирливо ставиться до всіх державців, правителів, юристів, в'язниць, поліції, армії, прапорів, прикордонних військ, патріотизму, релігії, традиційної моралі, і всього того, що можна вважати схемою людського існування. Якщо мене не зраджує пам'ять, ліві сили в усіх країнах боролися проти непоборної тиранії, і тому їм було легко декларувати, що як тільки тиранію — капіталізм — буде повалено, відразу ж настане соціалізм. Більше того, коли ліві перейняли від Лібералізму сумнівні уявлення, такі як віра в те, що істина завжди переважить, переслідування й гоніння знищать самі себе або, що людина добра за своєю природою і лише оточення її псує. Така морально довершена ідеологія твердо утримується у наших головах, і від її імені ми протестуємо, коли, наприклад, уряд лейбористів приймає рішення про величезні прибутки Дочки Короля або демонструє нерішучість щодо державного врегулювання видобутку сталі. У наших думках також накопичується ціла серія невизнаних суперечностей, і як результат — набиті гулі від зштовхувань з реальністю.

Першим значним ударом стала Російська революція. З цілого комплексу причин більшість англійських лівих сил були готові сприймати російський режим як соціалістичний, хоча панувало мовчазне визнання, що практика соціалізму в цій країні далека від теорії та уявлень про соціалізм. Отже, з'явився новий тип шизофренічного мислення, за якого такі слова як «демократія» мало два несумісних значення, і концентраційні табори та масові депортації населення могли бути добрими та поганими водночас. Наступним ударом по лівій ідеології було розгортання фашизму, що відбулося без перегляду доктрини, це потрясло лівих пацифістів та інтернаціоналістів. Досвід німецької окупації навчив європейців того, що мешканці колоніальних країн знали завжди, а саме: класові антагонізми не є питаннями першої важливості, найважливішою є проблема національного інтересу. Після Гітлера важко серйозно стверджувати, що «вороги є у вашій власній країні» і, що національна незалежність не має жодної цінності. І хоча, ми знаємо це і відповідно діємо, якщо це нам необхідно, але досі маємо відчуття, що якщо промовити це вголос, то це буде схоже на підступну зраду. І, нарешті, найбільшою трудністю є той факт, що ліві зараз утримують владу і змушені нести тягар відповідальності та приймати реальні рішення.

Ліві уряди постійно розчаровують своїх прихильників, навіть коли благополуччя, здається, вже зовсім близько, завжди має бути важкий перехідний період, а він чомусь кожного разу є передчасним. У цей момент, ми бачимо, що наш уряд, у скрутному економічному становищі, починає боротися проти своєї ж пропаганди, що звучала раніше. Криза, яку ми сьогодні переживаємо, не є раптовим несподіваним лихом, так як землетрус, і не є спричинена війною, але війна дала їй поштовх. Ще минулого десятиріччя можна було передбачити, що трапиться щось подібне. Вже з XIX ст. наш національний дохід частково залежить від інтересів закордонних інвесторів, від самодостатніх зухвалих ринків і дешевої сировини у колоніальних країнах, а все це дуже хитко і ненадійно. Було очевидно, що рано чи пізно щось станеться і ми будемо змушені урівноважувати свій експорт та імпорт; та коли це сталося, всі зрозуміли, що британські стандарти життя, включно з стан-

дартами робітничого класу, будуть, зрештою, періодично знижуватися. Досі ліві партії, навіть якщо вони глобально заявляли свою антиімперіалістичність, не пояснювали цього положення. Лише були готові визнати, що певною мірою достаток британського робочого класу залежить від мародерства Азії та Африки, але при цьому ліві завжди наголошують, що і без цього у якийсь спосіб буде продовжено зростання добробуту. Загалом, соціалізм переконав робітників у тому, що їх експлуатують, хоча груба правда полягає в тому, що у світових масштабах, вони є експлуататорами. Так, знаємо, що життєві стандарти робочого класу не можуть підтримуватися робочим класом, тим більше зростати. Навіть якщо ми утиснемо багатих у можливостях їхнього існування, маса повинна або менше споживати, або більше виробляти. Може я перебільшую плутанину, в яку ми потрапили? Можливо, навіть більше, я був би радий, якби так і було. Та проблема, яку я намагаюся підняти в тому, що серед людей - прихильників лівої ідеології, це не можна правдиво, реально обговорити. Зниження заробітної плати, збільшення робочого часу, вже за визначенням сприймаються як антисоціалістичні заходи, а тому їх потрібно одразу ж уникати при будь-яких економічних умовах та вимогах. Вважати, що такі заходи є неминучими, означає начепити на себе ярлик антисоціаліста, від якого сьогодні всі шарахаються. Ліпше та безпечніше уникати цього і прикладати всіх зусиль, щоб правильно здійснити перерозподіл національного продукту.

Така ортодоксальність успадкована від нерозв'язаних протиріч. Для прикладу, візьmemo факт, що індустріалізм та його продукти обурюють всіх чуттєвих людей, проте всі розуміють, що накопичення багатства та розкріпачення робочого класу вимагає не менше, а все більше та більше індустріалізації. Якщо візьmemo до уваги інший факт: є робота, яка конче необхідна, проте маємо таку суперечність – цю роботу ніколи не зробиться без застосування примусу. Або інше, мати успішну зовнішню політику без сильної армії неможливо. Прикладів можна наводити багато. У кожному окремому випадку кінцевий результат є досконало продуманий, але він відразу ж втрачає свою досконалість, як тільки ви особисто засумніваєтеся в офіційній ідеології.

Нормальним стало витіснення цих питань без відповідей у далекі закутки людської свідомості, і постійне повторення внутрішньо суперечливих гасел. Щоб побачити результат таких дій, не треба переглядати журнали та різні огляди.

Я, звичайно, не вважаю, що така внутрішня неширість притаманна лише соціалістам та лівій ідеології в цілому, чи є найбільш їм притаманна. Це лише показує, що будь-яка політична дисципліна є несумісною з чесністю літератури. Це так само стосується інших рухів, навіть таких як пацифізм чи персоналізм, що начебто є поза політичною боротьбою. Насправді, більшість слів, що закінчуються на «ізм», заносять запахом пропаганди. Тут потрібна колективна лояльність, а вона осоружна літературі, оскільки література – продукт індивідуальний. Якщо ж на літераторів матимуть хоча б якийсь вплив, навіть негативний, літературне писання стане не просто фальсифікацією, а перетвориться на звичайнісіньке викачування талантів.

Добре, що далі? Чи маємо прийти до висновку, що обов'язком кожного літератора є «залишатися поза політикою»? Безсумнівно, ні! Як я уже зазначив, жодна думаюча людина не може залишатися поза політикою, тим більше у наш час. Я лише вважаю, що ми повинні чіткіше, ніж ми це робимо сьогодні, розрізнати наші політичні переконання та літературні погляди, і мусили б розуміти, що виконання потрібних, але неприємних дій, не зобов'язує нас приймати на віру переконання погляди, що стоять за цим. Коли письменник займається політикою, він повинен *діяти*, як звичайний громадянин, звичайна людина, але не *як письменник*. Я не думаю, що буде правильно уникати брудної політики через свою чуттєву письменницьку натуру. Як ніхто інший, він має бути готовий до відкритих промов, писати на асфальті, агітувати виборців, поширювати листівки, навіть воювати у громадянській війні, якщо це необхідно. Та за жодних умов, доки він працює для партії, він не повинен писати для неї. Він повинен чітко розуміти, що його літературні робота є поза тим. Письменник мав би вміти працювати колективно, допоки повністю не вирішить відмовитися від офіційної ідеології. Він ніколи не повинен відступати від вказаної концепції, адже це може призвести до ересі, і повинен особливо

турбуватися, щоб дух його неортодоксальності не поширювався, що дуже часто відбудеться. Можливо, це навіть поганий знак, якщо письменника не підозрюють у реакційних настроях, так як 20 років тому поганим знаком було те, що письменника не підозрювали у симпатії до комунізму.

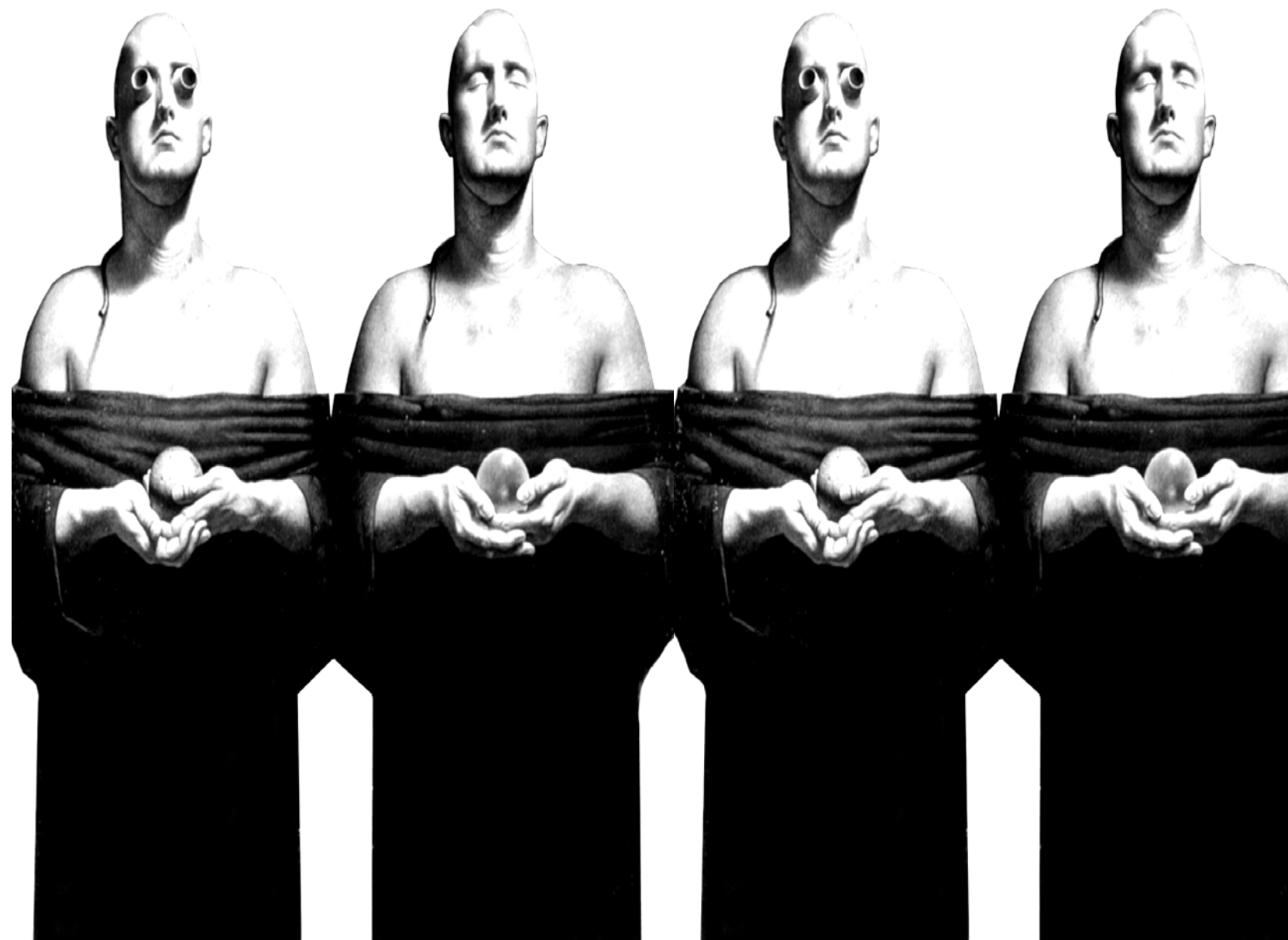
Та чи це означає, що письменник повинен пручатися диктату політичних босів, ще й уникати писати по політику? Ще раз, ні! Немає підстав, на основі яких письменник мав би не писати грубі політичні статті, якщо він цього хоче. Лише робити це він повинен як звичайна людина, сторонній спостерігач, непрошений партизан у регулярній армії. Ця позиція якнайкраще відповідає звичайній політичній корисності. Це справедливо якщо, до прикладу, бажаєш взяти участь у війні, бо вважаєш, що її належить виграти, та водночас відмовляєшся писати військову пропаганду.

Инколи, якщо письменник ширий та чесний, його літературна діяльність та політична активність мали б суперечити одна одній. У таких випадках не треба кривити душею у своїй політичній та літературній діяльності, ліпше промовчати і трохи вичекати. Вважати, що творчий письменник під час конфлікту мусить розділити своє життя на дві частини – нерозважливо та легковажно: досі я не бачив такої людини. Замикати себе у вежі зі слонової кістки неможливо та й не варто. Віддавати себе чи партійній машинерії, чи груповій ідеології означає загубити себе як письменника. Ця дилема дуже болюча для нас, адже ми розуміємо потребу залу-

чення до політики, так само як розуміємо, що це брудна та принизлива справа. Більшість з нас досі має давнє переконання, що кожен вибір, який ми робимо, тим більше політичний, є вибором між добром і злом. На мою думку, ми повинні вивільнитися від таких дитячих переконань. Вибір у політиці – це завжди вибір меншого з двох зол, і діяти в політиці інколи треба як зла, груба людина або навіть як божевільна. Війна, до прикладу, необхідна, проте її не можна назвати правильною чи розумною. Навіть загальні вибори не є приємним повчальним спектаклем. Якщо ви змушені брати у цьому участь – а я думаю, так воно і є – якщо ви не захищені поважним віком, дурістю або лицемірством – тоді ви теж змушені зберігати частину своєю душі недоторканою. Для більшості людей проблема не постає у такій формі, адже їхні життя вже розділені. Вони по-справжньому живуть лише у свої вільні години, і немає жодного емоційного зв'язку між їхньою роботою та політичною активністю. Також їх не закликають в ім'я політичної лояльності вважати себе робітниками. Митців, особливо письменників, закликають робити те, що роблять політики. Якщо письменник відмовляється, це не означає, що його треба звинувачувати у бездіяльності. Він може діяти твердо та рішуче, як і будь-хто інший. Однак, його твори втрачати-муть цінність, так як перестануть бути частиною його душі, а лише продуктом його розуму.

Переклала Оксана Дацаківська

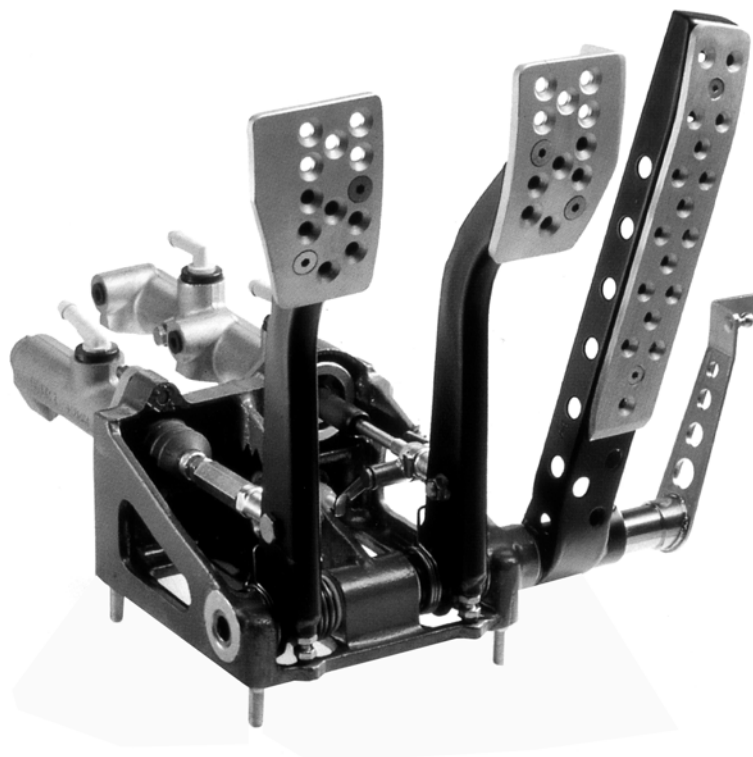

ТАРАС*ПРОХАСЬКО

М О Ж Н Я

НАПИСАТИ.ЛИСТА

Страшенно захотілося зробити те, чого не робив уже дуже давно.

Захотілося написати листа.

Оскільки знаю лише цю адресу, то й пишу.

Серед моїх найулюбленіших музеїв найулюбленішим є музей меблів і начиння у Львові. Деталі побу-ту різних епох завжди цікавили мене більше, ніж істо-ричні події тих епох. Крім того, є ще й дуже особистий мотив – колись я жив на піддашші камениці, з вікон якої можна було оглядати фрагменти залів цього му-зею. Мій погляд з вікна не втівав з інтер'єру.

Через багато років настав час, коли слід було по-вести до того музею своїх дітей – вони вже навчилися розглядати у стародавніх креденсах моделі ще давні-ших замків і палаців. Коли водиш дітей показувати те, що бачив у дитинстві, завжди маєш нагоду побачити значно більше. Цього разу мене вразила колекція до-рожніх секретерів.

Маленькі, дуже зручні і вишукані скриньки, що можуть функціонувати як повноцінні б'юрка. Все не-обхідне, щоби будь-де почувати себе як у власному ка-бінеті.

Я уявив собі величезну Європу вісімнадцятого сторіччя.

Багатоденні переїзди у каретах чи диліжансах. По-рядний кавалок життя, проведений у дорозі. Звісно, треба якимось раціонально (власне тоді почали думати про те, щоби думати раціонально) використати цей час. Можна писати листи. Треба писати листи.

Можна писати довгі листи. Секретер завжди біля тебе... То був добрий час, коли так багато міст і місць ще не було описано, коли так багато думок і дефініцій ще чекало свого озвучення, коли найпростіші речі, сказані один одному, потребували такого складного обрамлення, коли так багато слів намагалось дочекати-ся тої послідовності, щоби стати важливими словами.

Уявив собі пізніші часи. Століття, коли пошта слугувала синонімом вічності і непорушності. Коли листи, надіслані зі знищених міст, доходили до адре-сатів із покинутих окопів. І навпаки.

Ще і ще.

Листи як повісті. Повісті як листи. Листи, пи-сані під копірку, передбачливий матеріал для якогось там тому багатотомного повного видання творів.

Листи-звіти і листи-заповіти. Заповіти – як листи-сповіді...

Щорічні листи-звернення про навернення.

Шифровані послання і стандартний текст листа з вільним рядком для вписування щоразу іншого імені.

Листи на папіросному папері. Щоби сховати, щоби менше заважило під час пересилки авіапоштою.

Також військові спогади. Польова пошта, безкош-товний конверт без марок, прихід поштаря, читання прізвищ вголос, чекання прочитаних вголос прізвищ, тримати кілька годин у кишені нерозпакований лист, прочитати його, сидячи на параші, курячи сигарету без фільтру, це після обіду, спокій, вільний час, повний кайф... Іноді після таких листів вішались, стрілялися, дезертирували.

Або порожні конверти заради екзотичних марок незнаних країн (що незнаніша країна, то екзотичніша марка). Або намагання переслати купюру всередині вітальної поштівки. Або самвидавівські картки на Різдво і Великдень... Або забагато фотографій, лист заважкий...

Або, що найгірше, коли з кількома печатками і штампами різних пошт і поштамтів – адресат не знай-дений.

Може бути з рук у руки, може бути «через чем-ність» (тоді не можна конверт заклеювати).

У моїй квартирі є довгий коридор. У довгому ко-ридорі стоїть висока шафа. У високій шафі – глибока шуфляда. Вона наповнена різними листами різних часів.

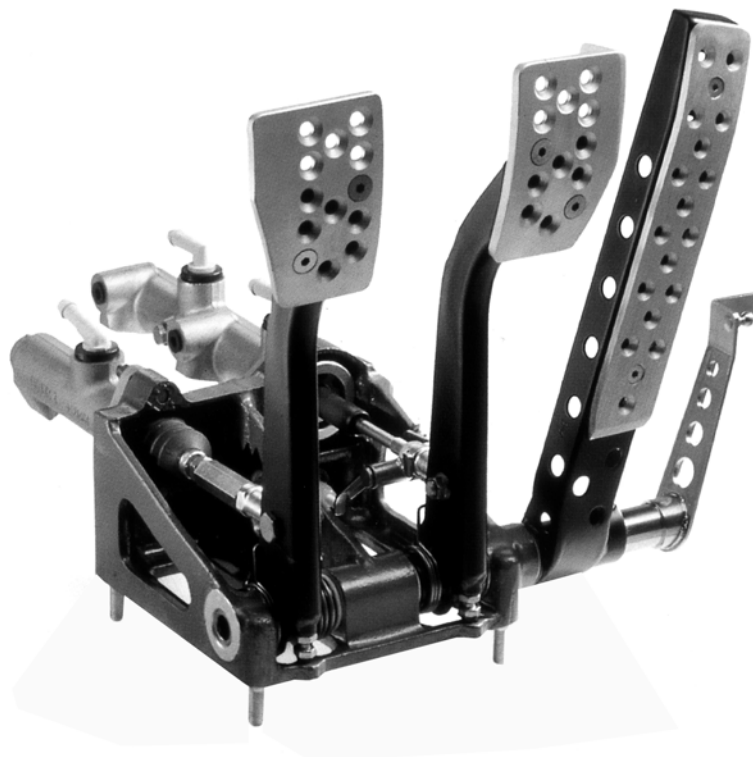
Я хочу написати лист. Я маю шуфляду із зразка-ми. Я можу свої бажання злучити з певним взірцем. Я не знаю іншої адреси. Я хочу написати листа. Я ви-бираю взірець... Поштівка з фотографією якогось крає-виду. Передбачається, що я десь там.

Отож: пейзаж, а на звороті – вітання з... люблю. Твій.

ТАРАС*ПРОХАСЬКО

М О В О Ю

Ш И З О Ф Р Е Н І Ї

Торкаючись проблеми мови в Україні, ми звикли говорити про взаємини української і російської мов в Україні. І це дійсно драматичне дійство, хоча вже проблему сформульовано принципово не правильно. Неправильною є система порівнянь і орієнтирів. Україномовна позиція базується на тому, що було, а не на тім, що буде далі, бо ж зрозуміло, що зукраїнізувати Україну до показників якогось колишнього року не вдасться вже ніколи й ніякими способами. І справжня проблема в тому, щоби остаточно не втратити українськомовних анклавів різних розмірів.

На тлі цього великого непорозуміння просто зворушливими видаються ті пуристи, які, ховаючись від смертельної правди, воюють зі сленгами, діалектами та нищівним впливом західноцентричного глобалізму на українську мову.

(Ця рекогносцировка мені потрібна була лише для того, щоби перейти до наступного абзацу, цілком не пов'язаного з попередніми.)

На перший погляд може видатися дивним, що на каналі, який аж надто багато робить, аби утвердити російськомовну пластику мислення, могла з'явитися програма «Про те»: такий високий рівень публіцистичного стилю безпомилково промовлений українською...

Однак, саме тут очевидно стає справжня проблема української мови в Україні. Можемо самі побачити й почути, як вона припиняє бути мовою взагалі, залишаючись при цьому українською.

Бо що б не говорив Орвел про новомову, що б ми не пам'ятали з жахливих кліше та новотворів советської обов'язкової мови, те, до чого прямує теперішня шизофренічна українська мова урядників, радників, президентів, коментаторів і аналітиків, з усією яскравістю демонструють шовечора автори програми «Проте».

Ця мова не є мовою брехні. Ця мова є мовою неправди. Поширюючись, як інфекція, вона породжує шизофренію. Цією мовою можна затаврувати себе у вчинених власноруч злочинах після того, коли успішно використав її не лише для того, щоб обґрунтувати свої злочини, але переконати себе, що твій злочин є насправді шляхетним вчинком, від якого стає ліпше нації. Цією мовою дуже легко довести, що найреальнішою реальністю є вибудована із цієї мови риторика, а різні

скоєні дрібниці просто не існують, якщо про них цією мовою не говорять.

Якщо ж не втрапити в пастку цієї мови, то щовечірні телеесеї Корчинського і Джангірова треба назвати довгим переліком справжніх слів, які дуже далекі від поняття толеранції.

Безчестя. Свинство. Хамство. Безсоромність. Підлість. Озлобленість. Продажність. Заробітчанство. Безпорадність.

Зрештою, все це справді не є злочином у політичній агітації і контрпропаганді, як не є злочином надання приватним каналом місця для приватних пропагандистів (хоча не можна не зауважити, що ведучі новин дистанціюються від вставленої посеред випуску програми настільки, що ніколи не говорять про неї інакше, як «про спорт – після реклами»). А «Картагену треба знищити» вигадали не тепер.

Злочином є публічне використання забороненого лінгвістично-психологічного прийому, який має назву рефреймінг. Рефреймінг – це власне те, що найбільше підриває мову, доводячи її до шизофренічності. Він приводить до безсенсовості мови, мовних конструкцій, залишаючи в головах лише поодинокі чіткі образи, які одночасно не піддаються вербалізації, тобто думці. Простим свідченням використання саме цього методу є те, як за кілька хвилин після прослуховування блискучих побудов авторів вже неможливо згадати ні жодного речення, ні аргументів, ні навіть основного сюжету. Залишається лише образ мудака – Ющенко. То ж з точки зору раціоналізму немає значення, скільки разів дивитися «Проте», немає значення, на кого з двох дивитися (у цій єдності та мінливості типів теж закладено певний сексуальний рефреймінг). Після другого перегляду стає зрозуміло, після третього – нудно, після четвертого – бридко, а після п'ятого – страшно за свою голову. Далі – тільки сумно й ще сумніше.

P.S.

Сумно ще й тому, що пригадуєш, де вже таке бачив. Так було в дитинстві, коли до людей чіплялися з найгіршими образами та пропозицією купити цеглу блаженські шмаркачі, а старші пацани чекали в під'їзді свого моменту – прийти на захист скривдженого малюка.

АВТОРИ ЧИСЛА:

П'єр Бурд'є (Pierre Bourdieu), відомий французький соціолог, керівник Центру Європейської соціології, професор Вищої Школи соціальних наук. Редактор журналу «Actes de la recherche en sciences sociales» (Париж, Франція).

Сергій Грабовський, журналіст, заступник головного редактора журналу «Сучасність» (Київ, Україна).

Іван Гоменюк, головний редактор журналу «Правозахисник» (Ужгород, Україна).

Микола Княжицький, журналіст (Київ, Україна).

Тетяна Котюжинська, медіа-адвокат IREX /Pro Media, член Комісії з журналістської етики (Київ, Україна).

Пітер Круг (Peter Krug), професор юриспруденції Оклахомського університету (США).

Марк Курей (Dr. L.J. M. Cooray), доктор філософії Кембріджського і Колумбійського університетів (Австралія).

Віталій Куренной (Виталий Куренной), кандидат філософських наук, доцент, заступник завідуючого кафедрою прагматики культури, старший викладач Науково-дослідницького центру феноменологічної філософії, науковий редактор журналу «Логос», член-кореспондент журналу «Отечественные записки» (Москва, Росія).

Алла Лазарєва, президент Інституту масової інформації (Київ, Україна).

Ремі Ленуар (Remi Lenoir), директор центру соціології освіти та культури (Париж, Франція).

Ірина Магдиш, автор, співредактор Журналу «І» (Львів, Україна)

Михайло Міщенко, кандидат соціологічних наук, заступник директора соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова (Київ, Україна).

Олег Онисько, головний редактор газети «Львівська газета» (Львів, Україна).

Джордж Орвелл (George Orwell), (псевдонім Еріка Артура Блера). Англійський романіст і публіцист, що аналізував і викривав механізми поневолення людини в тоталітарній системі. Вважається класиком жанру політичної сатири. Автор антиутопії «1984», алегоричного сатиричного гротеску «Animal Farm» (Велика Британія).

Теодор Петерсон (Theodore Peterson), декан Колегіуму комунікації Ілінойського університету (США).

Борис Потятиник, директор Інституту медіаекології (Львів, Україна).

Монро Прайс (Monroe E. Price), відомий американський учений, знавець комунікативного й інформаційного права, співдиректор програми порівняльного права і політики у сфері ЗМІ Оксфордського університету (Велика Британія).

Тарас Прохасько, письменник, належить до Станіславського феномену сучасної української літератури (Івано-Франківськ, Україна).

Дмитро Редько, незалежний журналіст (Київ, Україна).

Михайло Сидоржевський, публіцист, головний редактор журналу «Книжковий огляд» (Київ, Україна).

Фред Сібєрт (Fred S Siebert), почесний декан Колегіуму мистецтва комунікації Мічиганського державного Університету (США).

Роман Скрипін, журналіст, автор програм «5 каналу» (Київ, Україна).

Орест Сохар, редактор блоку «Час ПІК» у журналі ПіК (Київ, Україна).

Олесь Старовойт, заступник головного редактора газети «Львівська газета» (Львів, Україна).

Елвін Тоффлер (Alvin Toffler), американський соціолог і футуролог, автор відомого бестселеру «Третя хвиля» (США).

Ян Чайковський, куратор числа, керівник проектів Журналу «І», (Львів, Україна).

Карел Чапек (Karel Capek), чеський письменник, основоположник чеської авангардної прози. Світову славу принесли соціально-фантастичні твори, зокрема роман «Війна з саламандрами». Автор п'єс, гумористичних оповідань. Схилявся до морально-етичного гуманізму (Чехія).

Вілбур Шрам (Wilbur Schramm), директор Інституту дослідження комунікації Стенфордського університету (США).